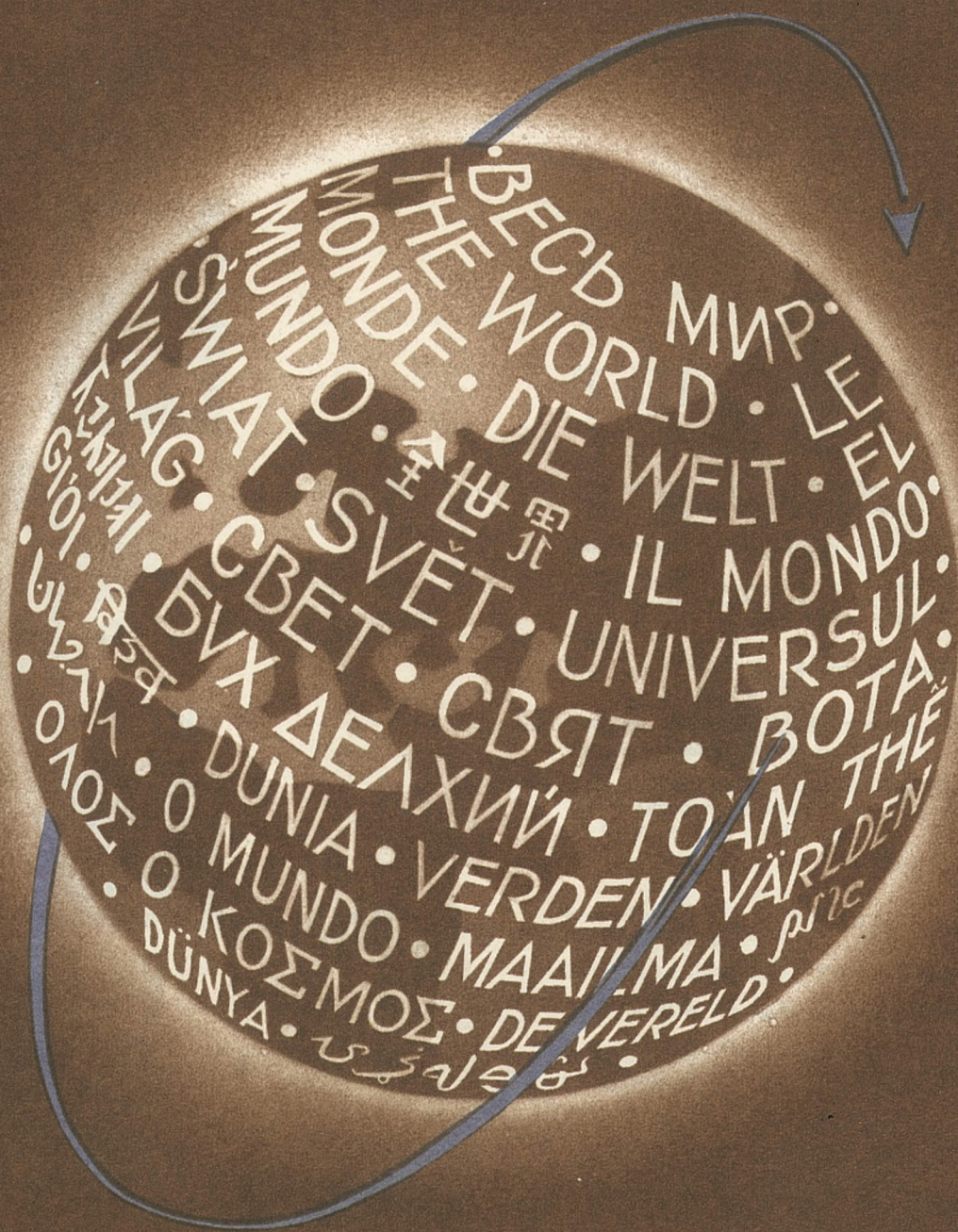

BOEGG BIT

6

1970

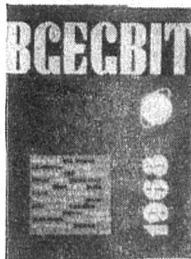
№ 6 1970

(144) ЧЕРВЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
КИЇВ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

З арабської поезії. АБД-АЛЬ-ВАХХАБ АЛЬ-БАЯТІ, МУХАММЕД МАХДІ АЛЬ-ДЖАВАХІРІ, КАЗИМ ДЖАВАД, БАЛАНД ХАЙДАРІ, НІЗАР КАББАНІ, ФАДВА ТУКАН, АЛІ АХМАД САЇД (АДОНІС), Вірші.

3.

Докладніше про переклади на українську мову арабських поетів див. статтю А. Адамчука «Вітер зі Сходу». (стор. 104).

ВАНЕ МАРИНОВИЧ. Усмішка. Хвилина мовчання. Сліди. Оповідання.

13

ЙОЖЕФ ШОЛЬОМ, ЛАСЛО САБО. Остання спроба. Документальна повість.

44

АЗІЗ НЕСІН. Дружні відносини. РЕШАД НУРІ ГЮНТЕКІН. Тягати воду, мити посуд. Контрабанда в митниці. Гумористичні оповідання.

146

СТАТТІ, НАРИСИ

ВАСИЛЬ БОЛЬШАК. Розкази, пісне. (З югославських вражень).

33

Е. КОНСТАНТИНОВА. У Георгія Караславова.

43

В. КОПТИЛОВ. Німецькі класики українською мовою.

105

Т. ДЕНИСОВА. Сенс їх життя.

109

В. ПЕТРУСЕНКО. Багатоликий Вашингтон.

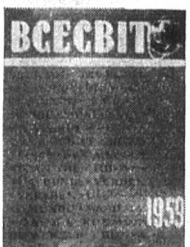
112

К. ШАХОВА. Смуток і сміх Чарлза Діккенса.

126

ВІКТОР ЕНГЛЕБЕРТ. В западині Афар.

134

УКРАЇНА І СВІТ.

В. КОЛЕСНИК. Мости дружби і братерства.	102
А. АДАМЧУК. Вітер зі Сходу.	104

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ.

ЛЮСЬЕН СЕВ. Марксизм і теорія особи «Ліричні струни».	157
---	-----

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Я. ВАЛАХ. Люди в наметах.	10
ОЛ. ПОЛТОРАЦЬКИЙ. Треба зробити вибір!	38
Екарт, Тадден і Грасхей.	41
Завітайте в Шальготар'ян!	96
Каїр тисячолітній.	98
У мангових заростях.	124
Ю. ОВСЯННИКОВ. Під чужими прапорами.	131
Як перемогти голод!	139
ЛЮЦІАН ВОЛЯНОВСЬКИЙ. Поліцаї і злодії.	140
Н. ВОЛОШИНА. Володарі вогню.	142

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	144
-------------------	-----

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	154
-----------------	-----

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	101, 133
----------------------	----------

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, В. М. Дмитрук, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

З АРАБСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

АБД-АЛЬ-ВАХХАБ АЛЬ-БАЯТІ

(Ірак)

ЛЕНІН

...Поети сотнями літ
Співали про зорі,
Зітхання коханих,
Про людей нещасних, знедолених.
Вони казали: «Надії зоря
Зійде над землею оновленою,
Розсиплються тюрми тирана-царя,
Кайдани розірвуть люди
Вірою сповнені!»
Так мріяли в віршах поети,
Та слова залишались словами,
Ах, мріяли ніжні поети;
А в темницях людей катували.
Так тяглося із століття в століття,
І так протривало б довіку,
Якби Ленін, земна людина,
Не вказав до свободи дорогу.
Зійшла над землею зоря надії,
І впали темниці тиранів.
І по-новому слова зазвучали
Поетів у різних країнах.

Я поет із багатого й бідного краю,
Темної ночі й яскравого сонця.
Моя Батьківщина — Багдад старезний,
Місто шибениць, пальм,
Палаців, халуп,
Щедрих злидарів і скнар-ділків.
Я самотній ходжу біля стін Кремля
І, читаючи вірші, я ледве не плачу:
Так хотілось би Леніна друга спитать,
Як би слів його силу в поєми ввібрать.

Цей вірш написано в лютому 1961 року, коли в країні панував антинародний режим.

Я, батько четвірка дітей,
Встиг посивіти в мандрах одвічних.
Жебраком я чвалав од воріт до воріт,
Хтів од розпачу руки накласти на себе.
Після злигоднів довгих і різних негод,
Щоби з голоду зовсім не вмерти,
Я віддавав би за хліба шматок
Свій піджак з продірявленим ліктем.
Я стукав у двері всіляких газет,
Я щодня оббивав їх пороги,
І благав одного в панів:
Роботи, будь-якої роботи.
Товстосуми і торгаші, —
В них аж репали грішми набиті кишені,
Мені мідяки жбурляли до ніг, —
А муза моя їх славити мала.
Та не став потурати я їм,
Я зборов і спокуси, і голод.
Бо вважав себе, Леніне, сином твоїм, —
А братів моїх в світі мільйони.
Ми йдемо у рішучий наш бій
За щастя людське і свободу,
Щоб в розпучі ніхто не вбивав себе,
Щоб поет не спотикався на чужих
порогах...

Я вірю — настане день,
Темна ніч промине,
І сонце заграє
У наших покинутих домі
На вулиці тихій Багдада.
І розквітнуть квіти навкруг,
Йтимуть люди святково убрані.
Й за цю радість, і сонце весни
Леніну вічна слава.

Переклала Євдокія БРИНЦЕВА

ПЕЧАЛІ ФІАЛОК

А їх же мільйони — отих, хто від праці конає
Й не знає,
Як сумно фіалка прозору сльозину роняє,
Як поряд метелика ніжна краса умирає,

Переклади здійснено за підґрядниками Юрія Кочубея.

Як парус палає
 Під саявом зеленого місяця літньої ночі,
 Як привиди ночі
 закоханим дивляться в очі, —
 А їх же мільйони — отих, хто не знає...

А їх же мільйони, що знають одно лиш — роботу,
 Турботу,
 Гризоту,
 Їх плечі в лахмітті, а лица солоні від поту,
 А їх же мільйони, отих, що майструють для вас бригантину,
 А вашій коханій гаптують хустину, —
 Щоденно згинаючи спину,
 Страждають,
 Не знають,
 Як сльози фіалки роняють...

А їх же мільйони — отих, що на шахтах себе надривають,
 Що десь на заводах, конвейєрами перетерті,
 Отих, що травою харчуються, щоб не умерти...
 А їх же мільйони, що в пеклі сміються, уперті,
 Що пісню співають,
 Кохать,
 Хоча і не знають,
 Як поряд метелика ніжна краса умирає,
 Як парус палає
 Під саявом зеленого місяця літньої ночі,
 Як привиди ночі
 закоханим дивляться в очі.

А їх же мільйони, що плачуть сльозами рясними,
 І все, що на світі —
 то зроблено ними —
 отими,
 Що вашого щастя й кохання не знають,
 Що вашого злота не мають,
 і долі не мають,
 і хліба не мають,
 І сухо, і люто палають їх очі
 Під саявом зеленого місяця літньої ночі...

Переклав Станіслав ТЕЛЬНЮК

ПАМ'ЯТІ ДИМИТРОВА

Наш Месія був без хреста,
 Був без вінця тернового,
 Боротьба, боротьба — ось його мета.
 Горіли у нашу печальну
 І страстну ніч
 Тисячі свіч
 Малинових.

Юди довкола.
 Кати довкола.
 Їа простяглися
 народів
 мільйони мільйонів рук,
 Вирвали в смерті його,
 Із фашистського судиська,

Вирвали з мук.

Здавалося, з ран його —
 вечір багрянний зіткавсь...
 Юди лизали кров, що стікала на брук.
 Він був без хреста, із суддів своїх
 насміхавсь,

З тих, що його розпинали,
 Із паліїв війни.
 Повпредом мільйонів він був,
 Їх живої стіни,
 Бо Софія у серці його
 вічно, як дзвін струни.

Переклала Тамара МЕЛЬНИЧЕНКО

ДУША

I

Звільнилася душа від пут міцних,
від пристрастей дрібних та навісних.
Весна її — буремний вир на небесах —
вічно напружених хмарин густих.
Я був постійний ворог твій, тебе хотів
з обіймів бурі вирвати тісних.
Волав, щоб уразила блискавка тебе,
щоб гасла сила всіх бажань ясних.
Нехай би повернулось хтіння насолод,
що спокуша, мов хвиля силу скель міцних.

Щоб струни завмирили серед дивних слів
і в їх сплетінні звук мелодій стих.

II

О тінь, що спопелила все в моїм нутрі,
Бо там вогонь зненависті горів.
Як спогад хвилював, огида я не вчув,
Аж пойняли тебе образа й гнів.
Сама запліснявіла б ти, коли б вогонь,
Що все охоплює, тебе не стрів.
У душах себелюбство нищив той вогонь,
На справедливий бій людину вів.

Переклала Євдокія БРИНЦЕВА

КАЗИМ ДЖАВАД

(Ірак)

ПОРТ-САЇД

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Ти голубка в риданнях і круки залізні війни,
Гарячкові, погрозові дні
І затьмарений сміх на дитячому личку бруднім.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Ти будинки, обвиті плющем, гарні, білі, ясні,
Ти — це житла весни, надбережжя привітні, гучні.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Ти руїни жажні, від яких ти змарнів і зчорнів,
Обезлюднені вулиці — спалені, дикі, страшні.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Ти лілея прекрасна, що квітне в пісках по весні,
Голоси тих пташок, що щебечуть над морем пісні.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Ти колосся згоріле, вінки з попелища ланів,
Ти — зелені гаї, що тікають від хмар сарани.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Узбережжя спокійне вночі, місяць мрійний вві сні,
З моряками-друзьями бавиться, грає в човні.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Старики, що рятуються, й діти в пекельнім огні,
Береги, де заліза громаддя й солдати сумні.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Ти колони юначі героїв звияги-борні, —
Кожну вулицю кров'ю зросили вони в грізні дні.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
Горизонт у вогні, від якого дими йдуть чадні,
Шнур Бікфорда шматує тебе — плачуть зорі одні.

Порт-Саїде мій, хто ти мені?
І для кого ті дзвони, що б'ють на світанку журні,
Б'ють крізь холод і смерті жахні?
Чи хіба для весни, що сховалась у дерева сні,
В ароматі квіток духмянім?

Ні, не згине, не вмере Порт-Саїд!
Із людей героїчних, із крові полеглих синів
Знов народиться світ...

1956 р.

Переклав Олесь ШЕВЧЕНКО

БАЛЯНД ХАЙДАРІ

(Ірак)

МОЄМУ МІСТОВІ

Всі кажуть, що сумний наш дім.
Що небо нас карає тяжко —
У парках листя погоріло, —
І що в людей у нашім місті
В очах не племін вже, а дим.

Слова до нас, мов згуба, крочать,
Поріг наш — лиху не межа.
В безлюдді тіні чорно крячуть,
І вулиця мені чужа.
Вже діти гратись тут не хочуть,
Слова до нас, мов згуба, крочать —
Туди, де пуста лиш німа,
У місто, де людей нема.

О місто моє, мрець маленький,
О полуденний людський поте,

О шмате хліба на лахмітті,
О дівчино, що в твоїх косах
Стрічки із казочки про принца.

О місто, що з тобою стало?!
Під криллям зламаним твоїм
Сто ран гірких кривавлять стало.
Невже кінець?
Що в цім мовчанні?
Що за камінням цим печальним?
В прийдешній вірю сонцесхід,
У те, що тиша громом стане,
В нову кипінь впаде світання
І просвітиться сонцем світ.

Переклав Віталій КОРОТИЧ

НІЗАР КАББАНІ

(Сірія)

ЛИСТИ СОЛДАТА З СУЕЦЬКОГО ФРОНТУ

30 ЖОВТНЯ 1956 р.

Цей лист,
О батьку мій...
Із Порт-Саїда надійшов наказ
Новий наказ —
Моєму батальйонові йти в бій,

Спустилися парашутисти в нашому тилу.
Новий наказ —
Вони спустилися на нас,
Як сарана,
Як вороння, як трутний газ...
...Нема часу писати далі —

Йду на важливе діло:
Вернути відрізок дороги... і мене
Тобі... і всім, хто оре й жне.

31 ЖОВТНЯ 1956 р.

Тепер
Скосили ми десант — лежать покоси...
Рідні!
Хоч сили їхні сипляться,
Немов плоди дозрілі з абрикоси...
Під куполами,
Понад полями
Колишуться, то мовби нерухомо
Висять, немов повішеники — посіріли.
Їх ловлять
Великого народу скоростріли —
Проклятих ворогів.
Феллах не згинув коло плуга —
не взяв нас ляк
Дитя не згинув, о батьку мій, —
наш кат закляк.
Не вмерли ніж, сокира
І камінь на дорозі.

Ми не впустили ворога —
Ми застромили відрізок дороги
Йому у груди
з криком перемоги.

1 ЛИСТОПАДА 1956 р.

Згоріла сарана,
Мій батьку, —
Згоріла в полум'ї вона.
Та в селах і містах, де нас ніхто не зна,
Не згинув дитя, ні дід, ані жона,
Як згинув, о батьку мій,
В пожежі сарана —
Нещадна і страшна
Точилась битва...
Пишу цей лист,
Мій батьку, з Порт-Саїда,
Звідтіля, де з крові, стогону й металу
вирина
Геройства дух...
Пишу, мій батьку,
З Порт-Саїда...

В'ЇЗД ДО ХІРОСІМИ

Моква. Моква.
Тріпоче серце, як хустина прощання.
Як пташина...
Розгублені століття під дощами...
Скельце
Відбило їхні хвилі в море долі.
Дірявий корабель
Шукає порятунку
І роздивляється незримо узбережжя.

Моє серце, друже мій,
Це місто таємниче...
Боюся, що впаде на місто світло місяця...
Під одягом сіяння клекотить неспокій.
Розвалені колони.
Порожні вулиці.
Їх накриває сніг і листя з деревини...

Раніше, як до тебе, о серце — Хіросімо,
Прийшли до мого міста
Армії персів, тумени татарів...
Загарбників прийшло багато. —
Всі потім згинули.
Остерігайтеся торкати стіни мого міста!
Остерігайтеся топтати святощі його!
Хто доторкнувся його —
Перетворився в камінь...

Моє це місто...
Чого жадаєш ти від Хіросіми?
Нема на площах тут нічого,
Крім ямищ і мухви.
Немає в місті інших друзів,
Крім одного-єдиного —
Це він — сумний неспокій.

ТРИ ПОШТІВКИ З АЗІЇ

З Азії
тобі вітання, подруго моя,
як від очей твоїх
далеко я...
Не знаю спокою.
Мені твій вид
в блуканнях цих сія,
мій місяцю,

мій кролику гарнесенький,
моя
ти піно мармурова з молока,
тебе тисячоліттями
душа моя шука...
Я без очей твоїх...
без хліба... без ковтка.
Уяви —

я без очей твоїх...
тисячоліття.
Самота тяжка
без тих твоїх світильників зелених,
що світить їх
мійого сну тонка
рука.

Рангун, 20. 9. 58 р.

Моя блаките,
не перестав я на своєму кораблі
вступати в поєдинок із сонцями...
з піратами...

з запамороченням...
спинялись ми в портах,
де гнилі води,
молився в храмах я,
в яких богів немає,
пив найдешевші вина,
і найдешевші губи
мене вбивали... тисячу разів
тонув я... тисячу разів
я був розп'ятий
над стіною дня.
Я сім разів пройшов
найширшими морями...
найнебезпечнішими водами пройшов.
Торкнувся я до стелі днини...
Була моя мандрівка
самогубством.
Уяви —
я без твоїх очей, моя кохана,
сторіччями...
без зірки в небі,
без маяка,
на палубі всі мореплавці мертві...
Мій хліб то — водорості... мушлі...
Уяві землю...
Що на ній...
Мій кролику ніжнесенький,
я без очей твоїх —
без водогрів свіжості,
без берегів у саяві зір,
без гаю,
де в глибині
співає тиша.

Бангкок, 25. 9. 58 р.

З краю світу,
від його далеких стін
моя поштівка долетить до тебе,
мій скарбе найдорожчий...
О, все, що я маю...
сонце
над Азією.
Як помаранчеві сади...
як та картина,
яку не купиш за гроші.
А ніч у Гонконзі —
скриня з намистами,
що бог її перекинув
над горами,
і море,
подруго моя,
фіолетова хустка,
яка ридає.
Хто випив це диво...
З Азії...
Простягаю, моя княгине, руки
до твого зору...
Мій скарбе найдорожчий,
благаю, щоб прийшли коштовності мої
незрівнянні...
кольором... і чистотою...
моя княгине... знаю...
мій корабель
тоне від скарбів... амбри...
хутер.
У мене почет
з рабів найкращих...
Знаю, що повертаюся
з горами золота,
з порцеляновим посудом,
з килимами,
з єдвабом...
з багатючими скарбами
небаченими... чудовими...
Але я,
мій кролику манесенький,
з усіма багатствами своїми
бідняк...
без очей твоїх,
без двох діамантів...
найясніших у світі...
о скарбе мій перший... скарбе останній..

Гонконг, 28. 9. 58 р.

ЧОРНІ ПЕРЛИНИ

Опівдні вулиці Гренади —
Поля перлин — клейнодів чорних.
Свою вітчизну бачу
В очах великих, повних саява й знади.
Над кожною голівкою дівочою
Виблискують
Дамаських мінаретів шпади.

СЛІДИ АРАБІВ

Фламенко...
Фламенко...
І заспаний двір прокидається вмить
Від сміху дзвінких кастаньєтів і хрипу
Печального голосу...
Ледь-ледь струменить

Фонтан золотої води,
А я у кутку не стримую схлипу —
Сльози мучать мене,
Мучать
Арабів сліди.

Переклав Дмитро ПАВЛИЧКО

ФАДВА ТУКАН

(Йорданія)

НЕ РОЗКИДАЙСЬ КОХАННЯМ...

Італійському поетові Сальваторе Квазімодо на згадку про нашу зустріч у Стокгольмі.

Той збіг, та випадковість дивна,
Солодка, мов відлуння сну...
Чужа земля — віддалеч димна,
І дві зсамотнені душі —
Такі чужі...
Та в мить одну
Ми вчули рідність... Музи човен
І пісні дух, що нас єднав,
У звуках Моцарта заграє —
І світ його любові повен...

І ти сказав: «В очах у тебе
Таїться дивна глибочінь.
Ти — диво див»... —
Твій шепіт... Небо...

А навкруги — самотина.
З очей твій поклик виринає...
Очарування оп'янінь...
П'янка, ваблива глибина...

Я жінка... Хай пробачить небо
Цю марнославність, щем хотінь,
Як ти сказав: «В очах у тебе

Таїться дивна глибочінь.
Ти — диво див»... Та — серце стисну.
Десь рідний край, моя вітчизна...
І Він там є. І Він єдиний...
Я не піду... Ні, не піду,
Бо — знаю — серце не покине
Його — на радість чи біду, —
Моє кохання не покине
Його — на щастя чи біду...

Ти й зорі, й місяць, і земні
Усі скарби даєш мені —
Та серце слухає тривожне,
Та серце стукає: не можна!

Твій поклик душу полонив,
В очах у тебе тінь гаряча...
Я тільки жінка. Хай пробачать
Мою гординю небеса.
«Ти — диво див...» І не згаса
Твоїх очей глибинь юначя...
«Ти — диво див...» .

Переклав Станіслав ТЕЛЬНЮК

АЛІ АХМАД САІД (АДОНІС)

(Ліван)

КОХАННЯ

Шлях, оселі, живуще й мертве —
Все для моєї душі.
Глек смаглявий на лаві в хаті,
Приятель щирий води, —
Мої світліє душі.
Сусіда, поле, тік та багаття —
Я пізнав їх жагу.
О, ці болючі обійми —
З радістю, з горем.
Тіло могого брата,

Стиснутий його подих,
Лахи, опалі на землю
У жнив таїну,
Мушля рожева — найнижче створіння,—
Озиваються в мені.

Бог любові таки народивсь одночасно
зі мною,
Як умру я, куди все це він подіне?

Переклав Володимир КОЛОМІЄЦЬ

ЮДИ В НАМЕТАХ

«Трагедія, що триває два десятиліття», «Найтрагічніший наслідок конфлікту на Близькому Сході» — так називають вигнання майже двох мільйонів арабів з їхніх земель. Цілий народ — палестинські араби — фактично, перетворений на народ вигнанців і біженців. І кожний військовий конфлікт між ізраїльтянами та арабами протягом останніх двадцяти років, кожна збройна сутичка в цьому районі спричиняються до появи нових десятків і сотень тисяч біженців.

Деякі західні політики, не кажучи вже про ізраїльських сіоністських діячів, твердять, нібито запобігти цій трагедії не можна було ніяк. Вони пояснюють появу мільйонів вигнанців як цілком природний наслідок рішення Організації Об'єднаних Націй від 29 листопада 1947 року, за яким територію Палестини було розділено на дві держави — єврейську і арабську. Та чи це справді так?

Початок трагедії

...Світанок 9-го квітня 1948 року. Арабське селище Дейр-Ясін поблизу Єрусалима ще спить. І раптом сюди вдираються озброєні люди. Вони вибивають двері й шибки в будинках арабів, витягають на вулицю мирних жителів, жінок, переляканих дітей. Понад двісті п'ятдесят мешканців Дейр-Ясіна, цілі арабські сім'ї стали жертвами цього бандитського наскоку.

Так діяли учасники «Іргун цвай Леумі», однієї з організацій сіоністських терористів. Натхненником і керівником операції був нинішній лідер ізраїльської напівфашистської партії «Херут» Менахем Бегін. Це він сказав якось про знищення жителів Дейр-Ясіна таке: «Те, що було тоді зроблено в цьому селищі, цілком виправдане. Без перемоги в Дейр-Ясіні держави Ізраїль не було б взагалі...»

Такими «перемогами» сіоністські екстремісти торували шлях до утворення нової держави.

Різанина в Дейр-Ясіні вже тоді сколихнула весь світ. Англійський публіцист й історик Едгар О'Белланс писав, що «навіть чимало прихильників ідеї створення ізраїльської держави жахнулися, дізнавшись про події в цьому арабському селищі та інші подібні терористичні акти». Відомий єврейський журналіст Джон Кімхе назвав це «кровою плямою на

Починалося все з отаких добре знайомих методів — солдатським чоботом у двері мирної хатини арабського селянина...

репутації нової держави, подібною до злочинів гітлерівців».

На той час на території Палестини вже жило чимало євреїв з країн Європи, що зазнали жахів фашистської окупації. Вони переїхали сюди, обдурені сіоністськими байками про «землю обітовану». Напад на Дейр-Ясін справив на них особливо тяжке вражен-

ня, — адже ще недавно вони були свідками гітлерівських злочинів. Як писав з цього приводу відомий англійський історик Арнольд Тойнбі, сіоністські екстремісти своїми діями розхищували в тисячах єврейських жителів Палестини віру в нову державу.

Тепер уже всім зрозуміла мета численних нападів на арабів, що їх чинили тоді сіоністські терористи. Вони хотіли примусити арабів залишити свої землі ще до того, як буде утворено державу Ізраїль. І так воно справді й сталося. Офіційні дані Організації Об'єднаних Націй свідчать, що до 15 травня 1948 року, тобто до дня проголошення держави Ізраїль, її майбутню територію покинули 900 тисяч арабів, зблизько 350 сіл, залишилося без догляду багато родючої землі.

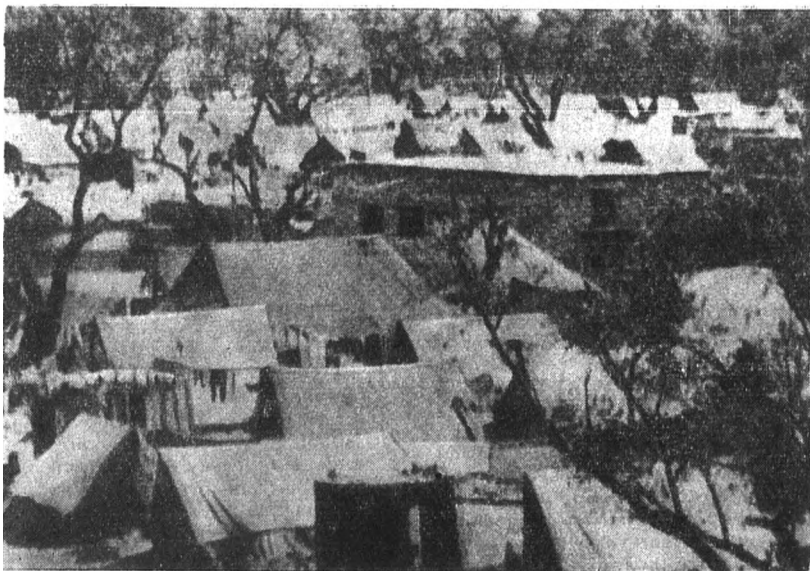
Коли в травні 1948 року почалися військові дії між Ізраїлем і арабськими країнами, становище арабів ще більш погіршилося. З ними поводитися вже зовсім вільно, посилаючися на умови воєнного часу. І все це врешті-решт призвело до того, що нові десятки тисяч людей залишали свої землі й домівки, поповнюючи лави вигнанців і біженців.

Так починалася трагедія, яка стала нині трагедією майже двох мільйонів людей на Близькому Сході.

Лорд Каннінгем умиває руки...

Рішення Генеральної Асамблеї ООН, на підставі якого виникла держава Ізраїль, визначало тверді кордони між нею та арабською державою, передбачало охорону інтересів населення Палестини. І в тому, що поряд з Ізраїлем не було тоді створено й арабської держави, нема вини арабів. Просто тоді знехтували другу частину рішення Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 року.

Організація Об'єднаних Націй поклала край чинності мандату Великобританії на територію Палес-

У таких таборах уже два десятиліття живуть близько двох мільйонів вигнанців і біженців.

«Вулиця» в таборі біженців.

тини, але зовсім не звільняла англійські власті од відповідальності за мирне здійснення листопадового рішення.

І отут виявила себе давня підступна політика англійських колонізаторів «поділяй і владарюй». Залишаючи Палестину, англійські колонізатори шукали будь-яких шляхів, аби зберегти тут свій вплив, свої економічні позиції. Запах близькосхідної нафти не давав їм спокою! Роздмухування ворожнечі й конфліктів між арабами та євреями було для англійського капіталу тією каламутною водицею, в якій мала добре ловитися здобич. До того ж, англійський капітал покладав особливі надії на правлячі кола новоутвореної держави й у конфлікті з арабами явно ставав на бік Ізраїлю. Пізніше ту саму політику

на Близькому Сході стали провадити й Сполучені Штати.

Англійські власті мали в 1948 році детальний план евакуації тієї частини арабського населення, яка не побажає залишитися на території нової ізраїльської держави. Та араби про цей план нічого не знали. Евакуацію здійснювали недозволеними засобами, безжально, нехтуючи інтереси арабів.

Французька громадська діячка А.-М. Гуашон докладно вивчала обставини тих подій. Вона писала: «Англійці приїздили на вантажних машинах в арабські села й залякували людей: «Тікайте звідси скоріше, бо ми не зможемо захистити вас!». Людей мало не силоміць заштовхували в автомобілі, не дозволяли брати з собою ніякого майна. Безжально розлучали сім'ї, часто батьків везли до

Гази, а їхніх дітей в Йорданію або ще кудись. Це була справжня людська трагедія...»

Вечері 14 травня 1948 року останній британський верховний комісар у Палестині Аллан Каннінгем піднявся на борт крейсера «Евраліус» у порту Хайфа. Це означало, що англійська адміністрація залишає край. Це означало водночас, що вона, не виконавши обов'язків, покладених на неї рішенням Генеральної Асамблеї ООН, кидала напризволяще арабське населення, розв'язуючи фактично руки екстремістським елементам, які домагалися повного вигнання арабів з їхніх земель.

І справді, тільки-но крейсер «Евраліус» залишив Хайфу, як почалися масові погроми арабів. Терористи з організації «Іргун» і «Штерн» розповсюджували в арабських селах фотознімки розправи, вчиненої ними в Дейр-Ясіні, супроводжуючи їх такими написами: «Коли не поїдете звідси, таке станеться й з вами!».

Уряд Ізраїлю в офіційних заявах нібито й засуджував подібні дії. Але в дійсності не тільки не перешкоджав екстремістам, а, фактично, провадив ту саму політику вигнання арабів.

Спеціальна місія Міжнародного Червоного Хреста вела розслідування всіх цих подій. Керівник місії Жак де Рейньє обнародував наслідки розслідування, в якому засудив дії уряду та місцевих властей нової держави. Але жодних практичних заходів не було вжито ні тоді, ні пізніше. Знущання з арабів тривало й набирало все жорстокіших форм.

У ті важкі дні по-різному складалася доля людей заможних, грошовитих й простих селян-трударів. Першими біженцями стали великі арабські власники, купці, комерсанти. Володіючи чималим капіталом, вони спільно переводили його в різні іноземні банки, завчасно виїздили в Ліван та інші країни. Отже, їх майже не торкнувся той терор, жертвами якого стали сотні тисяч знедолених бі-

Серед двох мільйонів біженців налічується не менше як 650—700 тисяч дітей.

дарів. Отже, і тут ця проблема виявилася насамперед класовою, соціальною.

Після «шестиденної війни»

Минуло майже два десятиліття. 31 травня 1967 року спеціальне агентство ООН у справах палестинських біженців повідомило, що їх загальне число становить 1 345 тисяч людей. Майже половина з них мешкала на території Йорданії, чимало в районі Гази, в Сирії, Лівані. Про їхнє життя згадана вже А.-М. Гуашон писала, що вона «бачила цілі міста з наметів і людей, які нагадують жертви землетрусу...»

Та ось настав червень 1967 року, Ізраїль почав свою «шестиденну війну», захопив великі території кількох арабських країн. Ізраїльські війська опинилися біля наметів змучених людей, які тепер знову ставали біженцями й вигнанцями. І знову вони мали кинути своє убоге майно, набуте роками важкої праці.

Арабів, що залишаються на окупованих землях, може спіткати й така доля...

Скільки тепер біженців? Вважають, що не менше як 1 750 тисяч. А коли нагадати про новий план Ізраїлю виселити з окупованих земель ще триста тисяч арабів, то їх має стати вже два мільйони.

...Табір Гхор-Намеен у долині річки Йордан, один з багатьох подібних. Тут живе у наметах понад 14 тисяч людей. Нестача води, брак найелементарніших умов існування. Злидні, хвороби. Французький журналіст, якому довелося тут побувати, переказує розмову з родиною Ахмеда Табурі, одною з багатьох нездолених арабських родин. Глава сім'ї сказав кореспондентові:

«Ми жили колись в селі поблизу Віфлеєма, мали свій клань землі, старанно обробляли його, і хоч врожай знімали невеликий, однак, годуватися було чим. І от уже вдруге доводиться нам тікати від загарбників. Одну нашу дочку ми загубили три роки тому й досі нічого не знаємо про її долю...»

Французький журналіст відвідав ще один табір — Марка. Люди тут живуть у ще гірших умовах, бо терплять від піщаних бур, які зривають намети, завдають великої шкоди. До того ж ізраїльські літаки часто на бриючому польоті проносяться над табором, навіюючи жах на людей. Буває, що з літаків сипляться й бомби. «Страшне видовище, — пише журналіст, — являє собою такий табір. Довгі ряди наметів у голій пустелі, змучені люди. Особливо тяжко дивитися на дітей, вони ж майже позбавлені змоги вчитися, рости, як всі діти на землі».

Уряди арабських країн — Сирії, Йорданії виявляють велике піклування про біженців. Але ж ці країни самі перебувають у складних умовах, спричинених війною. Як забезпечити біженців землею, роботою, харчуванням, медичною допомогою? Що робити з дітьми, як налагодити їхнє шкільне навчання?

Єдино справедливий вихід

Різні міжнародні організації робили численні спроби допомогти палестинським біженцям справедливо розв'язати цю пекучу проблему. Займалася цим питанням і Бандунгська конференція 1954 року. Її рішення передбачало мирне й справедливе врегулювання, на підставі резолюцій ООН. з урахуванням інтересів обох народів — арабського й ізраїльського. Під постановою, прийнятою у Бандунгу, стоять підписи представників 13 арабських країн. Та вона залишається на папері че-

рез позицію ізраїльської сторони, яка взагалі нічого не хоче чути про мирне і справедливе врегулювання.

Ізраїльська й певна частина західної преси твердить про нібито цілковиту неможливість мирного співіснування євреїв і арабів в одній країні. Але ж історичні факти спростовують таке твердження. Віками араби й євреї мирно жили поруч. Чимало цікавого з цього погляду наводить в своїй книзі швейцарський вчений Сімон Жаржі. Після першої світової війни на території тої самої Палестини мирно, в повній згоді жили представники обох народів. Чимало арабів вивчили мову іврит, а євреїв — арабську. Відбувався процес мистецького обміну й зближення обох культур. Всупереч релігійним забобонам люди встановлювали між собою дружні контакти.

Комуністична партія Ізраїлю висунула гасло, яке є основою й для розв'язання питання про палестинських біженців: «Не з імперіалістами проти арабів, а з арабами проти імперіалістів!» Та й сама діяльність КПІ, в лавах якої мужньо борються проти ізраїльської реакції комуністи-євреї поруч з комуністами-арабами, є блискучим прикладом мирного співіснування обох народів, побудованого на спільності класових та соціальних інтересів трудящих арабів і трудящого населення Ізраїлю.

Таку позицію гаряче підтримує Радянський Союз, всі соціалістичні країни. Про це говориться й в Основному документі, прийнятому міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій у Москві.

Шлях розв'язання проблеми біженців намічений в резолюції Ради Безпеки ООН від 22 листопада 1967 року. Ідеться не лише про вивід ізраїльських військ з окупованих територій, а й про право біженців повернутися на свої землі, про право на відповідну компенсацію уряду Ізраїлю тим вигнанцям, які побажають залишитися за межами Палестини. До речі, таку резолюцію Організація Об'єднаних Націй вперше прийняла ще в грудні 1948 року.

Палестинські араби не змирилися з долею вигнанців. Їхні збройні загони з організації руху Опору «Аль-Фатах» активізують свою бойову діяльність, завдають все відчутніших ударів по окупантах. На боці арабів симпатії всіх волелюбних людей світу, які суворо засуджують ізраїльську агресію на Близькому Сході. Окупанти повинні піти із захоплених ними територій!

Я. ВАЛАХ

Малюнки П. Костюченка

УСМІШКА

Дійшовши до шибениці, Сима Сарич виплюнув недокурок і відчув, як у нього затремтіли коліна, наче його хто вдарив по ногах. По тілу пробігла дрож. Перехопило віддих. Він міцно зціпив зуби, щоб перебороти себе.

Його зупинили під шибеницею. Вартовий став позаду.

На майдані вже була вся міська влада. І повітовий начальник у темно-сірому пальті, застебнутому під саму ший, так, що він скидався на священика. І голова міського управління, колишній студент права Антонієвич. І капітан жандармерії, начальник міської Недичевської варти¹, в зеленій, до п'ят, шинелі і в сплюсненій папасі на круглій голові. Всі нетерпляче зиркають у бік комендатури, чекаючи, коли з'явиться комендант міста, гауптман фон Габленц.

За спинами в цих представників влади стоїть кат Пера Чаруга з витріщеними жаб'ячими очима, червоним, як у п'янички, носом й рудою щетиною на яйцеподібній голові. Розчепіривши ноги, він дивиться на носки своїх жовтих чобіт, наче його більш ніщо не цікавить.

Повітовий начальник глянув на годинника й повернув голову в бік міської комендатури: рівно в призначений час з її дверей у

¹ Війська маріонеткового профашистського уряду Сербії на чолі з генералом-зрадником М. Недичем.

супроводі трьох офіцерів вийшов фон Габленц.

Прибравши поважного вигляду, Антонієвич підходить до фон Габленца й шанобливо схиляється, слухаючи, що йому накаже комендант. Відтак повертається і кличе перекладача Сафнера, що завмер за спиною в капітана міської варти.

В зазначений на оголошеннях час починається церемонія страти. Сафнер виймає з нової жовтої теки вирок і, прокашлявшись, починає читати спокійним, байдужим до нудоти голосом. Цей голос долинає до людей, що з'юрмилися біля нашвидкуруч спорудженої посеред майдану шибениці, від чого майдан раптом утратив свій повсякденний вигляд і викликає у людей жах, — в їхньому місті вперше вішають людину.

Руки в Сими так міцно зв'язані за спиною, що він не може й пальцем поворухнути. Вирок, тиша, люди і вся ця церемонія під захмареним небом, здається, зовсім його не обходять.

— «Більшовицький злодій і кровопивця...» — читає перекладач.

Сима все зрозумів ще тоді, як потрапив німцям до рук: цим він сам підписав собі вирок. Він знав про це, але нічого не міг удіяти: в пістолеті не лишилося жодного патрона, — всі п'ятнадцять куль він випустив у ворога. Три місяці його протримали у в'язниці, так і не добившись од нього слова на допитах.

Фон Габленц дивиться перед себе.

«Яке безглуздя, — думає він, — стоять отут і намагаться шибеницею вплинути на цих дикунів». Але цей випадок може йому знадобитися, коли він писатиме свою епопею.

Антонієвич киває головою, підтверджуючи слова вироку, який він знає напам'ять, бо брав участь у його складанні. Перед очима йому постає зовсім інший Сима, хлопчик, любитель голубів, власник відомої на все місто голубки — Стріли.

Повітовий начальник, похнюпившись, дивиться на камінець під ногами й дивується з його незвичайної форми: наче цей камінець побував у руках Мікеланджело! Коли б начальник був скульптором, як він про це мріяв за шкільних років, то, можливо, став би такий же знаменитий, як і Мікеланджело. От узяв би й виліпив зараз оцю шибеницю і приреченого на смерть партизана з зашморгом на шиї!

— «...за смерть двадцяти одного сербського патріота й серед них капітана Милойка Ракича, колишнього начальника штурмової бригади «Білі орли»...»

Фон Габленца не цікавить, яке враження справляє на міське населення вирок. Він знає, що мало хто дивиться на перекладача.

Й мало хто вірить у справедливість цього вироку.

Начальник повіту кашляє і носком черевика перевертає камінець на другий бік. Камінець тепер схожий на кулю. «Божже мій, а допіру це була справжня жіноча голівка!» На губах його з'являється ледь помітна усмішка.

Антонієвич проводить долонею по чолю, згадуючи начальника Другої штурмової бригади капітана Милойка Ракича.

«Брате Милойко! — злорадно звертається він до нього подумки. — Треба розповісти правду про те, як ти загинув! Цей партизан убив самовпевненого негідника, який удавав із себе поважного офіцера, а перед смертю тремтів, як побитий собака. Сима розповів нам про це на допиті».

— «...капітана Милойка Ракича, який...»

Антонієвич усміхається й радіє, що Ракича спіткав такий кінець. У них із капітаном були свої рахунки. Він так і не встиг поквитатися з ним за той день на біваку, в лісі, де містився їхній штаб...

При згадці про той випадок Антонієвича охоплює дрож...

— Брате Милойко, вже пізно. Час повертатися до міста, — каже Антонієвич, нервово переступаючи з ноги на ногу.

Капітан Ракич дивиться на його похилу голову й посміхається; він, певне, вже щось надумав.

— Хочеш тікати. Боїшся партизанів, мабуть, з переляку вже наклав повні штани. Я ж бачу — ти тремтиш. Ми боремося за батьківщину, вбиваємо гадів, а ти боїшся переночувати одну ніч з лісовими орлами. Твоя правда — тут небезпечно, щонаочі нападають партизани, — зневажливо відповідає капітан, граючись камінцем на золотому ланцюжку, що висить у нього на поясі.

Антонієвич нервово переступає з ноги на ногу. Йому хочеться вдарити цього мерзотника, який дивиться на нього зверхньо, мов на безпорадного малюка, що злякався темряви. Але він знає, що Милойко може напакостити йому, адже він тут господар, «лісовий цар». «Милойко Ракич, лісовий цар», — так підписує він усі документи.

— Я гадаю, що нам не варто розмовляти таким тоном, — каже Антонієвич і намагається не дивитись у вічі капітану.

— Я знаю вас, брате Антонієвич, як свої п'ять пальців. Я вже ситий донесхочу вашими порадами. Йдіть краще в партизани — там ви всі станете комісарами! А як ні, то робіть що хочете. Заварите кашу, а брат Милойко хай розплутує. Іди, не бійся. Я дам тобі кілька четників¹, вони захистять тебе.

¹ Члени сербської монархічної реакційної військової організації.

Не подавши руки, капітан повертається і важкою стомленою ходою прямує до хати, де тимчасово розмістилися його люди.

«Сволота», — думає Антонієвич і йде слідом за Ракичем.

— Я це так не залишу, капітане! Я поскаржусь генералові Стаматовичу! — каже він збудженим і схвильованим голосом, намагаючись хоч трохи дошкулити зухвалому капітанові.

— Можеш скаржитись і самому патріархові Гавриїлу. Якби був живий Варнава, можна було б звернутися й до нього, та хорвати доконали його. Отож краще тікай звідси, поки я не наказав одірвати тобі голову.

— Мені! Мені одірвати голову?!

— Авжеж, тобі! Я чхаю на ваших панів з міста! Чого ти приходив сюди? Передати вказівки смердючого комітету? Геть звідси, поки я не розсердився!

— І це ти кажеш мені?! А чи тобі відомо, що я член Національного комітету? Відомо чи ні?!

— Мені байдуже, хто ти такий! Я чхав на ваш Національний комітет! Усіх вас, паскуд, треба гнати на фронт, на лінію вогню, туди, де точиться справжня боротьба проти комуністів і партизанів. А то тут, у тилу, ви навіть не нюхали порошу, розводитеся про політику й ніяк не можете поділити між собою посади. Я сьогодні слухав, які ти нісенітничі верзеш моїм дурням, варнякаеш про героїзм, показуєш на Танаскову труну. Слухай-но, пане голова! Його вже немає! Танаска Раїча не-ма-є! Чуєш, це кажу тобі я, командир «Білих орлів»! Чи знаєте ви, паскуди й нікчеми, що комуністи нападають на нас з усіх боків, б'ють спереду і ззаду; і ми нічого не можемо проти них удіяти! Завжди чомусь виходить так, що на полі битви не лишається жодного вбитого. Танаскові вилупки першими тікають з поля бою, тримаючись за штани. А ти кажеш — Синджеліч! Раїч! ¹ Мелеш язиком, як вітряк. Хочеш бути патріотом, то надягай грубі штани й бери в руки гвинтівку!

— Ти знаєш, капітане, що ми регулярно скликаємо збори, тобі також має бути відомо, скільки четників з'явилося в твоїй бригаді після моїх полум'яних промов. То хто з нас приносить більше користі загальній справі?

— Більше користі! Все одно ти нікчема!

Капітан простягає руку, хапає Антонієвича за барки і, дихаючи йому в лице, каже:

— А чи відомо тобі, що за два кілометри від нас комуністи? Що ми чекаємо нападу на штаб? Скоро вони дадуть нам такого

чосу, що нас і рідна мати не впізнає! Ми з вами для них — як блохи в спідніх. А тепер іди й розкажи про все це генералові Стаматовичу!

Капітан спльовує, одвертається й гукає вартовому:

— Троє солдатів підуть із паном з Національного комітету! Глядіть мені, щоб з ним чого не трапилось!

Антонієвич спускається вздовж струмка в супроводі чорної трійки й не знає, хто ці люди — друзі чи вбивці. Кожної хвилини він чекає від них кулі в потилицю чи каменя в спину. Здохне й навіть не писне. Він тремтить зі страху і надалі ходи. За спиною чути дихання солдатів. Стежка така вузька, що на ній не розминешся. Антонієвич зупиняється, пригощає супутників цигарками. Вони закурюють і мовчки йдуть далі. Він пробує завести розмову, але солдати відповідають тільки «так» або «ні». Антонієвич не певен, що вони не скинуть його де-небудь у провалля.

А за кілька днів у місті стало відомо про те, що на штаб Ракича напали партизани. «Білі орли» розлетілися, як пір'я з розпанаханої подушки, — не лишилося ні душі. Командира взяли в полон. Антонієвич лаяв капітана, звинувачуючи його в зрадництві. Потім поширилися чутки, ніби Ракича вбито. Солдати міської варті знайшли на кладовищі його набряклий труп. Антонієвич прийшов на власні очі побачити вбитого.

Він стояв на кладовищі й дивився на труп. Капітан міської варті чухав потилицю і крізь сльози промовляв:

— Ех, пане голова! Яка це була чудова людина — капітан Ракич! Пригадую, коли ми вчилися в Академії, дівчата до нього липли, мов ті мухи. Він був завжди виголений, підтягнутий, стрункий. Дівчата марили ним. А одна зовсім юна абітурієнтка навіть перерізала собі вени, коли він покинув її й завів роман з іншою. І раптом ця жахлива смерть! Що лишилося від колишнього спокусника? О господи!

Антонієвич тупо дивиться на кругле, набрякле лице мертвого Ракича й відчуває цілковиту безпорадність на цьому засніженому кладовищі, де хрести нагадують мерців, які стоять, розпростерши руки. І тут, на кладовищі, їхня суперечка в лісі здається йому такою дріб'язковою, не вартою уваги, а звинувачення в зрадництві, яке він недавно висунув проти капітана, — зовсім безпідставним...

Голова міського управління Антонієвич проводить долонею по чолю й дивиться на Симу Сарича, який спокійно стоїть під шибенцею, наче все це його не стосується.

¹ Керівники героїчного повстання сербів проти турецького ярма на початку XIX ст.

Але це лише здається. Насправді ж усе не так. Думки Сими Сарича в ці хвилини далеко від майдану. Якесь могутня сила вихопила його з-під щибениці, і він пливе на хвилях у минуле.

— «...за смерть капітана Милойка Ракича...»

Не думаючи про вирок, що його він за кілька хвилин має оголосити командирові загону четників Ракичу, взятому в полон в останньому бою, Сима стоїть біля пам'ятника з білої брили, на якій вирізьблено сербського солдата в широкій військовій шапці, гостроносих постолах і з карабіном через плече. Селянський самоук увічнив солдата й висік на камені слова:

«Цей пам'ятник на горбі цьому зведено брати серби сестри сербки і всі інші підійдуть ближче й речить господи прости душу чесного серба й хороброго ратоборця єздимира сарича солдата п'ятого запасного полку об'єднаної дивізії першого призову який прожив тридцять років воював у болгаро-сербсько-турецьку війну¹ і мужньо зносив усі труднощі».

Білий кам'яний солдат мертвим поглядом дивиться угору, певне, сподіваючись, що побачить там правду й волю.

Сима читає напів тихо повторює:

— Єздимир Сарич, хоробрий ратоборець. Він оглядається. Хочє щось сказати Джордже, який наближається до нього, але той, випереджаючи його, сухо кидає:

— Пора, Симо. — Потім, прочитавши напис на пам'ятнику, додає: — Ти, бува, не родич цього хороброго ратоборця?

Сима не відповідає. Він дивиться на високого бійця, який веде капітана Ракича до каплички. Джордже повторює своє запитання.

— Не знаю, — відказує Сима. — В цих краях багато Саричів.

Боєць, що веде капітана, зиркає на них і швидко зникає між надгробками, хрестами й чорними прапорами над свіжими могилами. Не повертаючи голови в їхній бік, повз них квапливо проходить безвусий боєць із зморщеним обличчям. Сима пригадує, що в нього за рішенням штабу відібрали гвинтівку: місяць тому він розстріляв полоненого четника, якого треба було доставити в штаб. Сима тоді вимагав якнайсуворішої кари для нього, щоб була наука іншим, але Джордже виступив проти, сказавши, що це ще зовсім дитина. І ось тепер, дивлячись на згорблену спину бійця, Сима відчуває до нього жаль.

— Ходімо, — каже Джордже. — Нас чекає пан Ракич. Ти маєш оголосити йому вирок.

«Зробимо й це», — думає Сима і йде слідом за Джордже.

Позаду лишається вирізьблений із світлого каменю хоробрий ратоборець серб Єздимир Сарич.

У капличці Сима бачить капітана Ракича, який тремтить зі страху. Мабуть, знає, що його жде.

— Починай, — каже Джордже.

Сима спокійним голосом неквапливо читає вирок:

— «Ворог народу командир четників Милойко Ракич засуджується до розстрілу. Вирок виконати негайно, тут же, на кладовищі!»

Ракич ковтає слину й облизує сухі потріскані губи.

В запалій тиші підводиться Джордже, високий, худючий, здається, кістки ось-ось повиласяють крізь тонку шкіру, і широкими долонями спирається на домовину, яка править військовому суду за стіл.

— Ось так, пане капітан. А ти, мабуть, гадав, що ми призначимо тебе начальником штабу загону?

Від цих слів у Ракича якось неприродно високо підстрибує борлак аж до самого підборіддя, і голос стає кволий, ледь чутий:

— Я не винен. Слово честі, не винен. Я добровільно перейшов на ваш бік. Мене ніхто не брав у полон. Я давно мріяв перейти до вас. Клянусь вам честю сербського офіцера!

Джордже злостиво посміхається.

— Честю сербського офіцера?

— Так, пане командир.

— А хто на Високому Бескиді закатував нашого зв'язкового? Хіба личить сербському офіцерові різати ножем горло дитини?!

Джордже заміряється на Ракича.

— Не смій, Джордже.

Сима хапає його за руку й не дає вдарили капітана.

— Чому це: не смій? Нема чого з ними панькатися!

Джордже з люттю дивився на Ракича, що благально простяг перед собою тремтять руки.

— Нам нема чого тут більш робити, — каже Сима, ховаючи в сумку папірець із текстом вироку.

— Ось так, товаришу комісар, — додає Жуча, третій член суду, який досі мовчки сидів на мармуровій домовині. — Тепер хай скиглить, скільки хоче, а нам нема коли: революція не може чекати, поки ми розмовлятимемо з цією сволотою.

Ракич падає на коліна й хоче обняти Симіні ноги. Але той задкує, і капітан, утративши рівновагу, вдаряється головою об

¹ Балканська війна 1912—1913 рр.

край домовини, на якій сидів Жуча. Ракич обіймає хрест і цілує його.

— Подивись на нього, — презирливо кидає Джордже й хоче стусоннути його носом, та передумавши, з люттю розчавлює недокурок, що його кинув Жуча. — Мені гидко бити тебе, Ракич. Коли я почув про смерть нашого зв'язкового на Високому Бескиді, то думав: якщо ти, мерзото, попадеш нам до рук, я катуватиму тебе так, що ти проклянеш свою матір за те, що вона породила тебе. Тьху, гадино! Зараз ти скиглиш, плачеш, а кілька днів тому...

— Це не я, пане... товаришу... командир. Я ніколи нікого не вбивав, — безпорадно скиглив Ракич. — Моя честь... Я...

Одірвавшись від хреста, він повзе на колінах до Сими, який досі мовчав.

— Симо, Симо, я не винен. Ти мусиш повірити мені.

Сима відвертається й прямує до виходу. Джордже йде слідом за ним.

— Вивести і розстріляти, — кидає Джордже колишньому гімназистові Младжі, який стоїть на варті біля дверей каплиці.

Переступаючи поріг каплиці, Сима чує істеричний зойк Ракича. Сима кривиться й спересердя плює. Він швидко виходить, відчуваючи, що не витримає — повернеться й заїде в пику цього капітана Ракича, який перед війною так гордо крокував вулицями, коли йшов на службу й повертався додому. Тепер він уже не схожий на того бравого

офіцера зі змащеним бриоліном буйним чорним чубом. Він знав, що від нього всі в захопленні: хлопці широко заздять йому, а дівчата зітхають. І Симиная сестра також була закохана в цього поручика. Одного разу Сима бачив, як вони йшли Іваницькою вулицею (він дивиться з гори в тому напрямку, але за туманом нічого не видно, навіть димаря паперової фабрики), минали останні міські будинки — далі вже починалося поле; сутеніло, знявся вітер, а поручик усе щось розповідав, вона сміялася, голосно сміялася, схиливши йому на плече голову. Коли Ракич простяг руку, щоб обійняти її за стан, Сима не витримав, вискочив з-за дерев і покликав її. Сестра почервоніла, лице їй потворно скривилось. Покинувши Ракича, який зареготав, упізнавши Симу, Рада закричала, що не дозволить стежити за собою, як йому не соромно шпигувати за нею. Сима мовчав, не знаючи, що відповісти. Потім повернувся й пішов додому. Після цього вони з сестрою довго не розмовляли. Рада сердилася, була впевнена, що він хоче помиритися з нею, але не знає, як це зробити. І тільки коли прийшли його заарештовувати, вона подала йому на прощання руку. Через два роки він повернувся з каторги й дізнався, що Ракич покинув Раду, вона плакала, бігала за ним, благала не кидати її, а люди глузували з неї, називали божевільною. Ракича в місті вже не було — його перевели кудись-інде, Рада

переїхала до Белграда і там влаштувалася на роботу. Ракич так і не оженився з нею. Через три роки сестра отруїлася.

— Пристреліть його! — повторює Джордже. — Хіба ви не бачите, що в цього «героя» вже мокрі штани! Якщо ви його зараз не ліквідуєте, він загинить тут усе кладовище. Виводь його, Младжо!

Десь далеко бекають вівці. Внизу, понад Моравою, хиляться од вітру чагарі. Над очеретами літають качки, а овече бекання лине над могилами й річкою, де стелиться прозорий туман. Горби на тому березі Морави темнішають, прибираючи казкового вигляду. Один із них нагадує Сімі конячу морду з оскіреними зубами.

Джордже натягує на вуха шапку, киваючи на каплицю.

— Гидко все це, брате. З різними людьми доводиться мати справу. Іноді думаєш, що бачиш перед собою ворога, гідного поваги, готуєшся судити його, як героя, а він з переляку... Ось так, друже!

Сима не відповідає. Мовчки йде попереду й думає про свою сестру. Що б вона зараз сказала, дізнавшись про те, що він, її брат, виніс смертний вирок Ракичу? Він зненавидів Ракича ще того дня на Іваницькій вулиці, але твердо знає, що сьогоднішній розстріл — не помста за Раду. Він не хоче, щоб це було особистою помстою, хоча весь час думає про Раду, а не про зв'язкового, якого вбив Ракич на Високому Бескиді.

— Гидко, Джордже, — каже Сима, обминаючи хрести. — Мене аж нудить.

Біля пам'ятника хороброму ратоборцеві Єздимиру вишикувалося кілька бійців. «Мабуть, готуються виконати вирок», — думає Сима. Ліворуч кучерявий боєць притулив рушницю до завітчаного хреста й цілиться в небо. Сима бачить примружене око солдата й руду щетину на щоках та на підборідді. Солдат вистрелив. Мертва качка каменем падає на могилу.

«Треба економити патрони, — думає Сима. — Нам іще пробиватися крізь вороже кільце, а патронів обмаль. Скажу Джордже, щоб видав наказ про економію боеприпасів».

Сима чує за спиною голоси й обертається. Вартовий і боєць, в якого відібрали гвинтівку, ведуть Ракича.

— Можна тут, товаришу комісар? — запитує боєць.

— Там, — показує Сима на бійців, яких вишикував Жуча навпроти пам'ятника ратоборцеві Єздимиру.

— Ось тут, чуєте? Куди вас понесло?

Вартові ставлять Ракича біля пам'ятника хороброму Єздимиру й відходять од нього. Хтось подає рушницю бійцеві-штрафнику.

Він стає в шеренгу й прикладається щокою до ложа рушниці.

«Треба залишити йому рушницю», — думає Сима.

Після залпу Сима бачить, як Ракич простягає руки, намагаючись утриматись на ногах; він хотів припасти до кам'яного Єздимира, який спокійно дивиться в далечінь, у кам'яну млу, наче шукає в ній правди й запитує — хто кого вбиває, адже всі ці люди розмовляють однією мовою.

На постолі йому бризнула Ракичева кров, і вони стали червоні.

Сима підходить до Джордже й каже:

— Збирай загін. Треба пробиватися далі.

Хвилі спогадів повертають Симу на майдан, під шибеницю, немов викидають його з річки на кам'янистий берег. Під ногами ще й досі димить недокурок. Не стало кладовища, каплиці й переляканого Ракича. Бринить голос Сафнера. Довкола спокійні, застигли бліді обличчя. Сима дивиться на цих людей, яких він часто зустрічав перед війною, багатьом із них лагодив ліжка, шафи, столи й стільці, що ними вони користувались й понині.

«Ім цікаво, як я триматимусь, — думає Сима. — Багатьом хотілося б, щоб я злякався, заплакав. Мабуть, уже знають, що Мома не витримав, упав навколішки перед комендантом, благаючи зберегти йому життя. Та замість помилування фон Габленц плюнув на нього й сказав, що ненавидить зрадників. Мома, як пес, скиглив перед розстрілом. А був же зразковим бійцем, хоробрим у бою. І тепер ці люди хочуть знати, чи я теж упаду на коліна. Ех, люди, люди! Між нами лежить глибока прірва, яку нічим не зарівняти. Ми з вами дуже різні. І не можемо бути однакові. Між нами безодня. Ви потім розійдетесь по домівках, а я залишуся тут. Залишуся сам. Сам один. Чого ж ви тоді дивитесь на мене? Чому хочете побачити мене зломленим, нікчемним?»

Йому здається, наче хмари на небі потемнішали й огортають білі рамена шибениці.

Такі ж хмари були й того дня, коли він дивився з даху, як кат Нарт вішав на в'язничному подвір'ї вбивцю, селянина з Нижньої Дубрави. Хмари пливли над дахом і теж, здавалося, шутилися від холоду. Дах і черепиця тремтіли, мов у пропасниці. Внизу, на подвір'ї, тремтів убивця з Нижньої Дубрави. І тільки кат Нарт був спокійний. Потворний Нарт у чорному вбранні. Він зняв рукавицю й жбурнув її на землю. Незабаром було по всьому. Хмари розвіялись, тільки-но Сима зліз з даху. Він тремтів із переляку й потім щонаочі бачив уві сні ката й селянина з Нижньої Дубрави.

Сима зводить очі до неба. Темно-сірі

хмари плывуть над головою. Під хмарами літають галки й пронизливо каркають.

Різкий зойк у натовпі примушує Сафнера на мить змовкнути. Він повертає голову до Антонієвича, чекаючи вказівок.

Фон Габленц переводить очі з Сими на повітового начальника, який перехоплює погляд коменданта й кахикає. Потім обидва дивляться в натовп, що завмер навколо шибениці.

Людське коло розривається. Божевільна Божана, служниця аптекаря Мити, скрикує ще раз. До неї підбігає кремезний жандарм і б'є її кулаком у спину. Відтак дивиться на унтер-офіцера, і той схвально киває головою. Жандарм знову б'є Божану — цього разу в живіт — і виводить її з натовпу. Вона не пручається, але голосить іще дужче. Бачачи, що жандарм із нею не впорається, на допомогу йому кидається унтер-офіцер. Потім повертається до капітана міської варти й доповідає. Той нахилиється до повітового начальника й шепоче йому на вухо, що Божана — несповна розуму, тим-то й заверещала. Начальник у свою чергу підбігає до фон Габленца й пояснює, що це божевільна, отож нехай пан комендант не думає, що це якась демонстрація на підтримку партизанського комісара. Фон Габленц, перехопивши погляд перекладача, наказує: — Читай!

Сафнер читає далі.

Повітовий начальник носком черевика знову перевертає камінець. Тепер камінець нагадує жінку.

Антонієвич забув про капітана Ракича й знизує плечима, чекаючи, коли скінчиться ця церемонія і він піде додому, — його знову мучить печія, болить спина, а серце гукає так, наче його затиснули в долоні й воно не може переганяти кров.

Сима ковтає гірку густу слину.

«Тільки б витримати, — думає він. — Треба стиснути коліна так, щоб їх не зігнув ніякий страх. Витримаю. Я ж не Ракич...

— «...страшні, звірячі катування патріотів були улюбленою справою кривавого червоного комісара Сими Сарича...»

Сима не слухає. Не хоче слухати. Це його не стосується. Слова лунають під шибеницею, під цими хмарами й призначені для людей, які після закінчення церемонії страсти розійдуться по домівках, а Симу вони не обходять.

Він примушує себе дивитися на будинок, біля якого стоїть Божана, і не слухати Сафнера. Того дня на кладовищі він дивився на Єздимира Сарича, хороброго ратоборця, що прожив, як і він, тридцять років, і думав про свою сестру, бо не хотів дивитися на Ракича.

У жандарма такий вигляд, наче його хтось укусив за носа. Йому не вдається по-

ставити Симу на коліна. У Сими в ногах кістки — як ресори в автомобіля.

Жандарм сперся на будинок за п'ятдесят метрів од шибениці. На ньому зелений мундир, і здається, наче до білої стіни, пописаної вугликом, прилип кізяк. «Мита любить Йоку», «Янкич любить Райку», «Драган кохається з Дарою». Леле! Як давно це було, ще до війни. Сима написав про Миту і Йоку. А решту написів зробили Янкич і Драган. Здається, відтоді він ні разу не згадував про ці написи на стіні. Сима напружує зір, намагаючись прочитати, що там пишуть тепер. Що сталося з Митою і Йокою? Років п'ятнадцять тому вони виїхали з міста. Спочатку Мита. А кілька місяців перегода перевели в інше місце Йокиного батька, залізничника. Цікаво, ким став Мита — партизаном чи четником? Про це Сима ніколи так і не довідається.

Раптом жандарм задирає голову. Потім звертається до Божани, показуючи пальцем під дах. Вона витягує шию й заходитьсь реготом. Сима напружує зір і бачить, як під черепицею горобець б'ється з горобчихою. Жандарм регоче, третьюсь об стіну так, наче чухає спину, й підсувається до Божани. Їх ніхто не бачить, вони самі. Лише Сима стежить за ними. Божана сміється. Вже не кричить, а тихо сміється. Щоки розчервонілися. Жандарм простягає руку й гладить Божанині стегна. Вона пручається і ще дужче притискається до стіни.

Сафнер закінчує читати. Слова вирую тануть у повітрі. Перекладач дивиться на фон Габленца, чекаючи дальших розпоряджень, та комендант міста не зводить очей з Сими, стежачи за кожною рисою на його обличчі.

Людські голови зливаються в одну суцільну масу, що заціпеніла в очікуванні. Довкола шибениці запала тиша, порушувана приглушеними голосами й тому ще відчутніша. А там, за натовпом, у безмежному просторі лишилося щось дуже бажане, але недосяжне, безмежно далеке від Сими: місто, вулиці, будинки, сміх, сльози, поцілунки, сварки, погрози, життя, життя...

У Сими затремтіли коліна. З-під шапки на чоло спав кучер. Сима хитнув головою, та від різкого руху злетіла шапка. Він подивився на неї, хотів був підняти, але згадав, що вона йому більше не потрібна — він її вже ніколи не надягне. І йому враз стало все зрозуміло. До нього прийшла невблаганна смерть, і його фактично вже немає. Може, його шапка знадобиться комусь із цих людей. Її, звичайно, хтось підніме й зберігатиме як пам'ять про цю страшну подію.

«Коли б можна було затулитися від усіх димовою завісою, я б притримував коліна

рукою. Але ця проклята тиша... Думатиму про Джордже. Треба думати про когось другого. Згадаю останню розмову з Джордже. Примушу себе забути про цю тишу. Божевільна Божана регоче з жандармом під стіною будинку. Їй теж хочеться жити, діждатися, коли кінчиться ця війна, коли ніхто не гинитиме, нікого не вішатимуть. Чого вона щойно кричала? Горобець бив горобчиху... У Пери Чаруги немає рукавиць. А Нарт жбурнув рукавиці на землю, коли робив свою чорну справу на в'язничному підвір'ї. Не буду про нього думати. Начальник раз по раз перекидає черевиком камінця. Боїться глянути на мене. Я тобі нічого не зроблю, начальнику. Я думатиму про Джордже. Востаннє ми розмовляли з ним наодинці. Ми були вдвох. Коли це було? Я не можу встановити відстані між тим і цим днем. Хіба можна виміряти відстань між днями? Залежно що вважати мірою часу. Що змінилося відтоді, як ми сиділи з Джордже? Чому я зараз нічого не чую? Куди поділися людські голоси, хто їх проковтнув? Досі я ніколи не думав про людські голоси і їхні відтінки. А зараз мовчить ціле місто, не подає жодного звуку, крім крику божевільної Божани. Антонієвич і начальник про щось шепечуться. Звичайно, вони говорять про мене, але мені не чути їхніх голосів. До речі, Антонієвич — мій колишній друг. Зараз він стоїть на майдані, а я — під шибеницею. Цікаво: що було б, якби він підійшов до мене? Це ж так просто — підійти... й заговорити».

«Ми з тобою друзі, Симо. В дитинстві ми ніколи не розлучалися. Третім був Митко, який потім закохався в Йоку. Ми жили на одній вулиці біля млина. Невже ти забув? Твоя мати й досі мешкає в тому будинку. Її звідти не вигнали, хоч ти став комісаром. Я вважаю, що тебе помилково засудили до страти. Я поговорю з фон Габленцом, щоб тебе не вішали. Він мене послухає. Я ввів його в коло найвідоміших людей нашого міста, і тепер його скрізь охоче приймають. Лейтенант Гойбауер також мій приятель. До того ж він мій боржник: я познайомив його з гарною дівчиною, яка стала його коханкою. Не дивись так на мене. Щиро кажучи, вона подобається й мені, та краще мати такого друга... Одне слово, з їхньою допомогою я міг би добитися, щоб тебе звільнили. Ти ще встигнеш полізти в зашморг». — «Ми ніколи не були друзями. І не чіпайте мою матір. Облиште її. Я став комуністом проти її волі. Вона хотіла, щоб я побрався з якоюсь скромною дівчиною. Невістка допомагала б їй у господарстві й полегшила б її старість. Я не послухав матері, тому не вплутуйте її в мої справи». — «Я не помилився. Ми з тобою були друзі.

Я пам'ятаю все, що ти робив. Твоя Стріла заманювала чужих голубів, і ми ховали їх у нас на горищі! Ти щодня приходив до мене. А коли Стріла втекла, ми разом плакали за нею. Вона так і не повернулася, а ти не знайшов другої такої голубки...» — «Вона втекла з вільним голубом. У нас не було гідного для неї голуба, а кохатися аби з ким вона не схотіла. Тим-то вона покинула мене, а я розібрав голубник і пороздавав голубів хлопчикам». — «Отже, ти визнаєш, що ми були друзями. То чому б нам і далі не лишитися ними?» — «Ні!»

Повітовий начальник раз по раз перевертає носком черевика камінець, і обличчя його то всміхається, то насуплюється — залежно від того, що нагадує йому камінець.

«Джордже, я обіцяв думати про тебе. Ти чуєш мене, Джордже?»

Хвилі спогадів переносять Симу до в'язниці.

— Не вір, Симо, в те, що вмирати легко, — каже Джордже.

Сима не відповідає — він притулився до стіни, випростав на підлозі ноги й дивиться на двері камери.

— Не дивись на двері. Кати прийдуть нескоро. Не думай про них.

— Я ні про що не думаю й нічого не боюся, Джордже. Мені нітрохи не страшно. Я оце згадав Жучу. Останні дні в загоні він тільки те й робив, що розповідав про свого сина.

Він каже про Жучу, а сам думає про інше. Не про це треба говорити з Джордже під час останнього їхнього побачення. Є багато інших справ, про які їм треба поговорити.

— Син був надією, що підтримувала його у в'язниці, — каже Джордже. — Він казав, що його син ніколи не сидітиме за ґратами. Коли він виросте, їх уже не буде... Малий Славко теж мав у в'язниці. Пам'ятаєш того зовсім юного комсомольця? Він весь час розповідав про дівчину, яка попередила його про поліцію. Згодом, коли нас перевезли до Белграда, в Джушинську фортецю, він закохався в ту дівчину, хоч не знав її імені і так ніколи й не довідався. Його одвезли в концтабір Яїнець.

— Знаю. Він мені теж розповідав про неї. Вигадував для неї різні імена, та жодне не задовольняло його — всі здавалися недосить гарні для неї.

— Йому треба було з дівчатами обійматися, а не в партизани йти. Та хлопці пішли воювати, залишивши дівчат німцям. Так і не спізнали першого кохання. Хоч їм випало пережити таке, чого старшим не снилося.

Навіщо він це каже?

Навіщо згадує Жучу, Славка, Рабрена? Справді-бо, навіщо? Аби виправдатися за

те, що вони, старші, пережили молодших од себе — Славка й Жучу? Що їх знову повернули в це містечко, звідки забирали в Белград?

— Рабрен утік з поїзда, коли нас везли з Белграда. Мабуть, злякався, що його повісять. Дурень.

— А може, він уже в загоні... Адже Славка розстріляли.

Вони мовчать, прислухаючись до кроків вартового.

— Хтозна, чи пробилися рештки загону до Санджака... Досі не має ніяких вістей.

— Звідки ж їм прийти!

Знову мовчанка. Сима думає про загін, що вийшов з оточення й рушив у Боснію до Санджака. Вони дивляться на двері, прислухаючись до невиразних шерехів у коридорі. Раптом Джордже каже:

— Ніяк не можу зрозуміти, чому Мома так зламався?

— Виказав геть усіх, кого тільки знав.

— І тебе теж.

— Як це гидко. Тьху!

— А я йому так вірив... Тепер це вже не має значення.

— Коли б німці не вбили його, ми б самі винесли йому смертний вирок.

Сима пильно подивився на Джордже, а тоді опустив очі. Ні, він більше не виноситиме вироків. Його засуджено до страти. Він уже нікого не судитиме.

— Ми б розстріляли його за зраду.

Ні, про це також не треба говорити їм із Джордже.

Тиша гнітить Симу, і він каже:

— Славко був непоганий хлопець.

— Я весь час думаю про Мому, — править своєї Джордже. — Під Кралевим він один знищив десять німців. Ми були з ним друзі.

— Важко сказати, що сталося з ним. Можливо, ми з тобою ще не дійшли до тієї межі, коли в людини тремтять коліна. Тут уже справа не в хоробрості, і не в боягузстві теж. Це щось таке, що не залежить від людини.

Джордже здивовано глянув на нього.

— Я в це не вірю. Все залежить від людини. Пам'ятаєш капітана Ракича?

— Так. Але в житті кожного настає така мить, яку треба перебороти, і тоді буде все гаразд.

— Не знаю.

Джордже не зводив з нього очей. Наче почав сумніватися в ньому, в його силі, відданості.

Що це за мить? І коли вона починається? Коли закінчується допит і ти лежиш на підлозі, знесилений, немічний і відчуваєш хіба страшний біль, крижаний холод і пекучий вогонь; груди стискаються, щоб швидше потонути в бездонній глибині, в безмежно-

му просторі, в даліні, що вабить до себе; байдужіє мозок, тьмариться свідомість і залишається тільки одне-єдине відчуття болю, а все інше загинуло, зникло без вороття в часі, який, можливо, ще існує, в днях, яких уже немає? А може, це хвилинка, коли читають вирок, коли перед засудженим до страти стоять люди, які ще недавно здавалися йому такими ж, як і він сам, яким він щойно був, а тепер стали зовсім інші, несправжні, справжній лише він, той, хто вирушає в невідоме, а не ті люди, котрі можуть сказати все, що їм заманеться, мовляв, це жарти, його відпустять, він і далі топтатиме вуличну пилюку або брукувку, якою пройшли танки слідом за ним і його друзями? А може, це мить, коли приставляють до горла ножа й чекають, поки приречений на смерть дивиться на вістря ножа, таке тонке, що його й не видно — грає тільки відблиск сонця? Либонь, у тебе таки тремтять коліна, коли, звівши очі на того, хто натиснув тобі коліном на груди, ти впізнаєш у ньому сусіда й жахаєшся: ні, це не він, не твій сусід, з яким ти бачився щодня, сидів щовчора в кав'ярні, і тобі здається, що все це було уві сні, який тривав двадцять, тридцять або сорок років, бо тепер на невидимому вістрі ножа блищить лише згусток сонця. А може, це та мить, коли, прикипівши поглядом до дула рушниці, намагаєшся вчинити опір магнітній силі пащі, що вже вищирилася й зазіхає на тебе? А може, це та мить, коли ти вперше бачиш білі рамена шибениці?

— Я вірю, що вистою, — каже Сима. — Не проситиму пощади. Якщо хочеш, прихось подивитися.

Він певен, що вистоїть, що ноги в нього не підломляться. Йому треба гідно зустріти свою смерть. Він думає про неї як про найважче і найвідповідальніше партійне доручення. Про все інше забув. Невже справді про все? Він підсумовує пережите. Ні, не про все. Про все не можна забути. Ніколи. Він здригається, але відчуває, що не належить уже до людей, які лишилися за мурами в'язниці. Ця думка дратує його. Це схоже на крах. Перед смертю треба звільнитися від усього зайвого і все ж таки думати. Люди — ось що найдорожче для нього. Заради людського щастя він жив. Заради людей і йде на смерть. І все ж він почуває себе зовсім самотнім. Чому це так?

Він розгнівано стукає кулаком об підлогу.

Джордже не спускає з нього очей.

І він каже, усміхаючись, наче злочинець:

— Нічого, Джордже. Ось побачиш.

Симі тремтять коліна. Він знову дивиться на будинок, немов шукає підтримки в тих

написах, які робив колись вугликом. Та на білій стіні не видно вже ні написів, ні зеленого жандармського мундира під нею. Нема й Божани.

Жандарм з Божаною про щось домовилися й подалися геть.

Симі здається, ніби він бачить в кінці майдану промінчик світла. Змовкли голоси й постріли. Довкола — ані душі. Загін уже не бореться. Його рештки тікають до Санджака. Що, коли ноги не перестають тремтіти? Як тоді вмерти? Впасти навколішки, як Мома, перед фон Габленцом і закричати, заскиглити? Чи триматися, як Жуча, що йому четники на Сухій горі зітнули голову?..

Він озирається довкола. Погляд зупиняється на даху комори крамаря Любича. Нема на сірій черепиці його друзів. Ніхто звідти не стрілятиме в німців. На даху сидить ворона й здивовано крутить головою, чого це стільки людей зібралося на майдані. Симі здається, що вона дивиться йому у вічі. Потім ворона здіймається, летить над шибеницею й сідає десь на майдані, за спинами людей. Симин погляд падає на круглий камінець біля ніг повітового начальника. Той повертає камінець носком черевика й усміхається. Антонієвич квапить Перу Чаругу. Німці, Фелікс і Герхард, шепочуться й показують на шибеницю. Унтер-офіцер Гойбауер, що один раз допитував його, дивиться перед собою невидючими очима. Наче все це його не стосується. Антонієвич усміхається унтер-офіцерові, який на мить зустрівся з ним поглядом.

Герхард, усміхаючись, підходить до шибениці і, знявши з плеча фотоапарат, спрямовує на Симу об'єктив.

«Зараз почнеться, — думає Сима. — Мене більше не допитуватимуть. Не стромлятимуть під нігті розпечені голки. Нерви мої вже полопалися від напруження. Я відчуваю, як тремтять пальці на ногах. Де Сафнер? Він зробив свою справу і втік. Решта його не стосується. Ось до мене й прийшла та мить, коли в людини трясуться коліна. За натовпом — порожнеча, перед ним — також. Усі чекають. Ніхто навіть не скрикне. Одна тільки божевільна Божана заплакала — і жандарм заспокоїв її десь у підворотті. Щойно горобець бив горобчиху. Ніхто навіть не скрикне».

Обличчя йому кривиться.

Антонієвич помічає це і всміхається краєчком уст.

Сима стоїть із зв'язаними руками в кутку його кабінету, дивиться на підлогу й спльовує кров.

— Хіба не бачиш — написано: «Не плюйте на підлогу!» Чи ти вже забув абетку, якщо взагалі вивчав її! Мені здається, що ви

комуністи, вмієте лише багато базікати про освіту й культуру. В тебе такий вигляд, наче ти прийшов з джунглів.

Сима весь час спльовує кров. На підлогу глухо падає щось тверде. Антонієвич вперше в житті бачить, як людина випльовує власні зуби.

«Мабуть, це дуже боляче», — думає він і кисло всміхається. Відтак каже:

— Дивно іноді повертає людська доля, еге ж? Ти думав, що судитимеш мене, як Ракича. Та я — не Ракич, телепню!

— Вийшло по-твоєму, — цідить крізь зуби Сима.

На губах у нього кров, він ковтає її, змішану зі слиною, а потім випльовує. Антонієвич б'є його в обличчя.

— Ти судиш мене, — каже Сима, і в грудях йому свистить, наче пробитий гумовий м'яч.

Більше Сима не промовив ні слова. Його відвели до камери, кинули на підлогу, безсило, побитого. Вночі його знову водили на допит, на якому були присутні всі міські чини, в тому числі й Антонієвич. Він тупо дивився на Симу, нічого не питав — йому вже все набридло. До того ж мучила виразка шлунку. Антонієвич мовчки слухав лайки, глухий стогін, дивуючись, що Сима ще не вмер від цих тортур.

— Падлюки! — шепоче Сима, і в очах йому тьмариться.

Потім він опритомнює. Кати б'ють, топочуть його кволе тіло, топчуть ногами, шмагають нагайкою, а Гойбауер глузливо дивиться на нього. Фон Габленц дивується.

Всі бачать, що Сима Сарич тремтить. Погляди, спрямовані на нього, наче промовляють: «Ми знаємо, що тобі боязко, але ти напружиш усі свої сили й триматимешся героєм».

Герхард підходить зовсім близько, немов хоче увічнити своїм об'єктивом кожну зморшку на Симиному обличчі. Сима пригадує, що колись він уже бачив перед собою людину з фотоапаратом, і лине думками в дитинство.

Повз тротуар біжить струмочок, а він, Сима, змайстрував з кукурудзяного стебла млинок, — коліщатко крутиться завдяки воді, що сочиться в малесеньке, зовсім малесеньке бляшане відерце: хлопчик пильнує, щоб струмочок не поламав його іграшку, яка меле справжнє біле борошно. Раптом до нього підходить дядявисоченного зросту, з фотоапаратом у руці, присідає навколішки й наказує йому взяти в руки іграшку й усміхнутися.

Симі п'ять років, а дядя високий, дуже високий, найвищий за всіх на світі, і він му- сить слухатись його, мати вчила Симу роби- ти те, що велять дорослі. Клацнувши кілька разів фотоапаратом, високий дядя йде собі далі. А потім раптом з'являється віз і роз- чавлює колесом млинок з кукурудзяного стебла звичайнісіньким колесом, з широ- ким металевим обручем. Так і не домолов пшеницю маленький Сима, немає з чого спекти білу, найбільшу хлібину, як у пекаря дядька Дуки.

Герхард ховається. Сима бачить тільки велетенське око фотоапарата. Він пірнає в його зіницю, що відкривається й закрива- ється. У роті гірко. На спідній губі з-під єдиного зуба, що лишився на горішній ще- лепі, проступає кров. Зуб іще гостріше впи- вається в губу.

«Звичайне колесо розчавило млин з ку- курудзяного стебла, і я лишився без хліба, коли мені було п'ять років.

А тепер, де я тепер?»

Герхард перемотує плівку й націлює апа- рат у натовп. До нього підходить унтер- офіцер жандармерії.

«Він супроводжував мене до майдану», — пригадує Сима.

Унтер-офіцер щось каже Герхардові, ні- мець посміхається. Відтак унтер-офіцер зупиняється за кілька метрів від Сими й по- правляє на плечі ремінь гвинтівки. Пересу- ває на поясі кобурі пістолета, щоб її було краще видно, і супить брови, немов збира- ється лякати дітей.

Пера Чаруга виходить уперед.

Фон Габленц і далі спокійний та не- зворушний. Ліворуч од нього стоїть Антоні- євич. Праворуч — повітовий начальник. Унтер-офіцер Гойбауер — на крок позаду. Німецькі офіцери підносять до очей фото- апарати. Капітан жандармерії поважно каш- ляє, показуючи Гойбауеру, як треба вішати злочинця. Для більшої дохідливості він висовує язика, заплющує очі й схиляє го- лову на ліве плече. Йоганн одвертається, витирає носовиком губи й байдливо кри- виться.

Герхард підходить до шибениці.

Антонієвича мучить виразка. В кишені у нього є шматок сухаря, якого він завжди носить при собі за порадою лікаря: якщо заболить шлунок — треба відкусити суха- ря, хліб погасить кислоту, біль одразу вга- мується. Але як тут гризти сухар? Така важлива подія. До того ж, що скажуть нім- ці?!

В Симиних очах небо. Він широко роз- плущує їх і немов пірнає в хмари. Коліна

вже не тремтять. Він почуває себе спокій- но, впевнено. Та мить, про яку він думав у в'язниці, щойно минула. Він знову думає про Джордже.

На краю майдану біліє стіна будинку. «Мита любить Йоку», «Янкич любить Рай- ку», «Драган кохається з Дарою». Обличчя людей стають виразніші. Жандарм, який уже облишив Божану, стоїть, спершись на акацію. Божана стоїть неподалік і жалісно дивиться на Симу.

Сима бачить у натовпі знайомих. Він за- спокоївся. Хвилювання вляглося. Дрож про- йшов. Зуби вже не цокотять. Він дивиться в далечінь, на людей, а в очах віддзеркалю- ється небо й місто.

Жучина дружина, худорлява Радойка, зі- щулилась, як горобець на морозі, витирає очі краєчком чорної хустини.

«Не завадило б їй дещо розповісти, — думає Сима. — Чи знає вона, що її Жучу вбив Боян, сміючись йому в вічі: «Ти — Ракича, а я — тебе. Як тобі подобається дірка в тілі? Це ж віконце! Трохи прові- тришся зсередини, бо ти, сволото, дуже смердиш». Чи знає Радойка, що Боян кинув Жучине тіло в Мораву, а потім, коли ми схопили його, в усьому зізнався?»

На майдані стоїть і вчитель Проданович з дружиною. Похмурий, зломлений, постарі- лий. Він не може на це спокійно дивитися. Сперся на дружинину руку й мовчить. Куди подівся його дужий голос, що був чутний з класу аж на вулицю! Перед ним — двоє його учнів з третього класу, — в четверто- му класі Сима покинув школу і пішов пра- цювати. На кого з них учителєві приємніше дивитися?

А ось і дружина цигана Євти, чистильни- ка взуття, зв'язкового партизанського заго- ну. Лише раз у житті Сима чистив у нього черевики — він, молодий підмайстер, поспі- шав тоді на побачення... Вони тоді розмов- ляли з Євтою, але про що саме, він уже забув.

Сима востаннє окидає поглядом людей, зігнаних дивитися на його смерть, на те, як зломлять волю партизанського комісара.

«Не вийде! Чуєте, люди: найтяжче лиши- лося позаду! Не бійтеся, люди! Якби зараз серед вас був Джордже, я сказав би йому, про що треба думати перед смертю. Може, це йому згодиться».

Ніхто ані ворухнеться. Сима не чує жод- ного слова. Лише клацають затвори фото- апаратів. Він зовсім самотній. Розмовляє сам із собою й водночас з усім містом. З кожною людиною зокрема. Часу мало. Треба поспішати.

Німецькі солдати пильнують за натов- пом. Сима бачить їхні спини й короткі чо-

боти, що ніби вросли в землю. На повні груди вдихає повітря. Йому здається, що він ще ніколи так не дихав. Над майданом щойно пролетіли дикі гуси, і небо знову спорожніло.

Над головою йому погойдується зашморг.

Сима стає на табурет і торкається головою мотузки.

Знову дивиться на людей.

Перед ним — море людей. Далі — вулиця.

Він спокійний. Усміхається. Хвилі думок знову далеко-далеко несуть його з майдану. Туди, де немає шибениці й цих засмучених, скорених людей. Він бачить Джордже. Той усміхається, так само як і він. І незнайомі люди теж привітливо всміхаються йому.

«Що б то було за життя без усмішки?» — думає Сима.

І раптом чує кинуті в похмуре небо сміливі слова:

— Хай живе свобода!

Розпанахавши довколишню тишу, бринить чийсь гучний голос. Це його голос. І Сима всміхається.

Над майданом пролітає ворона й сідає

на дах комори. Зачувши вигук, людський натовп оживає.

Йоганн Гойбауер глузливо посміхається.

Фон Габленц здивовано зводить на Симу брови.

Повітовий начальник і Антонієвич прикипають до нього очима.

Фон Габленц повертається до Антонієвича й про щось питає його. Той, почервонівши, відповідає. Фон Габленц киває головою, з цікавістю дивлячись на Симу.

Пера Чаруга підходить до Сими. На Симиному обличчі завмерла усмішка. Потім він бачить, як Радойка підводить голову. Він дивиться їй у вічі.

Чаруга накидає на Симину шию зашморг.

Сима бачить коліщатко, що котиться до нього. Шибениця зовсім маленька, з кукурудзяного стебла, а під нею тече струмочок — вузенький, тихий. Зараз шибениця впаде. Не витримає. Він це знає. І всміхається.

Бачить очі Чаруги. І знову чує вигук.

Зашморг торкається кадика. Кадик підстрибує вгору. Зашморг сковзає нижче. Сима ковтає слину.

— Хай живе свобода!

Сима сміється. Незнайомі люди дивляться на нього, і його усмішка застигає в їхніх очах, глибоких, бездонних синіх очах...

ХВИЛИНА МОВЧАННЯ

— Щось ви, голуби мої сизі, схожі сьогодні на обскубаних півників, — звертається піп Станич до Аци й Бошка, що сидять за передостанньою партою в п'ятому класі «б». — Не хвилюйтесь, нічого страшного не сталося! Важливо, що Сталінград нарешті впав. Та й хіба можна було чекати чогось іншого?! Спасоєвич, ти що, дуже сумуєш за Сталінградом? Ну, відповідай!

Аца підводиться і втуплює очі в спину товариша поперед себе у перешитій з військової гімнастерки сорочці й пофарбованій на чорно. На обстриженій голові на тлі вікна стирчать двоє довгих вух. А за вікном — дах комори торговця хлібом Любича, на якому сидять худі, приречені на голодну смерть ворони: кілограм борошна у місті — це справжнє багатство, й люди віддають останню сорочку з себе за окраєць хліба та за миску мамалиги.

«Він убив Боку», — думає. Аца. Його

старшого брата Бошка, якого всі звали Бокою. Убив рівно два роки тому цей цинічний віронаставник, гаспид, що завжди усміхається. Він мучив Боку, відрізав йому вуха, розповідали очевидці, а маленький переляканий Аца разом з іншими хлопчиками слухав ці розповіді й не йняв їм віри, жахався: невже це правда? Невже люди здатні на таке? Адже він так любив свого Боку!

«Це тобі, батюшко, так не минеться. Зачекай, прийдуть наші. Вони сповна відплатять тобі і за Боку, і за всіх інших», — хотілося кричати Аці, коли він згадував про братову смерть.

Піп, усміхаючись, підійшов до Аци.

— Ну ж, горобчику, чому не відповідаєш на моє запитання? Ти часом не хворий? Якщо хворий — скажи, підеш до лікаря. Ну, чого мовчиш?

Аца мовчить і червоніє з сорому. П'ятнадцятирічному хлопцеві дуже легко змінити своє рішення, занепасти духом, злякатися. Та сьогодні, саме сьогодні, він мусять зберігати спокій. З друзями про все домовлено. Він повинен бути зібраниший за інших, щоб якимось непередуманим вчинком не провалити операції.

У класі панує глибока тиша. Бошко дивиться на свої гострі коліна, стискає їх від усвідомлення власної безпорадності й починає гризти нігті.

Піп може все зіпсувати! Якщо Аца не подасть умовного сигналу, це має зробити він, Бошко. Хлопця охоплює страх. Усе має бути так, як вони домовлялися. Тільки так!

Решта хлопчаків з-під лоба стежать за Ацою, зі страхом чекаючи, чим це закінчиться — невже він так і мовчатиме, удаючи, що не чує запитання?

Чіпе совається на місці і, повернувшись до Станича, удавано кашляє, щоб привернути до себе увагу — мовляв, я можу відповісти на запитання. Він хоче всіх розсмішити. Піп почне шаленіти, а Чіпе на зло йому реготатиме, скалитиме зуби, і його сміх заразить усіх учнів, як це вже не раз бувало.

— Ну ж, відповідай, горобчику! Я повторюю: чи жаль тобі червоної Росії? Ти повинен казати правду, бо я слуга церкви, і дури́ти мене не годиться. Це все одно, що обманювати господа. Тобі відомо, яка сувора божя кара чекає брехунів. Я вже розповідав вам про страшний суд.

Блаженно всміхаючись, він переводить погляд на Бошка й киває йому.

— Хіба тут щось незрозуміло, Маркович? Скажи йому — зрозуміле моє запитання чи, може, його ще треба якось роз'яснити?

Бошко підводиться.

— Чого мовчиш? Тобі теж відібрало мову? Та що це з вами сьогодні? Кажіть-но, чи зрозуміле моє запитання?

— Зрозуміле, — відповідає Бошко.

— Сідай. Чуєш, Спасоєвич? Твій, так би мовити, однокласник вважає, що запитання цілком зрозуміле, отже, ти не можеш сказати, що не розумієш його. Звернись думками до бога, і він допоможе тобі знайти правильну відповідь.

Аца дивиться на Драганову спину. Він не бачить ні його вовняного светра, ні гострих лопаток, ні довгої худі шиї, ні круглої обстриженої голови, ні відвислих вух, схожих на крила кажана, за що Драгана в класі й прозвали Кажаном.

Драган, звичайно, встане. Всі п'ятнадцять учнів підведуться, тільки-но він подасть їм сигнал, думає Аца, не слухаючи єлейного

голосу Станича, і щоки йому горять так, що здається, ще мить — і він увесь спалахне.

Зараз вони повинні встати і вшанувати пам'ять тих, які загинули. Що буде потім, байдуже.

— Ну ж бо, відповідай! — раптом підносить голос піп Станич, хапає хлопця за гостре підборіддя й пильно дивиться в дитяче обличчя, наче збирається розітнути хлоп'ячу кирпу своїм гострим носом.

«Які страшні в нього очі! — жахається Аца. — А ще називає себе пастирем, каже, що піклується про людські душі!»

Рано визріває нині свідомість п'ятикласника, особливо останніми місяцями. Навіть погляд очей став доросліший порівняно з його ровесниками довоєнного часу. Куди поділися колишні чистота й довірливість? Дитяча невинність змінилася сумнівами і підозрою. Полювання з рогатки на горобців, поле, ліс, левади, дитячі ігри, шкіряний м'яч, спортивні змагання — усе це хлопця не цікавить, бо на ці розваги в нього нема ні часу, ні змоги. Він бачить перед собою очі попа Станича, бачить багнети, що несуть смерть, страшну, болючу смерть йому і його ровесникам, якщо вони не підкоряться, не стануть навколішки, хлопцеві треба все вирішувати самому, і він вважає за краще вмерти вовком, аніж жити собакою.

Аца бачить перед собою знавцілі обличчя Станича, який ось уже п'ять років навчає його закону божого, а раніше навчав християнства й любові до ближнього його брата, щоб потім, рівно через два роки, зовсім не по-християнськи закатувати його, так само як римляни перших християн. «Як міг вчинити таке страхіття піп?! — жахався тринадцятирічний хлопчак. — Той самий піп, котрий навчав їх любити ближнього, як самого себе, не кривдити інших?»

Перед Ациними очима впливає залите кров'ю й слізьми Бочине обличчя і поруч нього материне, вони зливаються в одне, і Аца вже не знає, де лице брата, а де — материне, спотворене горем у той ранок, коли їй показали закатоване тіло її старшого сина.

Дивлячись на попа, мов на якусь мертву річ — камінь, колоду або пень — він глухим штучним голосом, від якого боляче пече йому серце, відповідає:

— Ні, не жаль.

— Ха-ха!

Священик відходить від нього, трохи зніяковілий, не вірячи власним вухам, і починає реготати. Перелякані діти мовчки слухають його густий бас:

— Чудово! Ти заслужив п'ятірку й право взяти участь у недільній відправі. Але,

перш ніж сісти, скажи мені «Отче наш», щоб я знав, який ти християнин.

— Отче наш іже єси на небесі, да святиться ім'я твоє, да буде воля твоя... хліб наш насущний... яко на небесіх і на землі...

Слова одне за одним злітають з його язика. Аца бачить перед собою обстрижену Драганову голову й вуха, схожі на крила кажана, і йому здається, що Драганова спина ще більше згорбилась, поменшала, плечі похилилися, а лопатки так повипинались, що блаженський светр ось-ось трісне.

Станич усе ще стоїть біля Аци, переступаючи з ноги на ногу, і посміхається, дивлячись на стелю колишньої комори торговця хлібом Любича, де зараз розташувалася школа, бо з гімназії німці зробили казарму.

До класу влетіла велика зелена муха, і в довколишній тиші чути її голосне дзижчання. Перелякані хлопчики уважно стежать за нею.

Від попа тхне горілкою. «Може, він п'яний? — думає Аца. — Ні, це запах тютюну», — згадує він, дивлячись на великі долоні Станича, його довгі криві пальці, і раптом знічується від думки про те, що ці пальці впивалися в Бошкове лице, ламали йому кістки.

Бока був улюбленцем Станича в першому й другому класі гімназії. Як і Аца, він годинами простоював перед попом, відповідаючи на запитання. І завжди одержував п'ятірки. Станич навчав його релігії й любові до ближнього. Склавши руки на грудях і звівши до неба очі, він м'яким, неземним голосом переказував зміст євангелія. Дивився лагідно на Боку, і той відповідав: «Яко на небесіх і на землі». Слідом за попом Бока повторював: «хліб наш насущний»... Бока шепотів: «полюби ближнього свого, як самого себе». Піп Станич завжди ставив йому п'ятірки. Жодної четвірки, самі тільки п'ятірки. На кожних батьківських зборах він вихваляв Боку, а його батькам дякував за те, що вони зуміли виховати такого хлопця, слухняного й богобоязливого, доброго й справжнього християнина, розумного й кмітливого — це також дуже важливо, одне слово, зразкового серба.

Однак він має подати сигнал точно в домовлений час, хвилина в хвилину, не спізнитися ані на секунду. А поки що треба перебороти дрож, що охопив його. Забути образи. То все пусте! Тільки заради успіху операції Аца сказав попові, що йому не жаль червоної Росії, хоч у нього щемить серце, хоч він не міг спати після того, як прочитав у газеті «Ново слово» набране крупним шрифтом повідомлення про те, що під Сталінградом взято в полон і зни-

щено велику кількість російських солдатів і німецькі танки прорвалися на схід.

— Амінь! — каже Аца, закінчивши молитву.

— Амінь, — повторює піп Станич, хреститься й прямує до кафедри. — Сідай, синку.

Він гладить Ацу по голові й каже:

— Я знав, що ти добрий християнин.

Учні полеглим зітхають.

Сполошена муха вилетіла крізь вікно на двір.

Піп простягає руки, довгими пальцями спирається на стіл і, обвівши поглядом дитячі голови, спокійним пастирським голосом починає урок:

— Любі мої діти, сьогодні ми поговоримо про...

Аца втомлено сідає, виймає з кишені великий батьків годинник і дивиться на циферблат. Йому перехоплює віддих: п'ятнадцять хвилин на одинадцять! Десять годин п'ятнадцять хвилин! Два роки тому в цей самий час під муром зацокотів кулемет, і люди, мов скошене жито, почали падати на землю. Серед них був і Бока.

Ще раз глянувши на Драганову спину, Аца стукає годинником об парту і вже нічого не бачить перед собою. Було домовлено, що він тричі стукне годинником об парту. Відтепер для нього нічого й нічого не існує. У вухах звучить чийсь незнайомий голос: «зараз, зараз!» Це означає, що треба підвестися, бо вже настав час: тричі стукнути годинником об парту. Це зробив він, отже, треба встати.

Він підводиться й бачить худу спину Драгана. Светр на його лопатках тріснув і напнувся так, що здається, наче під ним ростуть два горби. Та спина поступово випростується, горби зникають, зібравшись на силі, Драган виструнчується й затуляє від Аци кафедру та здивовану пику попа Станича.

Рипить парта біля вікна. Всміхаючись, підводиться Чіпе, так, наче його викликали розповідати урок, який він чудово вивчив, і тому він нічого не боїться, не збирається відмовчуватися чи ховатися за спину інших, як робить це завжди, бо вдома замість готувати уроки, йому доводиться займатися іншими справами: копати з батьком город або йти з матір'ю в село по кукурудзяне борошно, мерзлу картоплю чи тверду, як камінці, квасоллю. Він опускає руки вздовж тіла, ставить під партою ноги п'ятами вкупі, а носками окремо. «Вшановуючи пам'ять загиблих, треба стояти струнко, мов на варті», — сказав Чіпе на зборах, коли учні домовлялися про цю демонстрацію.

Бошко з усміхненим рішучим обличчям — тепер він у матері лишився один: двох його старших братів розстріляли в Баниці — підводиться спокійно, неквапливо, впевнений у правильності свого вчинку. Він знає, що це зараз дуже потрібно — треба підбадьорити населення, бо люди занепали духом, особливо після смерті на шибениці Сими Сарича й зовсім юного партизанського зв'язкового Пантелея. Він певний, що після цього вчинку люди піднесуться духом. Знатимуть, що молодь не скорилася окупантам. А це під час терору має неабияке значення.

«Молодь — господарі життя, тож саме вона повинна подавати приклад іншим», — беззвучно шепоче Бошко, дивлячись просто себе, понад головою попа Станича, який приголомшено мовчить, переводячи погляд з хлопця на хлопця, що врочисто підводяться один за одним і мовчки віддають шану загиблим, можливо, навіть не усві-

домлюючи як слід значення цього вчинку і тих наслідків, що він неминуче принесе.

Перед Ациними очима все захиталося, закружляло, як опале осіннє листя на хвилях спокійної річки, що може першу-ліпшу мить підхопити його і понести невідь куди.

«Підвелися всі, на кого я розраховував», — ловить себе на думці Аца. Він знав, що встануть усі, навіть не комсомольці.

А от Дуле... Шкода його. Невже він у ньому помилився? «Дуле! Чому ти не підводишся? Невже це тобі так важко? Спробуй! Зберися на сили! Зумій тільки одірватися від парти, а там уже буде зовсім неважко. Благаю тебе: підведися! Я ж рекомендую тебе до комсомолу. Ех, Дуле, Дуле!...»

Згоряючи від сорому й страху, малий Дуле, якого хлопці прозвали Колобком, схилився над партою і не може відірватися від неї — йому здається, що його тримають за плечі, мов лещата, чиїсь важкі, дужі залізні руки.

До класу знов залетіла зелена муха, її дзижчання порушує мертву тишу.

Стрілка годинника пересувається дуже повільно. Минуло тільки п'ять секунд. Повільно, аж надто повільно, рухається ця тоненька довга стрілка, схожа на волосинку. Хвилина здається довшою за годину. Довшою за добу. Хлопцям здається, що секунди дорівнюють годинам, хвилини — дням. Одна хвилина — мов ціла вічність. Хлопці це добре розуміють, і в більшості з них уже підламуються ноги, плечі гнітять важкий тягар страху й часу, що, здається, зупинився.

Минуло десять секунд, поки Станич, нарешті, опанував себе. В класі знову загрімів його голос, зовсім не схожий на той, яким він починав урок. Піп здогадався, що це демонстрація, але попервах не міг утропати, яка саме. Сполохана поповим криком, муха шугнула до вікна і, наразившись на шибку, впала на підвіконня, знову знялася, вдарилася об невидиму перешкоду; вона билася об неї доти, аж поки відшукала відчинену квартиру й вилетіла надвір.

Аца наче крізь сон чує Станичеві кроки. Потім якісь голоси, більше схожі на дикий регіт, аніж на людський сміх. Він не розуміє слів священика, який швидко ворухить губами, але бачить, як обличчя його кривиться, чоло вкривається глибокими зморшками. Хлопець напружено стежить за рухом срібної стрілки годинника.

«Я не знав, що це так важко, так нестерпно важко вистояти хвилину, здавалося — щоб там одна хвилина, всього одна хвилина вшанування загиблих, убитих, розстріляних. Я не уявляв собі, що так болітимуть ноги, руки, плечі, запаморочиться голова; я ні-

коли не думав про це, вірив, що триматимусь спокійніше і помічатиму все, що діється в класі. Збігло тільки тридцять секунд, треба простояти ще стільки, а мені здається, ніби з тієї миті, як я підвівся, минула вже ціла доба, і я боюся, що більш не витримаю. Бока пережив зовсім інше. Коли б мене також катували, я б теж не сказав ні слова, тримався б, як Павка Корчагін, як Бока. Леле! Чому так довго тягнуться ці останні секунди?»

Бошко дивиться на попа і заспокоює сам себе, шукає підбадьорливих слів, аби прогнати страх. Він примушує себе дивитися на попа і подумки звертається до нього:

«Чого ти репетуєш? Це тобі не допоможе. Зараз ти вдариш Чіпе за те, що він сміється тобі у вічі. А він однаково не може утриматися від сміху, хоч сам казав нам, що поведінка в хвилину мовчання має велике значення. А сміється він зараз тільки того, що хоче ще більше дошкулити тобі. Я це знаю».

— Не регочи! — кричить піп Станич, і Аца з Бошком чують дзвінкий ляпас, від якого Чіпе захитався, але утримався на ногах.

«Минуло ще чотирнадцять секунд», — думає Аца, не зводячи очей з довгої секундної стрілки, схожої на голодну, знесилену гадюку.

— Сідайте! Чуєте?! — зіпає піп Станич і по черзі накидається з кулаками на хлопців, примушуючи їх сісти. Та тільки-но він відвертається од збитого з ніг, як той підводиться знову, знову втуплює очі перед себе й сам дивується, яка це сила тримає його на ногах.

Станич підбігає до Аци, збагнувши, що це він у всьому винен.

— Ось хто заводій! — каже червоний як рак піп і заціджує Ацу п'ястком. Аца хитається, але втримується на ногах і силкується усміхнутись.

Бошко повертає голову до Аци й Станича, блідий і безпорадний: він не годен нічим допомогти, може хіба стояти, стояти спокійно, нерухомо, бо загинувши вшановують мовчанням.

Піп знову б'є Ацу по обличчю. З носа хлопця юшить кров, заливає йому лице. Аца шморгає носом. Течуть сльози, змішані з кров'ю. Та хлопець не витирається. Він міцно стискає в правій руці годинника й пильно стежить за секундною стрілкою, яка вже наближається до тієї риски, звідки почала свій біг, коли хлопці підвелися.

Перелякані друзі дивляться на спотворене Ацине обличчя, на залиті кров'ю сорочку й піджак, на червону калюжку на підлозі.

Не тямлячись від люті, піп Станич б'є

Ацу і кляне усіх святих, забувши, що він на уроці й що ще хвилину тому блаженним голосом казав цим школярам: «Любі мої діти».

— П'ятдесят вісім, п'ятдесят дев'ять, шістдесят, — лічить Аца крізь сльози, відтак ховає годинника в кишеню й на повен голос вигукує:

— Слава героям!..

Клас виповнюють дитячі голоси — гучні й тихі, перелякані й сміливі. Вони чітко повторюють:

— Слава! Слава! Слава!

Лише після цього Аца падає на парту й заходиться плачем. Йому хочеться усміхнутися, але не може і тільки ридає — зі страху, з болю, з радощів. Скільки безсонних ночей роздумував він про те, чи вистачить у його однокласників сили вимовити ці два слова.

Попа Станича наче оса вжалила — він підскакує й біжить до кафедри.

— Он воно що! Ви вшановуєте бандитів! А-а-а!

Він верещить, захлинається від люті, обличчя його вкривають багрові плями. Розуміючи, що треба якось припинити це неподобство, він задирає рясу і виймає з кишені пістолет.

Розмахуючи ним, він тисне ручкою в кожного, хто вшановував пам'ять загинувших, і люто всміхається, радіючи, що розгадав цю мовчазну демонстрацію своїх учнів.

Сталь пістолета потроху повертає йому спокій. Усміхаючись, він елейним голосом, як під час проповіді, каже:

— Вийдіть сюди, діти мої. Так, любі мої, вишикуйтесь біля дошки. Ну, не баріться, сизі мої голуби й галчата. Ставайте ближче один побіч одного. Як брати. Щоб я всіх вас бачив. Тепер я знаю, любі мої, кого з вас через рік треба буде вшанувати, але не знаю, чи хто про вас згадає. Амінь. Хай діється воля твоя, всемогутній царю.

Хлопці вишикувалися біля дошки. Піп задоволений.

Бошко подає Аці носовичка. Той, витираючи кров, усміхається, але його товаришеві здається, що Аца хоче знову заплакати, і він каже:

— Не смій, Ацо!

За прикладом Бошка, хлопці простягають Аці свої носовики.

Знову западає тиша. Перед вишикованими школярами стоїть піп Станич і оглядає кожного з них. Обличчя в нього скам'яніле, спокійне, щелепи зціплені. Аца зіщулюється під його поглядом і згадає Боку.

Чутно лише дзижчання зеленої мухи, яка знову залетіла до класу, неначе щось тут забула...

СЛІДИ

Чекати лишилося кілька годин. А потім налетить банда злочинців, партизанів та іншої червоної потлочі, проти якої він борювався три роки, не рахуючи довоєнного часу. Вони заповонять вулиці, й усьому настане край: прагненням, мріям, сподіванням.

Він витирає спітніле чоло, зітхає. Треба щось робити. Напевне, він піде з останніми військовими частинами в п'ятьм невідомості, кудись далеко, у вигнання, і там вибікуватиме, готуватиметься до остаточної розправи з комуністами. Це ще не кінець — такого ніхто не дозволить, ні він, ні інші — дужчі, могутніші за нього. Вони не дозволять, щоб голодранці панували над чесними, гордими й хоробрими сербами.

Він стоїть біля вікна і востаннє дивиться на вулицю, немов прощається з нею.

Вздовж муру ледве волочить ноги міський жебрак Тома, несучи на спині гітару — розколоту, з єдиною струною. Його здоровенна кругла голова вирізняється на тлі брудного снігу, що нестримно тане перед навальним наступом весни. Жебрак на хвилину зупиняється й підводить великі червоні очі на вікно, до якого припав Антонієвич. Той і не поворухнувся. Тома плентається далі по снігу й багну. Губи його ворущаються, та Антонієвичу не чути слів каліки.

Потім з'являється голодний безпритульний собака. На схудлому тілі проступають ребра й кістки. Антонієвич дивиться на сліди собаки. Потім переводить погляд на сліди, що полишили на снігу люди, ховаючись у будинки перед останньою небезпечкою, у вирі якої нікому не буде пощади. Зараз краще пересидіти десь у підвалі, на горищі, в повітці, — аби де, тільки б дах над головою.

«Такі глибокі сліди полишає запізнілий перехожий, — думає Антонієвич, вирішивши зайнятися читанням слідів, аби позбутися похмурих думок. — Він ішов попід самим муром, бо чулися постріли. Це був високий на зріст чоловік, — сліди на снігу глибокі, й відстань між ними велика. Може, якийсь батько ніс свого сина?»

Раніш Антонієвич часто бачив, як цією вулицею проходив, тримаючи за руку сина, високий рудий залізничник Босанац. Хлопчика ніколи не водила мати, та й самого Босанаца Антонієвич також не бачив з жінкою. «Померла», — думав він тоді. Батько й син ішли, похиливши голови, наче дума-

ли про щось дуже важливе. Вони поспішали до школи, хоч мешкали поблизу, в кінці вулиці, в залізничній колонії з низенькими приземкуватими будиночками, почорнілими від кіптяви паровозів.

Але це не сліди залізничника. Батька того хлопчика вже немає живого, згадує Антонієвич. Його ім'я з'явилося цієї лютої зими на оголошеннях, що повідомляли про розстріл комуністів і тих, хто переховував їх. Розстріл був помстою за напад на німецький грузовик. Комендант міста, що змінив фон Габленца, був нещадний. Він тільки й знав, що стріляв людей. Арифметика дуже проста: за одного німця — сто чоловік, за десять — тисяча, за сто німців — десять тисяч сербів, а це — все населення їхнього міста.

Всі вважали, що залізничник Босанац — чоловік лагідний, як усі кремезні ведмедкуваті люди. А він, Антонієвич, сумнівався в його добропорядності. До речі, одного разу він бачив його розлюченим. Дитина спіткнулася на кволих, рахітичних ніжках і впала, а він почав гримати на неї, погрожуючи відлупцювати.

Босанац проклинав себе й свою слабкість, яка призвела його до такої безглуздої смерті, бо він робив усе не так, як слід. Знав, як оцінити своє життя від початку війни до того дня, коли його випадково схопили на вулиці, аби набрати сто чоловік на розстріл. Це гнітило його, порушило pokій, який він напускав на себе, мов маску, щоб позбутися докорів сумління після дезертирства з загону в той час, коли кожен боєць був дорожчий, ніж тепер цілий батальйон. Та він не благав пощади, не говорив нічого ні про себе, ні про своє каяття.

Та впертість прокинулася в ньому запізнено. Розумів — треба якось виправити свої помилки і бодай вмерти гідно, красиво, бо життя він прожив ганебне. Тому й мовчав, не виказував партизанів, які після дезертирства кликали його повернутися в загін. Він реготав, як божевільний, на останньому допиті, коли знав, що неминуче загине. Через два дні його розстріляли, і він так і не згадав про свого сина, якого завжди водив до школи й додому.

Антонієвич забув про хлопчика зразу ж, як розстріляли його батька. Згадав лише зараз, в останній день, дивлячись на сліди на снігу. Хлопчик цією вулицею вже давно не ходить. Інакше б він побачив його. На-

певне, дитину забрали до себе друзі чи родичі.

Іде вулицею причинна Божана, в латаній хустині, ставлячи ноги в чийсь широкий слід. Кроки в неї короткі, і на один крок невідомого здоров'я припадає Божаниних два. Антонієвич не бачить її обличчя. Але з ходи й постаті знає, що це вона, причинна Божана, яку аптекар Мита з жарту, а може, помщаючись за те, що вона одного разу вкрала в нього курку, видав заміж за каліку Тому.

Антонієвич заздрить навіть причинній Божані. Вона за півгодини назбирає на ринку або поблизу Морави трісок, розпалить вогнище і разом з Томою грітиме над ним замерзлі пальці.

Антонієвич хитає головою, думаючи про Тому, який ще з минулої війни повернувся на милицях і з пораненою головою. А тепер, нічого не розуміючи, сидить на розі Залізничної і Млинської вулиць, бринькаючи дебелими пальцями по єдиній струні, що лишилася на гитарі. Він не наспівує, певно, тільки в його голові бринять уривки мелодій забутих пісень тридцятих років.

Під вікном з'являється папаха вартового в кожусі. Потім виходить розводящий з трьома жандармами Сербської державної варти. Антонієвич бачить червоне обличчя вартового, що змінюється. Губи йому ворухатся, і Антонієвич розуміє, що він каже, хоч не чує слів. На обличчі вартового з'являється вираз утоми і водночас полегкості.

«Мріє швидше дійти до казарми, — думає Антонієвич, — побачити когось із друзів і, не діждавшись ночі, втекти до якогось знайомого й скинути з себе мундир. Вони теж знають, що настав кінець: адже не дурні й не сліпі».

Після вартового залишаються густі сліди на дні яких жовтіє волога.

Солдат біля будинку дивиться услід дівчині з вродливим привітним обличчям, — їй не більше сімнадцяти років. Досі Антонієвич не бачив її на своїй вулиці. Вартовий щось кричить їй. Дівчина червоніє. Кроки її втрачають упевненість.

Сліди ведуть назад: перелякана словами вартового дівчина повертається туди, звідки йшла.

На якийсь час вулиця порожніє.

Вартовий ховається в сторожку.

На сніг лягають тіні й сині сутінки, надаючи всьому сірого забарвлення — кольору слідів людських ніг.

Антонієвич чекає, коли дівчина знов пройде повз його вікно. А час спливає швидко. З кожною хвилиною стає дедалі небезпечніше виходити на вулицю. Скоро посунуть останні рештки німецьких війсь-

кових частин, які ще чинять опір партизанам, і стрілятимуть кожного, хто стрінеться їм на шляху.

Можливо, ця дівчина з тих, що писали на парканах гасла, і дарма що квола на вигляд, сьогодні вночі або завтра вранці вона стрілятиме в нього? Адже тієї ночі, коли вбито трьох німців, підірвано електростанцію і з міста втекло десять юнаків і дівчат, серед цих юних диверсантів була й дочка вчителя Продановича — Марія, трохи старша за цю дівчину, ніжне дівча, про яке ніхто б і не подумав, що воно може підняти руку на людину.

А ця вродлива дівчина здалася йому схожою на доктора Вінка, лікаря, який напередодні війни приїхав до їхнього міста і через кілька місяців був ув'язнений за комуністичну агітацію. Недавно Антонієвича повідомили, що приїхала докторова сестра, гімназистка. Чи не вона оця квола дівчина, котра втекла після того, як солдат сказав їй щось?

Перекинувши через плече мотузку, жінка тягне санчата з вугіллям. Обличчя її вкрите вугільним порошком. Схиливши голову, жінка тягне санчата й дивиться перед собою на сніг, немов не розуміє, що кожної хвилини в місті може початися стрілянина.

Антонієвич пригадує останню зустріч з цією жінкою місяць тому, коли вона стояла перед цим будинком і вартовий вдарив її. У в'язниці вони заспокоювали її. За два дні жінку звільнили. Так вона й не виблагала синові помилування. Їй сказали, що його страчено. Адже він був секретарем Комуністичної спілки молоді в гімназії. Цей хлопчисько замінив Младжу, ватажка групи, яка проникла в місто, вбила німців і знищила електростанцію! Хлопець визнав, що був секретарем і схвалив пропозицію учнів п'ятого «б» класу вшанувати хвилиною мовчання пам'ять розстріляних комуністів. Двох із них, здається, розстріляли чи відправили до концтабору в Баницю.

Антонієвич зловтішно подумав, що жінці лишилися від сина тільки санчата. Замість того, щоб син катався на санчатах з Лисячої гори, згорблена, як стара баба, мати везе на них кілька грудок вугілля. Хлопець мав кумедний вигляд: від допитів і катувань він геть посивів. Та чи міг би хтось сміятися, дивлячись на закривавлену, білу, як іній, дитину?

Тільки-но за рогом зникли санчата, провалюючись у м'якому снігу, як звідкись вигулькнула постать Дмитрія, білоголового, старого, завжди п'яного гробаря. Він ковзає по снігу, тримаючи рівновагу з майстерністю акробата. Антонієвич дивиться, чекає — от-от упаде гробар, але той відчайдушно дригнув ногою і таки встояв. Посміявшись сам із себе, він хапається за груди й видушує з себе пісню, що її завжди співає напідпитку:

— Чи пам'ятаєш ти, любо, ту ранню сливу...

Гробар зупиняється перед вартовим. Вартовий виходить із сторожки і пригощає Дмитрія тютюном. Скрутивши й припаливши цигарку, гробар іде далі. Але раптом повертається і, скинувши шапку, низько вклоняється вартовому.

Проходить Майя, підводить очі й кидає погляд на вікно Антонієвича. Вона махає

йому рукою в коричневій шкіряній рукавичці й показує в усмішці низку білих зубів, що так подобаються Антонієвичу. Він киває, хоче у відповідь махнути рукою, але передумує. Дивлячись на її стрункі ніжки, Антонієвич згадує, як голосила, плакала, мало не вмерла з горя Майя, коли лейтенанта Ганса знайшли серед ночі в парку з розтрощеною головою. Потім до її батька, пана Данили, поставили на квартиру Йоганна Гойбауера, і вона стала жити з ним. І так від офіцера до офіцера, аж поки не потрапила до Антонієвича, представника місцевої влади. Одного разу Данило запросив його на Майїн день народження. Вночі Майя щиро сказала, що перейде до нього. Так само щиро вона запрошувала до себе й Ганса і всіх інших...

Він дивиться на Майїну постать, на її ноги в коротеньких чобітках, підбитих хутром, на литки, що викликають у чоловіків якийсь особливий дроз. Ці чобітки — подарунок гауптмана Йоганна. Вона сама про це казала.

В Антонієвича виникає огида до всього на світі й до себе самого.

Майя побігла в центр, за грузовиком коммандатури.

Він дивиться на сіру стіну.

Надворі поночіє. Брудний сніг втратив свій колір, слідів уже не розрізнити.

Вся вулиця — як великий глибокий слід.

«Піду,— думає Антонієвич.— Мені неодмінно треба тікати».

Він згадує Симу Сарича, його смерть, і Джордже, командира партизанського загону.

«Я мушу йти разом з німцями. А Майя? — Він усміхається.— Що з нею станеться? Нехай залишається. Їй нічого не зроблять. Комуністи вміють бути великодушними, особливо з жінками. Зрештою, мене з нею нічого не зв'язує!»

Швидко спадає ніч, простягає свої тіні від стіни до стіни, ховаючи від Антонієвича людські сліди.

Він залишається в своєму кабінеті зовсім самотній, без слідів, без людей. Зовсім один. Чогось чекає. Йому шкода себе. Він навіть не знає, на що сподівається. Партизани принесуть йому смерть. Він мусить тікати з німцями. Штаб уже відступив, він про це знає. Комендант не хотів брати його з собою. Та однаково він мусить йти з ними, з останніми військовими частинами, що залишають місто.

Він відходить од вікна й сідає за стіл, не запалюючи світла. Напружено, широко розплющеними очима дивиться в темряву. Зараз повинно щось статися, будь-що, аби тільки порушилася ця тиша, ця гнітюча тиша.

Він не бачив, як капітан жандармерії покликав ґартового, і вони подалися до міжгір'я слідом за німецькими солдатами, які, нервово озираючись, групами тікали з міста.

До кабінету захекавшись вбігає переляканий жандарм, який чатував біля дверей.

— Пане голова, вони вже зайняли фабрику! Тікайте!

Антонієвич підхоплюється з місця.

— Які будуть розпорядження? Всі вже евакуювалися. Лишилися тільки ви.

— А ти?

— Я чекаю вашого наказу.

— Подавай автомобіль.

Жандарм перелякано:

— Його забрали.

— Хто?

— Розводящий...

Антонієвич лається.

— Гвинтівку маєш?

— Ось!

На губах Антонієвича з'являється гірка посмішка.

— У мене є пістолет. Ходімо.

Вони вибігають на вулицю.

Аж тут із поперечної вулиці, що веде від паперової фабрики, в паніці вискакує група солдатів.

Командир взводу, високий німець з непокритою головою, помітивши жандарма й Антонієвича, кисло всміхається і націлює на них автомат.

Лунає коротка черга.

З сербо-хорватської переклав Юрко ЧИКИРИСОВ

ВАСИЛЬ БОЛЬШАК

З ЮГОСЛАВСЬКИХ ВРАЖЕНЬ

РОЗКАЖИ, ПІСНЕ

Книжки в Югославії дуже дорогі. Я бачив таку, що коштує п'ятдесят тисяч старих динарів. Робітник мусить, як то кажуть, місяць чуприну гріти, аби купити таку книженцію. Не подумайте, одначе, що всі книжки отак кусаються. Тобто — кусаються всі, але не так. Та, названа мною, звичайно ж, унікальна, закордонна, з кольоровими вклейками та хитро-мудрими схемами.

Є ж і дешевші. Ага, ось дешева. 572 сторінки. Ціна 28 тисяч 400 старих динарів. Є ще дешевші. Але на кожній книжці — тисячі, тисячі динарів. Дитяча книжка порівняно дешева. Порівняно з книгами для дорослих, звичайно.

Деталь. Видавництво, що друкує книжки, їх і реалізує. «Младінська книга» з Любляні має двадцять книгарень. В одній з них, наймодернішій, книги виставлені, як і товари в інших безприлавочних крамницях, скажімо, продовольчих. Читач сам вибирає, підходить до каси, і, висловлюючись по-словенськи, «плаче». Плаче... Ціни такі, що справді заплачеш.

Мені дуже сподобався той магазин. На першому поверсі — всілякі канцелярські товари, папір, друкарські машинки.

Піднімається дерев'яними сходами на другий поверх, у царство книжки. Словенською, сербохорватською мовами, тут і росій-

ська книжка, і видання багатьма мовами світу.

Стіни, легкі перегородки в магазині виконані з дерева. Тут створено якусь домашню, невимушену обстановку. Ви можете посидіти, коли стомилися, погортати ілюстрований журнал, покурити навіть, коли ви «кадильць», курець. Та в Словенії (хіба ж тільки в Словенії!), здається, усі — кадильці.

Ми з моїм тутешнім приятелем Йосе побували в дитячій, піонерській «книжниці» — бібліотеці, де працює його дружина. Мартіна розповіла: в дорослих книжницях той, хто хоче стати читачем, мусить заплатити чи внести немалу суму вступних внесків.

Книжка видається на чотирнадцять днів. І за кожну книжку, взятую на два тижні, бралець («брати» по-словенськи означає — читати) платить дев'яносто старих динарів. Спробуй не здати вчасно — чухатимешся, бралець, бо росте пеня, і досить енергійно росте.

Який же бюджет піонерської книжниці? Мартіна охоче розповідає далі:

— Книжниця має один мільйон від членства і вісімнадцять мільйонів від держави. У дорослих книжницях процент від членства дуже високий. Щороку ми дозволяємо собі купувати книжок на два-три мільйони. Дорослі книжниці мають на це більші кошти. Але ж у них і книжки дорогі. На це зважте.

Висловлюємо обережненько таку думку:

— Скажіть, Мартіно, а чи не гальмує потяг бралець до книжки висока ціна?

— Ні, авжеж ні. Скоріше навпаки.

— А Йосе теж так думає?..

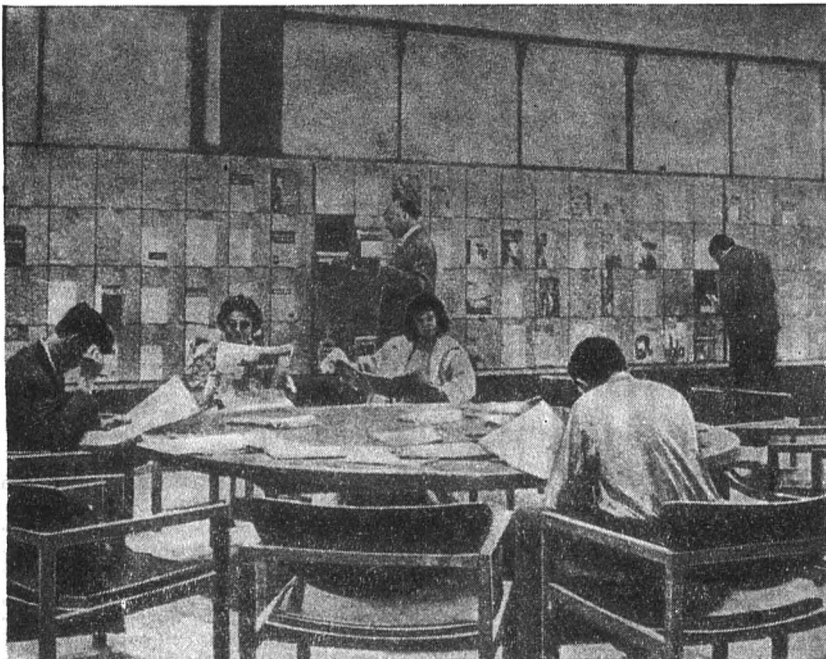
— В соціалістичній Югославії читають багато. Як ніколи багато.

— Так. — Мартіна кивнула золотоволосою головою і посміхнулася своєю білозубою усмішкою.

Мартіна оповідає про міжнародні зв'язки піонерської книжниці. Книжниця може передплатити

Белградці люблять книгу.

В університетській читальні.

будь-яке періодичне видання, купити книжку за кордоном.

Гортаю каталог періодики, натрапляю на журнали «Україна», «Перець». «Україна» коштує 4125 динарів, «Перець» — 1000.

Книжка... Коли я бачу тебе, приходиться на спомин попередження київського поета Захара Гончарука: май на увазі, тобі не зможуть там подарувати книжку, бо вони дуже дорогі. Пишу ці рядки, а на моєму письмовому столі лежать книжки, подаровані моїми колега-

ми з «Младіни», а також словенськими письменниками. Багато книжок. Чимало з них стали в мене настільними. Найменша книжечка — збірка словенських народних пісень — найкоштовніша. Не ціною. До речі, ціни на книжках немає. Її ставлять уже в магазині. І в різних магазинах ті самі книжки можуть мати різні ціни. Це залежить від багатьох чинників.

Від цін на книжки переходимо до питання квартирного.

— Про житлове будівництво тобі заманулося довідатися? Он і так блокнот розпук. — Вуса в Йоже настовбурчуються і стають ще більш іжакуватими. — Отже, квартири. Ти дуже хочеш мати квартиру, треба трохи поклопотатися — і справляй входи.

— А не можна трохи подробиць?

— Всім хочеться подробиць. Подробиця перша: треба, щоб підприємство, де ти працюєш, мало внесено тобою певну частку грошей. Подробиця друга: підприємство додає ще чотири відсотки вартості квартири. Подробиця третя: тільки тоді банк дає в кредит гроші на двадцять років. А взагалі, мушу тобі сказати, Вася: всіляких відрахувань із зарплати у нас набирається до тридцяти шести відсотків: тут і квартирний фонд, і пенсійний, і на дітей, і на охорону здоров'я...

— Пробач, хіба медичне обслуговування платне? — перебиваю я.

Йоже довго розповідає про складну систему. Кожний трудящий вносить із зарплати певну суму на охорону здоров'я. До того ж існує три категорії внесків. Коли ти більше відсотків відраховуєш, то при захворюванні менше платиш за ліки, операцію, рецепт... Розумієш? Так, так, за рецепт лікареві теж треба платити.

Не знаю, може, мені пощастило, а чи словенці — співучий народ? Але майже щодня я слухаю гарні пісні. От і сьогодні на прийомі у Йоже Шірцеля. Так і сказав Йоже ще зранку:

Линуть пісні над Сербією...

На далматинському узбережжі ще можна послухати мандрівних народних співаків.

Іван Чопич. Мати. Дереворит.
1944 р.

— Сьогодні ввечері у мене прийом на твою честь. Прийдуть колеги, друзі.

Ідемо до Йоже, на його Ёнкову, 15. Всі гості уже зібралися. Окрім Наце з Мойцею та Мішовальтера з Мар'яною, бачу знайому молодицю Марію, що завідує читальним залом у книжниці, де працює Мартіна.

Привітавшись, спостеріг: переглядаються гості, таємниче якось, неначе змовники. Що за причина? Ага! Он воно що! Сюрприз! На двері вітальні Йоже наліпив фотографії дівчат і репродукції полотен з журналу «Україна», мій збільшений портрет. Наклеїв трамвайні квитки, копії чеків з магазинів наших. І над усім цим написав тушшю: «Хай живе Вася!» До того ж правильно усе речення написано, і слово «Вася» без знака м'якшення.

— А тепер... — Йоже широким жестом господаря показав на низенький столик

Мовляв, сідайте. Товариство не довелося довго припрошувати. Сів і я, як печериця, до того низенького столика.

Дивом дивуюся — як на такому невеличкому столику вмістилася дюжина пляшок? З виглядом знавця читаю: слівовка, мошт, чешневць, бріневць, пелінковець, він'як, бренді...

— У нас дещо інакше, ніж у вашому прекрасному Києві, — Йо-

же робить реверанс у мій бік. — Кожний наливає собі... Так що... можеш багато втратити...

Минає година-півтори у словесному герці.

А потім Марія бере гітару, і з її вуст випурхує:

Расцветали яблони и груши...

Співають усі. Знають «Катюшу» тут, люблять її. За «Катюшею» інші мелодії сповнили господу Мартіні і Йоже. І на закінчення Марія завела:

Не слышны в саду даже шорохи...

Це на честь моєї Батьківщини. Цю пісню я чув і за океаном. В Америці випущені мільйони пластинок з «Підмосковними вечорами», правда, називають пісню чомусь «Десь там, на Півночі...»

Рідна пісню! Хай не буде тобі ні меж, ні краю, ніяких перепон до чутливих сердець. Линь по світу, розкажи про землю нашу, про людей хороших, що прикрашають її квітами і пшеницями, про людей з добрими серцями. Добрими — до добрих. І гнівними до тих, хто не хоче, аби буяли пшениці у нашій рідній краї.

Розкажи про це, пісню, усім людям на землі.

Музейні експонати. Фотографії. Автомати. Гвинтівки. Пожовклі сторінки партизанських газет. Знамена слави бойової. Музей, як му-

зей. Як сотні інших. Може, навіть скромніший за бачені мною. Але все хвилює. Щось гут є таке, чого немає в жодному музеї світу. А що — я так і не знаю, так і не можу збагнути.

Ось ще одна фотографія — страшний документ, залишений фашистами. Холоднокрівно наведені дула автоматів. Зараз заволає льойтнант «фоєр!». І ці люди, що прагнули волі і радощів земних, впадуть на вже мертвих, але ще теплих. Бо вони тільки-но впали у яму після команди льойтнанта «фоєр!». На ще теплих впадуть ще тепліші. А на них ще і ще.

Дивлюся я на цю диявольську роботу і знову й знову повертаюся думкою до скромної, усміхненої, ще молодої й гарної журналістки з «Младіни» Маріци Бенко, до «партизанської мамки»...

Така була партизанська посада, чи посада підпільника — мамка. Недосить доброго серця, лагідної душі, треба ще одну рису людську мати, котра не у всякого є. Треба бути дуже мужньою людиною, аби в часи фашистської окупації годувати, обмивати, переховувати чужу дитину. Сина чи дочку партизана, підпільника. А коли це єврейська дитина...

Крагуєвац. Пам'ятник у меморіальному парку «Шумаріце».

Бути «партизанською мамкою» важче, ніж лежати у відкритому бою під вогнем ворога, що поливав свинцем з автоматів, піднімає столітнього дуба догори коренем тисячкілограмовою бомбою, рие землю довкола артилерійськими снарядами.

А їй, партизанській мамці, було важче, ой важче, люди. Бо ти не знаєш, коли прийде есесівець у супроводі землячка і запитає:

— А чий це хлопчик бігає в хаті? Га? Відповідай! Шнелъ відповідай!

І ти не скажеш: «Сестри моєї, що живе в Урніці, недалеко від Любляни», бо були вже шпики в Урніці, перевірили. І тоді тобі й хлопчиків йти до ями, де молодий льойтнант волає «фюєр!». Ти б придивилася, Маріца, до туристів ФРН, які, мов сарана, налітають щоднини на твою принадну землю. Приглядайся, Маріца, може, впізнаєш того, що стояв із стеком перед шеренгою катів.

Вони дуже любили фотографуватися. Вони це робили скрізь — і в час своїх вікторій, і за кайновою роботою. І, не моргнувши оком, посилали ті фотографії дружинам, коханим, дітям. Важко таке уявити на початку сімдесятих років, але таке було. Я сам бачив листи солдатські, де в конвертах разом із словами «Майне лібе Марта» були фотознімки кривавих злочинів.

Музей оповідає, повертає відвідувачів у ті роки, нагадує, застерігає.

На ці два експонати не можна не звернути уваги. 26 квітня 1941 року, коли ще мир і спокій панували на нашій землі, Адольф Гітлер вже хизувався перед фото-і кінореporterами в Маріборі, бо Югославію, йому здавалося, він остаточно прибрав до рук. Тому й усмішка «від вуха до вуха», і рука піднесена для горезвісного «хайль!».

А у цей час студент Іво Клімениш та Іван Арзіншек на кав'ярні «Слон» вивели червоною, як кров, фарбою дві літери: «ОФ» — «Отечествен фронт». Ті літери згодом енергійно почнуть стрибати по стінах урядових гітлерівських установ, навіть військових штабів. І кривитиметься Гітлер, наче кислую розкусить, читаючи доповідні з Югославії: на пущених під укис ешелонах з воєнним спорядженням стоятимуть ті самі літери, як прокляття катам, як заклик до помсти — «ОФ» — «Отечествен фронт».

Здорові сили усіх народів землі югославської — серби, хорвати, словенці, македонці, босняки, черногорці, — стали під знамена Народно-визвольної армії.

«Нам легше, бо з нами великий Радянський Союз, випробуваний борець за свободу народів», — зазначалося в зверненні партизан-

Вальєво. Пам'ятник героєві, команду партизанського загону С. Філіпповичу.

ського командування в дні Сталінградської битви.

Вся Югославія перетворилася на партизанський край. Тому найпочеснішим словом у цьому краї і понині є слово партизан. Тому книги про боротьбу з фашизмом любить народ, бо в тих книгах —

його життя, його історія і початок нової епохи.

— Цікаво, де зараз ті хлопці, що першими вивели «резолюцію»? — доскіплюю я.

Охоче відповідає працівник музею:

— Нам відомо лише за Іво. До недавня був амбасадором у Гані. Отже, Іво — дипломат.

Коли писав свою першу партизанську «резолюцію», певно ж і не мріяв Іво: минуть роки, розтрощена буде гітлерівська воєнна машина, і та «резолюція» разом зі шматком стіни перекочує до Музею революції в Любляну. Як і гвинтівка з написом «No pasaga». То не випадковий експонат із знаменитим іспанським девізом у словенському музеї. Чотириста словенців чули в Іспанії той девіз з вуст самої Пасіонарії.

Експонати, експонати... Німі, без'язикі. Ні, не німі. Ось деревина. Кажуть: німий і глухий, мов деревина. Але то неправда. Придивіться, юначе і юнко, до тієї деревини. Поточене шашелем дерево з тієї загородки, де селяни сіно складають. Налічую на дереві 16 слідів од куль. А ось і самі кулі. Перш, ніж пробити дерево, вони шматували живе тіло людське, адже кати прив'язували свої жертви до цієї деревини-мучениці, деревини-реліквії.

Нові красномовні експонати. Праски, кошки, скрипки, портфелі, бідони для молока. У цих «камуфляжних» предметах переправляли до партизанів зброю, радіоприймачі. У звичайній качалці, якою колись у селі білизну качали, переносили листівки.

Скромна скатертина, вишита в'язнями-жінками. Звертають нашу увагу на ім'я Неди Герзініч,

Підрозділ Першої пролетарської бригади входить у визволений Белград (1944 р.).

Населення Белграда вітає радянських воїнів-визволителів (1944 р.)

самі тільки знамена. І над урочистим шовком бойових прапорів та металевим полиском багнетів тихо лине партизанська пісня.

Пісне! Партизанська пісне! Нарешті я знайшов найзворушливіший, хоча й невидимий експонат, що супроводжує тебе в Музеї революції з перших кроків. У кожному залі тихо бринить та пісня партизанська (і, певно, не одна), а в залах, де зібрано гвинтівки і знамена, вона лунає дужче, голосніше, наче реквієм переходить у гімн.

З тими піснями йшли партизани в бій і перемагали.

Пісне! Ти жива душа народу. Правду сказав поет:

«Де співають — там лишайся жити.

Лихі люди не мають пісень».

Словенці мають. Мають гарні, мелодійні пісні. І вміють їх співати. Складають нові й не забувають старих пісень. Можна забути багато чого на землі, але не пісню, надто ж ту, що веде у бій кривавий, але переможний.

вишите на скатертині поруч з іншими іменами. Отже, Неда теж гаптувала ту скатертину, котрій судилося стати історичною. Не думала — не гадала Герзінич, що побачить знову чисте небо над рідною Словенією, що в новому житті свого народу займе гідне місце.

— Неда нині секретар Люблянського окружного партії, — кажуть нам.

...Знов експонати. Шматки вичищеної шкіри, елегантні гаманці. То гаманці з людської шкіри... Як далеко сягнув прогрес двадцятого століття. Куди там варварам, що пили вино з людських черепів. Цивілізація! Вища раса!

Наш люб'язний гід Жгайнар Матія показує фотографію: зима, сніг брудний, колючий дріт на снігу. Гітлерівський офіцер перевіряє аусвайси, документи в люблянців.

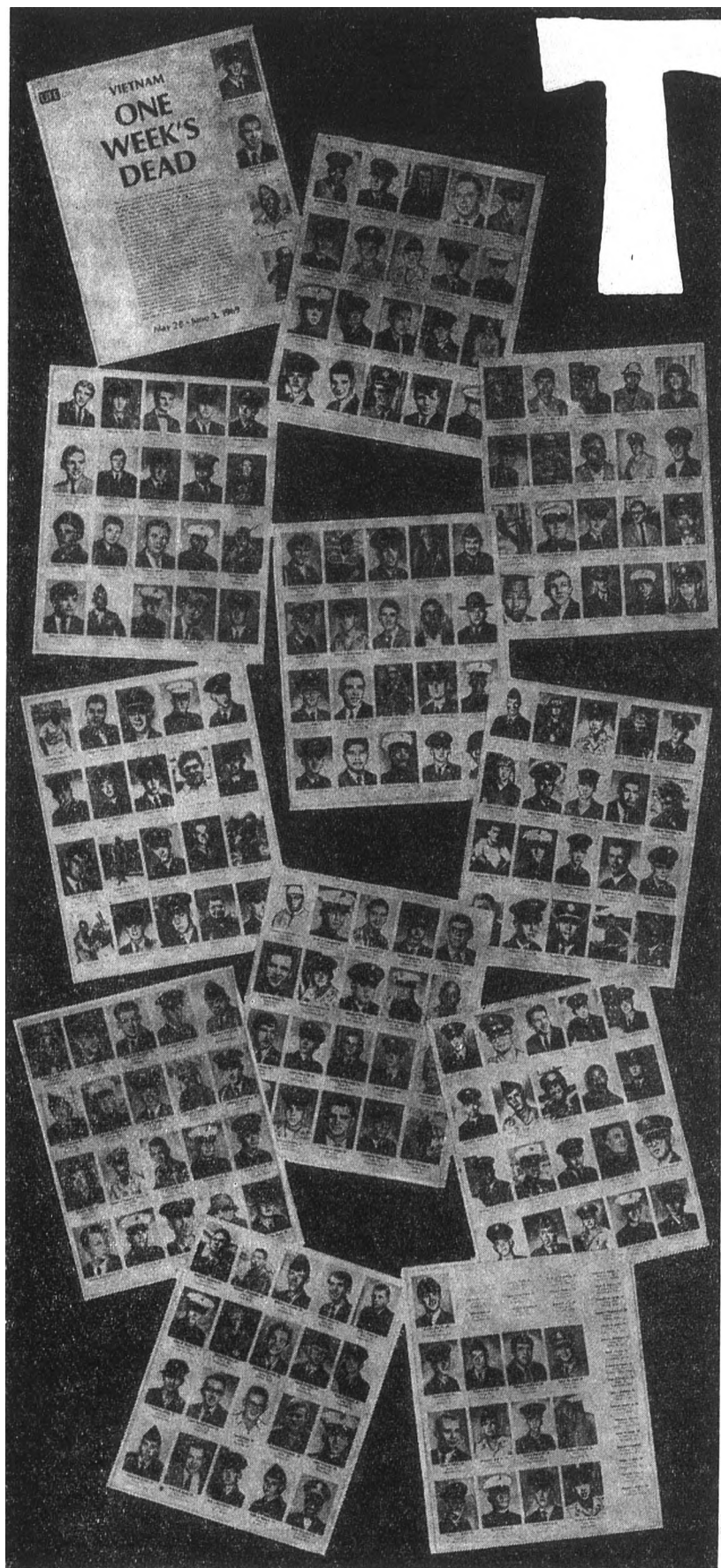
— Уся Любляна була обплетена колючим дротом, — коментує Жгайнар Матія. — І в цьому гігантському концентраційному таборі точилася невпинна, важка, нерівна боротьба з найлютішим ворогом людства — фашизмом.

На закінчення Жгайнар Матія веде нас у врочисті зали. Один з них заповнений гвинтівками воєнного часу. Тут лише гвинтівки, численні ряди гвинтівок з багнетами.

У другому залі — ряди знамен,

Юні художники на площі Белграда.

ТРЕБА

Перед нами один з останніх номерів журналу «Лайф» — пропагандиста «американського способу життя», буржуазної ідеології, антикомунізму.

Розгортаємо журнал і з подивом бачимо там, здавалося б, зовсім не «журнальний» матеріал — аж 242 схожих одна на одну фотографій американських солдатів. Рівні лінії зніmkів нагадують могили на Арлінгтонському кладовищі у Вашингтоні. Під ними прізвища від Роя Кларка до Валентина Дворніка, серед знятих кілька негрів. Поряд з кожним прізвищем, крім назви штату, де народився солдат, стоять цифри — 19, 20, 21, рідко коли більше. То — вік цих вояк. Усі 242 фотографії об'єднані одним заголовком: «В'єтнам: убиті за тиждень». А в пояснювальному тексті говориться, що цифра 242 — це пересічна тижнева «норма вбитих» на війні у В'єтнамі. І тепер, коли загальне число їх перевищує 36 тисяч, варто, як пише журнал, поставити питання: а що вони являли собою? «Лайф» запевняє, що хоча дехто з убитих їхав до В'єтнаму, «сповнений співчуття до цього народу», одні добровільно, інші з примусу, але всі вони, мовляв, виконували «національний обов'язок» — так само, як років з двадцять тому в Кореї. Тепер звернімося до висловлювань рядових американців, наведених в часописі «Тайм», що першим викрив страхітливий злочин своїх співвітчизників у Сонгмі, і заробив на цій сенсації грубі гроші. Що ж, В. І. Ленін писав колись: буржуазія така ласа на гроші, що заплатить їй, і вона продасть вам мотузку, на якій її ж таки можна буде повісити... Отож прочитаймо листи, вміщені нещодавно в журналі «Тайм».

Вони дуже різноманітні за своїм змістом. От, наприклад, два популярних висловлювання: перше — «винищення цивільного населення в Сонгмі править за ще один яскравий доказ, що не лев, а людина є царем звірів». І друге: «Хто,

Вони прийшли у В'єтнам як загарбники й знайшли безславну смерть. Їх тут перелічено 242; а загальна кількість американців, що полягли у В'єтнамі, вже перевищує 36 тисяч

ЗРОБИТИ ВИБІР!

з біса, сказав, ніби війна це щось подібне до пікніка чи розважальної прогулянки?! Чим скоріше люди зрозуміють, що це зовсім не так, тим раніше закінчиться вся ця веремія!» Очевидно, тут ідеться про загально-американський скандал з приводу злочину в Сонгмі, суд над лейтенантом Коллі тощо. Мовляв, на війні, як на війні, убивайте жінок і дітей — і оволодівайте світом!

Ми знаємо про організований рух передових американців проти цієї брудної війни, про демонстрації, спалення призовних повісток, відмову від військової служби, — знаємо і про те, що війна потрібна лише військово-промислому комплексі США, очолюваному великими фабрикантами зброї й генералами з Пентагону. Народи світу вітають тих молодих американців, які рішуче виступають проти війни у В'єтнамі. Демонстранти читають вголос не лише прізвища убитих американських солдатів, а й назви спалених в'єтнамських сіл, говорять про страждання, яких зазнає далекий східноазіатський народ. Водночас чесні люди цілого світу відчують глибоке обурення, коли бачать фотографії спалених селищ, розправ з мирним населенням, знімки вбитих чи спотворених напалмом дітей. І вони запитують: американський народ, як можеш ти дозволити своїм солдатам чинити ці звірства, ганьбити свою батьківщину?!

Певною мірою на це запитання відповідають деякі з листів, надрукованих у журналі «Тайм». Годі шукати в них чіткої, правдивої оцінки брудного злочину: таких «Тайм» просто не вмістив би. Та й ці, безперечно, старанно відібрані кореспонденції, багато що пояснюють. Вони показують, як в США отруюють свідомість простих американців, приховують правду про справжні цілі війни, виховують з них холоднокрівних, жорстоких і цинічних убивць. Ось ще один з листів:

«Дев'ятнадцять років тому я воював на передовій лінії в Кореї, і мав наказ стріляти в усе, що рухається після настання темряви. Ми робили це, і ми виграли війну... Так було завжди, так є і так буде, поки якась сила не відверне війни взагалі».

Йому немов би відповідає інший американець:

«Сер, можливо, страшні подробиці подій у Сонгмі пробудять в багатьох з нас розуміння того, що жодна нація не має монополії на правду, честь і милосердя». І як контраст цим палким словам — лист ще одного читача, який вражає своїм цинізмом: «Сер, давайте продовжимо цю лінію (тобто «лінію», на вбивство мирного населення! — О. П.), щоб врятувати Південний В'єтнам від комунізму»...

Ще один однодумець автора цього листа пише: «Сер, навіщо, чорт забирай, весь цей галас навколо Сонгмі? Історія людства — це довга і безперервна низка жорстокостей. День у день, протягом усього життя його покоління вбивають дітей. Ми тільки живі істоти й маємо це пережити. Прошу, покінчімо з грою в слова й приготуймося до чогось вельми кривавого й страхітливого, що може одного дня статися, навіть коли це не буде третя світова війна!»

Деякі автори листів прямо закликають вбивати в'єтнамських дітей: «Сер, тільки недоумки можуть засуджувати наших солдатів за те, що вони вбивали чотирирічних дітей у Сонгмі! Адже ці ді-

З автоматами проти беззбройних, мирних в'єтнамських жінок і дітей — таке воно, обличчя злочинної американської вояччини.

ти стали б дорослими й боездатними в'єтконгівцями до часу, доки план Ніксона закінчити війну у В'єтнамі було б здійснено?!

Це вже голос гідного послідовника катів з Освенціму й Бабиного яру!

Та, звичайно, не всі американці думають так. І навіть редактори з журналу «Тайм» не могли не надрукувати листів, у яких лунають голоси чесних американців, помітні спроби розібратися в справжньому характері подій: «Коли більшість американців не розуміє, на кому лежить справжня провинка за події у Сонгмі, тоді всі розслідування масових убивств будуть марні». Інший кореспондент заглядає ще глибше: «Сер, все правильно: лейтенанта Коллі віддали до суду за жахливе масове вбивство в Сонгмі. Однак в інтересах справедливості варто було б запитати на судовому процесі: чи не є Ніксон, Джонсон і їм подібні, співучасниками Коллі?»

Про настрої «середнього амери-

Злочини, котрі чинять американські агресори у В'єтнамі, нагадують те, що свого часу робили гітлерівці. І злочинців чекає справедлива кара.

канця» красномовно свідчать і наслідки масового опиту, проведеного одним з інститутів вивчення громадської думки в США. На запитання «Чого нас навчила війна у В'єтнамі?» надійшли різні відповіді. 32 проценти опитаних категорично твердять: «Нічого не навчила. І США й надалі вестимуть такі війни». 12 процентів вважають, що ця війна «є марним витрачанням грошей і веде до марної загибелі людей». Лише 15 процентів опитаних сподіваються, що війна «змусить нас відмовитися від ролі світового жандарма й зайнятися своїми внутрішніми справами».

Отже, різні думки, різні настрої. Але війна триває, тривають злочини, гинуть люди.

Звичайно, коли бачиш фотографію досить миловидого дев'ятнадцятилітнього хлопця і уявляєш собі, що його вже поховано на Арлінгтонському кладовищі, стає шкода життя, яке обірвалося на самому, можна сказати, початку. Та це тільки перша, безпосередня емоційна реакція. А коли уявити собі отого Кларка, Сміта, Джонса чи Дворніка — в сталевому шоломі, в сорочці з закасаними рукавами, з автоматом або багнетом у руках, як він розстрілює трирічних дітей або старих жінок, підпалює їхні нужденні хатини, заливає отруйним газом рисові плантації, розсіює з вертольота бактерії, — і вже перед вами постає вищирена пика чудовиська, портрет холоднокровного вбивці-нелюда. Почуття жалю одразу ж зникає: кат дістав по заслугі.

Адже вони знали, куди йшли, і що мали там робити, у чужій, да-

лекій країні. Вони не лише не знайшли в собі мужності стати до лав своїх ровесників — борців проти «брудної війни». Вони стали слухняними виконавцями наказів злочинців, чиї дії нагадують тих, хто створював Майданеки і Бухенвальди, автомашини-душогубки, печі Освенціму... І смерть їхня — смерть безславна ганебна. Історію

Сполучених Штатів, яку буде написано, коли ця країна звільниться з-під влади імперіалістів, згадуватиме про них з обуренням і осудом.

Очевидно фото вбитих викличуть в деякого з американської молоді бажання активно виступити проти війни у В'єтнамі, уникнути трагічної й водночас ганебної долі цих двохсот сорока двох, зображених у «Лайфі». Що ж, майбутнє американців — у руках молодого покоління. І чи говоритимуть про нього, як про «царя звірів», чи як про того, хто має право носити високе ім'я людини — залежатиме насамперед від нього самого. Гасло «Геть війну у В'єтнамі!» вже стає гаслом багатьох молодих американців, які прагнуть уникнути нових злочинів, нових смертей, врятувати честь свого народу.

Ол. ПОЛТОРАЦЬКИЙ

Багато чесних молодих громадян США не бажать стати слухняними виконавцями злочинних планів Пентагону, і на знак протесту вивішують у Вашингтоні прапори Республіки Південний В'єтнам.

ЕКАРТ, ТА ДДЕН І ГРАСХЕЙ

Відбулася ерфуртська зустріч голів урядів обох німецьких держав. Відбуваються й інші дипломатичні акти, які нібито свідчать про появу реалістичних поглядів у політиці теперішньої урядової верхівки ФРН.

Що ж, звичайно, держави соціалістичної співдружності вітатимуть кожен крок з боку ФРН, скерований на розрядку міжнародної напруженості. Та ні на мить не можна забувати про ті кола в Західній Німеччині, які всіма засобами намагаються перешкодити цьому. Реакційні сили, починаючи від опозиційної нині партії Кізінгера-Штрауса ХДС—ХСС й кінчаючи неонацистською партією НДП та всілякими нацистськими організаціями, не вгамовуються. І число цих організацій росте далі.

Ось тепер активізується так звана «Спілка німецьких націонал-соціалістів», скорочено «БДНС», заснована й очолена 35-річним інженером з Гамбурга Вольфом-Дітером Екартом. Офіційно вона заборонена в ФРН, але насправді існує й робить свою зловісну справу. Екарт навіть не вважав за потрібне завуалювати назвою справжні цілі своєї організації.

Хто ж такий цей Екарт і що являє собою його організація?

Недавно він заявив журналістам, що заснував свою «Спілку» ще коли йому було 17 років, і вважає її за продовження «Спілки вірної вітчизні молоді», («Бунд гайматройе югенд»), яка діяла за гітлерівських часів. Екарт каже, що вже юнаком став цікавитися нацистською ідеологією. Що ж, у ФРН він мав цілковиту змогу задовольнити цей свій інтерес: до його послуг були західнонімецькі газети й журнали, різні брошури та книги, телебачення, кінофільми, навіть спеціальні вечірні кур-

си так званих «народних університетів», які насправді були нічим іншим, як пропагандистськими семінарами для новоявлених реваншистських молодчиків. Діставши таким чином певну «теоретичну підготовку», Екарт звернувся по допомогу до редакції реваншистської «Дойче національ-унд зольдатен-цайтунг», яка постачала його такими, наприклад, матеріалами, як «Збірка промов фюрера за 1932—1945 роки». Адже, подібна література видається і поширюється в ФРН цілком легально.

Незабаром Екарт вступив до правлячої тоді партії ХДС і одночасно готував заснування своєї «БДНС». Наприкінці 1968 року він вмістив у тій «Дойче національ-унд зольдатен-цайтунг» об'яву про заснування «Антикомінтернівської спілки» (1) і виступив з уже відверто фашистською декларацією: «Настає час узятися за зброю: червоні готуються до штурму. Комуністична партія вийшла з підпілля... Події останніх місяців змушують нас боронити наших жінок і дітей. Червоним знову належать вулиці наших міст, і тому ми ухвалили сформулювати Добровільний корпус Великонімецьчини...»

Проголошуючи створення цієї неонацистської збройної організації, Екарт заявляв, що її емблемою має стати гітлерівська свастика, за його висловом, «на жаль, в наші дні ще заборонена». Він закликав також своїх однодумців розпочати збирання таких украй необхідних для діяльності новозаснованого Добровільного корпусу речей, як... гітлерівські коричневі сорочки, партійні значки НСДАП, ордени вермахту тощо.

Поки що Екарт не може розгорнути діяльність своєї бандитської організації так, як йому б хотілося. Однак уже сьогодні він

Ще один «фюрер», ватажок нової «Спілки німецьких націонал-соціалістів» Вольф-Дітер Екарт.

Генерал Грасхей тепер у відставці, але однаково небезпечний.

Грасхей пішов, але залишився генерал Шнец, такий самий носій пруссько-гітлерівського духу.

висуває таку програму: обмін думками між особами, котрі співчують ідеям «народного соціалізму»; пропаганда, поширення й наукове вивчення націонал-соціалістської літератури; протиставлення діяльності «БДНС» комунізму та його руху в ФРН; зрив ко-

муніципальних мітингів та зборів; обмін досвідом із аналогічними закордонними організаціями. І хоч «БДНС» поки що офіційно заборонена — це зовсім не означає, що вона не діє і не чекає часу, коли зможе виповзти із своєї нори.

Зате в цілком легальних умовах діє НДП Адольфа фон Таддена. Уряд Віллі Брандта вперше після провалу НДП на виборах до бундестагу дозволив нещодавно офіційне її збирище, і західнонімецька поліція охороняла неонацистів від справедливого гніву прогресивно настроєного населення ФРН.

На виборах до бундестагу в 1969 році НДП висунула свою вельми промовисту програму, де були, зокрема, такі пункти: не підписувати угоди про заборону виробництва й застосування атомної зброї; не визнавати Німецької Демократичної Республіки; оголосити повну амністію гітлерівським воєнним злочинцям.

На жаль, доводиться констатувати, що фактично ці вимоги впроваджуються в життя й нинішнім урядом ФРН. Принаймні цей уряд уперто відмовляється визнати НДР, а щодо гітлерівських злочинців, то, хоча він і не наважився оголосити їм цілковиту амністію, — в ФРН нині діють такі «поправки» до законів, що кати з Освенціму й Бухенвальду можуть почувати себе майже в цілковитій безпеці: досить згадати хоча б той пункт із новоприйнятого закону, згідно з яким обвинувачуваних звільняють від будь-якої відповідальності, коли вони доведуть, що виконували накази свого вищого начальства. До цього трюку вдавалися й головні воєнні злочинці на Нюрнберзькому процесі: мовляв, ми були тільки виконавцями наказів фюрера.

А ось і третій різновид тієї самої отруйної породи: реваншист з генеральськими погонами бундесверу. Звуть його Гельмут Грас-

хей, колишній заступник інспектора сухопутних військ. Заява, з якою він виступив перед 150 випускниками Гамбурзької військової академії, викликала в ФРН гучний скандал. Та спочатку зробимо деякі пояснення історичного характеру.

У 1954 році уряд Аденауера, виконуючи волю західнонімецьких монополістів і реваншистів, офіційно приступив до ремілітаризації ФРН, до створення бундесверу. Однак потрібна була якась димовка завіса, за якою ця ремілітаризація виглядала б не так зухвало.

Було вигадано визначення «громадянин у мундирі». Це мало означати, що бундесвер, мовляв, пориває з традиціями «прусського воєнного духу», з традиціями сліпої дисципліни, виконання кожного наказу командира, яким би злочинним той наказ не був. Бундесвер, мовляв, це «несолдатська армія», військовослужбовці можуть брати участь у політичному житті країни, пропагувати будь-які свої погляди і навіть відмовлятися від військової служби, коли вона суперечить переконанням згаданого «громадянина у мундирі».

Відтоді минуло понад п'ятнадцять років. І верховоди бундесверу, очевидно, вирішили, що прийшов час голосно заявити про свої наміри відродити «прусський дух».

Згаданий генерал Грасхей виступив з промовою, в якій насамперед заявив, що «час уже зірвати оту машкару з бундесверу, тобто відкинути прикриття «громадянин у мундирі». Воно, мовляв, є «причиною глибокої кризи в західнонімецьких збройних силах і унеможливорює запровадження справжньої дисципліни, знижує

авторитет і військовий дух армії». Генерал нагадав своїм слухачам старий принцип прусської воляччини, яким вони завжди мусять керуватися: «Заткни писок і служи далі!»

Одверта зухвалість генерала Грасхея викликала хвилю протестів з боку прогресивних кіл ФРН, дійшло навіть до запитів у парламенті. Міністр оборони Шмідт змушений був про всяк випадок публічно відмежуватися від заяви розпеченого генерала. Та через деякий час інший генерал, Карст, відповідальний за навчання й виховання бундесверівських кадрів, заявив, що він теж проти армії «громадян у мундирах» і що «прийшов час створити солдатську армію». Виступи обох генералів викликали такий скандал, що Грасхею довелося піти у відставку. Але його начальник, інспектор сухопутних військ генерал Шнец, залишився, а він цілком поділяє погляди Грасхея. Взагалі крайньоправі елементи в бундесвері набувають все більшої сили. Недарма ж фон Тадден заявив, ніби його партія має в бундесвері щонайменше 1200 своїх членів, які провадитимуть там лінію НДП.

Так утворюється цей коричневий комплекс у ФРН — легальна неонацистська партія, нелегальні неонацистські організації, які, однак, діють зовсім безборонно, і генерали — носії отого «прусського духу», претенденти на роль «держави в державі». А поруч з ними «ультра» з ХДС-ХСС типу Йозефа Штрауса. Всі вони відчайдушно чинять опір будь-якій реалістичній політиці ФРН. І не тільки чинять опір, а й виношують плани воєнно-політичних авантур, розпалюють людиноненавистництво і мріють про новий «дранг нах остен».

Прогресивним силам ФРН доводиться бути завжди насторожі. Пильність до небезпечних задумів західнонімецької реакції мають виявляти всі миролюбні народи.

У ГЕОРГІЯ КАРАСЛАВОВА

Георгій Караславов

— Це вже остаточна редакція. Над цією п'єсою я працював останні три місяці, а задумав її набагато раніше.

Караславов розповідає про життя в своєму рідному селі в ті напружені для Болгарії дні після Жовтневої революції, коли посилюлись революційні заворушення серед селянства, коли болгарський робітничий клас, натхнений ідеями Леніна, усвідомив свою історичну місію. Напрочуд свіжа пам'ять письменника відновлює деталі, що характеризують неповторну атмосферу тодішнього громадсько-політичного життя. Як завжди, оповідь Караславова — документальна, пересипана колоритними подробицями.

У 1955—1957 роках, — розповідає письменник, — я написав повість «Відгомін Жовтня» (див. «Всесвіт» № 1, 1958 р. — ред.), про те, як сприйняли у нас Велику Жовтневу соціалістичну революцію, про її вплив на формування свідомості болгарського селянства, про класове розшарування на селі. Дія моєї нової п'єси так само розгортається на селі в другій половині 1919 і в перші дні 1920 року. В усіх моїх героїв є прототипи, один з них — мій односелець, тіснак, що вчився в Швейцарії і там особисто познайомився з Леніним.

Караславов згадує своїх знайомих — партійних діячів, що особисто знали Леніна. Всі вони оживають у розповіді письменника, натхненного і правдивого літописця історії Болгарської комуністичної партії. З надзвичайною точністю переказує він промови Енова, Ципоранова, Фисова, доктора Т. Стоїлова та інших полум'яних ораторів, згадує, як ще юнаком ходив на збори й мітинги, і відтворює в своїй оповіді картину політичного життя минулих років — картину точну, вичерпну, типову для всієї тодішньої Болгарії.

Про тяжкий і тривожний час після першої світової війни, про нещадну експлуатацію трудящих і розгул реакції Караславов уже не раз писав, але архів його ще далеко не вичерпаний. Адже творчий процес у нього завжди починається з систематичного, навіть педантичного нагромадження найрізноманітніших документів з усіх галузей громад-

ського і культурного життя Болгарії. У зразково впорядкованому архіві письменника є цілі зошити з докладними статистичними даними, матеріали воєнно-історичного характеру, вичерпні списки з іменами всіх буржуазних міністрів усіх кабінетів до 9 вересня 1944 року, десятки папок з документами, що стосуються історії політичного життя Болгарії.

Тут мені потрапив до рук і один зошит, куди Караславов записував астрономічні відомості за рік Вересневого повстання (1923), зокрема, про фази Місяця. Перегортаю папки, в яких зберігаються рукописи письменника, його автобіографічні блокноти, де занотовано розмови і спогади про письменників та видатних політичних діячів, його власні промови, доповіді і статті, безліч листів від наших та іноземних митців, державних діячів...

— З усіх галузей, які мене цікавлять, я збираю матеріали, веду докладні записи ще з юнацьких літ. Систематично, докладно вивчаю всі сторони життя за той час, який відбиваю в своїх художніх творах. Розпитую учасників та свідків подій, переглядаю періодику, архіви, статистичні дані і аж тоді, коли все мені ясно, починаю писати. В процесі роботи у мене з'являються нові ідеї, народжуються нові образи, тоді розшукую матеріал додатково. Прагну, аби все, що пишу, було правдиве.

Цього року почну писати п'ятую і останню, шосту, частину «Звичайних людей». Потім продовжу цикл «Дурман» і «Невістка» ще двома романами — «Попелище» і «Мачуха», які давно задумав.

До 1971 року здам у видавництво друге, доповнене видання своїх мемуарів «Близькі і знайомі», куди ввійдуть нові нариси про Христо Смирненського, Гео Милева, Крума Велкова та інших. Готую до друку також книжку «Зустрічі і розмови з Георгієм Дмитровим».

Найкраще вдається мені белетристика, але я залюбки працюю і в різних драматургічних жанрах. Перекоаний, що правдивий драматичний твір має сьогодні непереборну силу впливу.

Переклад з болгарської

Я застала Георгія Караславова над рукописом сатиричної комедії «Язик мій — ворог мій».

— Дія цієї п'єси відбувається в Софії в наші дні, — розповідає письменник. — У ній я висміюю носіїв пережитків буржуазного минулого, які, користуючись усіма благами нашої соціалістичної дійсності, стоять на реакційних позиціях. Я довго виношував цю комедію, а тому, мабуть, напишу її швидко. Я взагалі так працюю — пишу швидко, але перед тим дуже довго обмірковую, оцінюю, зважую і тільки коли все вже цілком склалося в голові, починаю викладати на папері. Пишу звичайно по дві-три сторінки на день. Далі йдуть обробки, різні редакції, яких у мене буває багато: деякі сцени в своїх п'єсах я переробляв і по двадцять разів.

На столі перед ним лежить щойно закінчений твір: «Ленін ввійшов у наш дім», драма на шість картин.

Остання спроба

ЙОЖЕФ ШОЛЬОМ, ЛАСЛО САБО

Малюнки А. Жуковського

ВІД АВТОРІВ

Це документальна повість. Еріх Гімпел живе нині в Мюнхені. Працюючи над цією книгою, ми використали його автобіографію, написану в тюрмі у США й надруковану в багатьох американських журналах та газетах під назвою «Шпигунство на користь Німеччини». Опубліковані факти і дані ми перевірили за різними джерелами, наприклад, за мемуарами Шелленберга. Про останнього нацистського шпигуна згадує в своїй книзі й Алєн Даллес. Допомогла нам і американська преса. Так, газета «Нью-Йорк таймс» повідомляла про звільнення Еріха Гімпела й надрукувала виступ президента Трумена на прес-конференції 27 вересня 1945 року, в якому він оголосив про помилування шпигуна. Достовірність змальованих у повісті подій підтверджує і той факт, що депутати бундестагу ФРН двічі зверталися з запитом до вищого органу державної влади в справі Еріха Гімпела. Про загадкову смерть французького підданого Мішеля Морганна повідомляла газета «Франкфуртер альгемайне цайтунг».

Про подорож Гімпела до США і звільнення злочинця говорив у своєму виступі в Сан-Франциско німецький консул. Ним ми теж скористалися.

Крім цього, вдалося розшукати список пасажирів пароплава «Італія», того самого пароплава, яким Гімпел повернувся із США до ФРН.

На розшуки і вивчення згаданих документів витрачено багато часу. Будемо раді, якщо він минув не даремно і читачі цієї повісті перегорнуть ще одну сторінку не таких уже й давніх подій.

Розділ перший

Лейтенант Карл Гофнер увійшов до радіорубки в доброму настрої й поплескав по плечу молодшого за рангом Фрідріха Мессінгера. Той, позіхаючи, сидів біля рації.

— Як не дивно, але сьогодні я вчасно, скаржитися не можеш,— сказав Гофнер.

— Добре, що вчасно, бо мені вже остогидло тут сидіти.

— Все гаразд?

— Спокійнішого дня навіть не пригадую.

— Добре, старий. Забудь про турботи світу, ефір відтепер належатиме мені,— засміявся лейтенант, надів навушники, вправними рухами увімкнув апаратуру і пройшовся по шкалі.

Мессінгер саме зав'язував краватку, коли кризь свистяче різноголосся пробились чіткі звуки морзянки.

— Цей, певно, чекав на мене,— прокоментував їх лейтенант.

— Що за передавач? — поцікавився Мессінгер.

— «ДХ»!

— Тоді почекаю. Шеф уранці наказував у жодному разі не прогавити «ДХ». Чомусь ота аматорська станція дуже його бентежить. Навіть попередив, що, можливо, змінять час і місце передачі.

— Отже, шеф помилився. Зараз четверта година пополудні. Два дні тому сигнали зафіксовано теж о цій порі. Потужність та сама, отже, й тепер передають із Марселя...

Лейтенант говорив і водночас машинально записував морзянку в блокнот. Коли передача закінчилась, він вирвав аркушик і передав Мессінгеру.

— Не в службу, а в дружбу, віднеси шифрувальникам. Ми своє зробили, тож нехай і вони трохи посунуть собі голову цим марсельським передавачем...

Мессінгер пильно подивився на папірець і знизав плечима:

— Здається, нісенітниця. Може, шифрувальникам і вдасться розкрити якусь таємницю, а мені ці знаки нічого не говорять. Єдине, що зрозуміло,— це «ДХ-7». Значить, цей текст передається уже всьоме.

Офіцери-шифрувальники працювали на першому поверсі будинку, задня частина якого була відгороджена від непроханих гостей широкими ґратами. Кризь маленьке віконце в ґратах Мессінгер подав папірець.

За передачами «ДХ» у шифрувальному відділі було закріплено окремого офіцера. Папірець із радіограмою ліг на стіл інженера Вальтера Штрассе. Він близько години просидів над загадковими стовпчиками цифр. А тоді підняв телефонну трубку:

— Дайте мені код «ДХ».

За хвилину перед ним лежала картонка з азбукою і цифрами навпроти кожної літери. А ще через кілька хвилин радіограму було розшифровано. Інженер викликав чергового:

— негайно передайте оперативній групі!

Незабаром розшифрований текст радіограми лежав на столі підполковника контррозвідки Федеративної Республіки Німеччини: «ДХ-7. Ганновер. Науково-дослідна лабораторія електроенергетики. 17-й відділ. Шифр сейфа: 1.С.187. Синя тека. Місце і

час передачі: Гамбург-19,10³⁰. Прийме: зв'язківець третього номера».

Підполковник натис кнопку:

— З'єднайте мене із контррозвідкою!

Коли на щитку спалахнула червона лампочка, він заговорив у трубку:

— Ви слухаєте підполковника Вольфа Енгеля з оперативної групи. Вдалося перехопити сьому передачу «ДХ». Дата передачі: 18 березня 1967 року. Марсель доручив своєму агентові дістати синю теку із сейфа сімнадцятого відділу науково-дослідної лабораторії електроенергетики в Ганновері. Повідомлено й шифр сейфа. Після проведення операції теку мають передати зв'язківцеві три в Гамбурзі о десятій тридцять. Гадаю, вся діяльність «ДХ» була підготовкою до цієї операції, і більше передач не буде. Все інше — це вже ваша турбота.

Передача «ДХ-7» з Марселя завдала багато клопоту військовій контррозвідці Федеративної Республіки Німеччини. Керівники цієї служби давно уважно стежили за всіма передачами «ДХ», але про її справжні цілі тільки здогадувались. І ось тепер було скликано надзвичайну нараду, щоб обговорити повідомлення оперативної групи радіослужби.

Начальник контррозвідки категорично наказав:

— Треба будь-що перешкодити агентові «ДХ» потрапити в Ганноверську лабораторію електроенергетики. Якщо йому вдасться дістати синю теку, їм стане відомо, на якій стадії перебуває підготовка до створення атомної та водневої бомб. Усім зрозуміло, що це не повинно статися. Однак для зайвого хвилювання причин, мабуть, нема, бо вам відомо, що агент «ДХ» — Мішель Морган, автослюсар, французький підданий, працює на заводі «Фольксваген». За кожним його кроком стежать двоє наших працівників. Він не зможе вислизнути. Якщо заарештувати його зараз, доведеться допитувати, писати протоколи тощо, і найбільше, чого б ми досягли,— це розгляд справи в військовому трибуналі. Проте на суді з'ясувалося б, що французи натрапили на таємницю виготовлення атомної зброї в Федеративній Республіці Німеччини. Ні, панове, це нам не підходить... Операцію треба провести без ускладнень, без галасу. Найголовніше зараз — це знайти відповідну людину.

— Пропоную Еріха Гімпела. Для такої операції кращого в нас не знайти,— сказав один майор.

— Пропозиція непогана! Гімпел ще в формі. Пане майор, негайно викличте Гімпела, в нас зовсім немає часу.

Розділ другий

Радіоінженер Еріх Гімпел у день свого двадцятип'ятиріччя, 4 березня 1935 року, підписав трирічний контракт із експортно-імпоротною фірмою Бюргера в Перу. В імперській митниці йому видали на дорогу десять марок, все інше оплачувала фірма. До Нормандії він дістався поїздом через Париж у вагоні першого класу. В Ла-Рошелі сів на німецький пароплав. Перші дні коротав, гортаючи географічну енциклопедію.

«Перу: розташоване на південь від екватора, тягнеться дві тисячі кілометрів, аж до 17° південної широти. Площа 1285 тисяч квадратних кілометрів. Більшу частину території займають Анди. Найвища гора Уаскаран — 6768 метрів. Клімат приморської частини посушливий. У горах великі добові коливання температури; низинні райони родючі, з достатньою кількістю опадів. Річки впадають у Тихий океан або в Амазонку, яка бере тут свій початок. Населення 9 мільйонів 300 тисяч, густота — 6,7 чоловіка на один кв. км. 48,5% населення складають індіанці, решта — білі, метиси, креоли, негри, мулати, японці, китайці. Офіційна мова — іспанська. Столиця — м. Ліма з населенням 835 тисяч 468 чоловік. Колишня іспанська колонія. Республіку проголошено в 1821 році. Грошова одиниця — соль — дорівнює ста центам».

Молодий білявий радіоінженер вирішив, що на перший випадок відомостей про Перу йому вистачить, і безтурботно згорнув книгу. Нещодавно він покинув гітлерівську Німеччину. Хоч Гімпел уважно стежив за подіями й бачив, з якою жорстокістю фюрер приборкує країну, він вирішив, що на батьківщині в нього мало шансів розбагатіти, зробити кар'єру. Тому й подався в незнайомий, екзотичний край, сподіваючись на тисячі пригод.

Гімпел іще не знав найголовнішого: все, що він робитиме в наступні роки, можна було б робити і в нацистській Німеччині. Та передбачити цього він не зумів, попереду малювалося привабливе майбутнє в Перу. Він одержуватиме триста доларів на місяць, а це більше, ніж мав у Берліні за півроку. Чого іще треба молодій людині, яка прагне пригод? І Еріх Гімпел був безмежно щасливий.

Йому поталанило відразу ж — у Лімі був погожий ранок, коли туди прибув їхній пароплав. Кількатижнева безперервна злива відшуміла, і столиця Перу сяяла тепер у всій своїй весняній красі. Таксі мчало алеями струнких бананових, апельсинових та пальмових дерев, і Гімпел міг досхочу на милуватися містом, поки доїхав до будинку експортно-імпоротної контори Бюргера.

— Ельдорадо! — шепотів він зачаровано.

Водій-метис, що сидів поруч, посміхнувся:

— Так, сеньйоре...

Настрій у Гімпела був чудовий. У під'їзді він поправив краватку, надав своєму обличчю соліднішого виразу й постукав у двері генерального директора.

У приймальні його привітали майже хором три вродливі жінки:

— Ми вас вже чекаємо, сеньйор Бюргер наказав негайно провести вас до нього... Будь ласка, сеньйоре.

Оббиті дерматином двері кабінету генерального директора відчинилися і з протилежного кінця величезної кімнати по товстому килиму назустріч Гімпелові рушив огрядний невисокий чоловік у білому костюмі.

— Еріх Гімпел?

Гімпел кивнув головою:

— Сі¹, сеньйоре...

— Облиште, до дідька, цю комедію! Я радий почути, нарешті, людську мову, німецьку, а ви тут починаєте «сі, сеньйоре!» Від цього «сеньйора» в мене вже мурашки бігають по спині. З ранку до вечора тільки й чую: «сеньйоре, сеньйоре». Навіщо я вас найняв до себе на роботу, га? За що сплатив на дорогу від Берліна до Ліми? Гадаєте, я не знайшов би радіоінженера десь ближче, і то дешевшого? По-іспанському навчіться якомога досконаліше і швидше. Проте добре зятяте собі, що зі мною треба розмовляти тільки по-німецьки. Зрозуміли, молодий чоловіче?!

— Так, пане. Цілком зрозумів.

— Приємно чути. А тепер вітаю вас у Лімі. Дайте вашу руку. Мене звуть Бюргер...

¹ Так (ісп.).

— Моє шанування вам, пане Бюргер. З цієї хвилини Еріх Гімпел весь у вашому розпорядженні!

— Службові справи теж поки що облишимо. Звичайно, від своїх підлеглих я вимагаю бездоганного виконання умов контракту. Але це не означає, що ви повинні тут жити й працювати так, як, скажімо, в якійсь берлінській фірмі. У цьому ви переконаєтесь відразу ж. А почнемо з того, молодий чоловіче, що поїдемо з вами купатися.

— З превеликим задоволенням, пане.

Перед будинком вже чекало розкішне червоне авто.

— Знаєте що, молодий чоловіче? Машина поведе вас. Ось ключ.

Гімпел розвів руками:

— З радістю, але я, на жаль, не вмію.

— Дуже прикро,— докірливо мовив огрядний чоловік.— Якщо ви гадаєте, що в нас треба розумітися тільки в радіосправі, то помиляєтесь. Щоб бути тут повноцінною людиною, ще багато чого треба вміти. Наприклад, водити авто, добре танцювати, грати в карти, пити...

— Я попросив би трохи часу, пане Бюргер. Танцювати, пити і грати в карти можу відмінно, будьте певні. А прогаяне спробую чимдуж надолжити. Не розчаровуйтеся в мені, пане Бюргер.

— Гаразд,— кивнув головою Бюргер і сів за кермо.

Біля клубу «К'юмті» він загальмував. У канцелярії відрекомендував Гімпела:

— Наш новий інженер. Безперечно, теж майбутній член клубу. Внески сплачуватиме наша фірма.

«Якби не цей контракт,— подумав Гімпел,— довелося б тепер у Німеччині, в одній з казарм, повзати на животі під команду якогось фельдфебеля чи вправлятися у стройовій. А хіба я не здатний на щось більше?»

Він придивився до людей у басейні. Жінки, одна від одної принадливіша, хизувалися своєю вродою, чемні офіціантки сновигали з прохолодними напоями між столиками. «Це сон,— подумав Гімпел,— і добре було б не прокидатися».

Райське життя для Гімпела тривало кілька місяців. Працював він у фірмі Бюргера всього дві години на день — з дев'ятої до одинадцятої ранку. Рештою часу розпоряджався на свій розсуд. Вивчав іспанську мову, ходив до басейну клубу «К'юмті», вечорами танцював, випивав і грав у карти. До нового становища звик швидко. Глибоко ненавидів тубільців і метисів — у Німеччині він пройшов добру школу. За час перебування в Лімі вивчив, що біла людина носить білий костюм. Вродливі секретарки па-

на Бюргера навчили гарного блондина як слід цілуватися, і він мав усі підстави зазначити про себе: «Кохання в Лімі — теж тільки розвага».

За таким веселим, безтурботним життям Гімпел, звісна річ, цілком забув, про що його попередили перед від'їздом з Німеччини: через три місяці після прибуття з'явитися до німецького консульства. Згадав про це він тільки тоді, коли знайшов у себе в кімнаті серед іншої пошти офіційного конверта з імперським орлом у правому верхньому куточку. Німецьке консульство в Лімі повідомляло, що аташе Герсіг буде радий прийняти в пообідній час Еріха Гімпела.

Консульство містилося в гарній, але нічим не примітній віллі в районі Мірафлю. Ввічливий чиновник провів Гімпела до аташе. Той, як і всі європейці, був у білому, добре випрасуваному костюмі. Старий, досвідчений дипломат повіз розмову так уміло, що Гімпел мимоволі розповів про себе все:

— Мені й не снилося, що колись житиму так, як нині.

— Невже вам і справді так добре в фірмі Бюргера?

— Чудово! Поклав уже в банк шістсот доларів, незабаром куплю автомашину.

— Невже? Ви ще молодий, вам, зрозуміло, хочеться придбати авто. А я ніяк не можу звикнути до цих диявольських швидкостей.

— Я люблю стрімку їзду.

— На жаль, я ні. І не розумію, навіщо такий скажений темп. Адже раніше теж їздили і встигали всюди.

Поведінка й розмова старого дипломата розважали Гімпела. Він пильно дивився на нього й думав, що Перу для райху — це, певно, край світу. В кожному разі, в Німеччині не надають серйозного значення країні, в яку призначають таких нікчемних дипломатів. Цей здогад підтверджували й наївні запитання про Гімпелову роботу.

— Пане Гімпел, ви, здається, інженер?

— Я радіоінженер, пане.

— Мабуть, дуже цікаве заняття? Радіо й досі для мене найбільше диво в світі. Просто не збагну, як із маленької коробки можна почути тут, у Лімі, те, що говорять у Берліні. Люблю слухати музику по радіо, але не розумію його таємниці й, мабуть, ніколи не зрозумію. Однак мене дуже цікавить усе, про що ви розповідаєте. Обов'язково заходьте до мене, поговоримо докладніше... Про радіо, про вашу роботу — про все, що, на жаль, для мене залишається таємницею, а для вас цілком нормальне явище.

— Завжди до ваших послуг, пане аташе...

— Ну навіщо така офіційність, сину?... Вибачте, що називаю вас так, гадаю, це вас не ображає. Адже між нами немала різниця в роках і... Ви мені сподобалися з першої ж хвилини. Хотів би, щоб ви тут, далеко від батьківщини, мали мене за доброго друга, до якого можна звернутися будь-коли за порадою. Запевняю, що в мене ви завжди знайдете підтримку.

— Безмежно вдячний вам і зроблю все, аби заслужити ваше довір'я...

— Не треба гучних слів. На радіо я, що правда, не розуміюся, зате добре знаю людей. З перших хвилин нашої розмови мені стало ясно, що ви заслуговуєте підтримки. Я кажу це не тільки від себе, а й від імені нашого консульства.

— Щиро вдячний вам.

— Наше завдання — допомагати на чужині синам своєї батьківщини. Дозвольте останнє запитання: ви граєте в шахи?

— В інституті переміг у кількох змаганнях.

— Я ж казав, що не помилився у вас! Обов'язково приходьте на партію в шахи! Не відмовте старому шахістові!

— Охоче, пане аташе.

Розділ третій

Невидимий велетенський павук плів свої тенета. Вони поступово зближали далеких досі між собою людей — начальника німецької військової розвідки Канаріса, керівника СС Гімmlера, Отто Скорцені, що згодом став кумиром німецької молоді, й, нарешті, звичайного радіоінженера Еріха Гіммпела. Канаріс, Гімmlер та Скорцені добре знали, чого хочуть. Шпигунські служби абвера й СС розпочали між собою смертельний двобій. Скорцені став на бік Гімmlера. Гіммпелові й не снилося, що він ко-

лись наблизиться до таких людей, ба навіть більше — стане в цій жорстокій сутичці останньою ланкою ланцюга служби СС.

Тепер Гіммпел навіть не читав газет. Він просто втішався безтурботним життям у Лімі. В нього була заповітна мрія — мати таку автомашину, як у шефа. Безтурботне життя так запаморочило йому голову, що він забув про існування райху. Навіть у гадці не мав, що став на шлях, який вів до електричного стільця і який починався з особистої вілли аташе Герсига в Лімі.

Герсиг приймав Гіммпела в білосніжній, тихій, простій, але зі смаком обставленій віллі щоп'ятниці по обіді. Молодий інженер спочатку справді був для нього тільки партнером у грі в шахи. Та одного разу Герсиг несподівано відсунув дошку з фігурами й зацікавлено спитав:

— Скільки вам років, пане Гіммпел?

— Двадцять шість.

— Найкращий вік, — зітхнув аташе і після короткої паузи додав: — Тепер у Німеччині ви проходили б службу в якійсь військовій частині. Вам поталанило, голубе...

— Пане аташе, я гадаю, ви не сумніваєтесь, що й, будучи солдатом фюрера, я виконав би свій обов'язок. Та перед від'їздом мені сказали, щоб я дав згоду на цю роботу і вивчав південноамериканські умови, — для райху корисно, коли в різних країнах світу живуть віддані своїй батьківщині сини.

— В мене ані на хвилину не було сумніву щодо вашої відданості. Я переконаний, що ви вірно служили б Німеччині за будь-яких умов. Просто я чомусь уявив собі, що сталося б, якби тут знайшлася людина, яка хоче заподіяти вам зло, і домоглася б від Бюргера розірвати з вами контракт... Ви мусили б попрощатися з Перу й повернутися до Німеччини. Погодьтеся, що там на вас чекало б набагато нудніше життя.

— Не розумію, хто міг би тут заподіяти мені зло... Але навіть якби мені й довелося повернутися до Німеччини, я не впав би у відчай, хоч, признаюсь, тепер мені справді не хотілося б туди вертатись.

— Дівчина?

— Ні... — засміявся Гіммпел. — Скажу відверто... Більш прозові справи. Я збираю гроші на автомобіль. До того ж хотілося б мати такий, як у пана Бюргера. Ви, певно, бачили оту його червону машину?

— Бачив. Американського виробництва, еге ж?

— Так. Гарне авто.

— Хоч я й не поділяю вашого потягу до подібних речей, але розумію вас, друже. Ви дитя епохи і, звичайно, мрієте про машину, темп. Я цього не засуджую. Щиро хочу, щоб ваша мрія якомога скоріше

здійснилася. Ясна річ, вам було б прикро, якби довелося саме тепер повернутись до Німеччини, котру ви, безперечно, любите так само, як і я.

— Гадаєте, ця небезпека реальна? Невже комусь вигідно, щоб пан Бюргер розірвав зі мною контракт?

— Пане Гімпел, ви ще занадто молодий, щоб зрозуміти, наскільки бридкі бувають іноді люди.

— Ви не могли б назвати моїх ворогів?

— Це ні до чого, любий мій. Я й сам нічого певного не знаю. До мене дійшли тільки окремі чутки. Адже тут є багато впливових, заможних людей. Більшість із них похилого віку, і вони не можуть так втішатися життям, як ви. От вони й заздрять вам, здоровому, енергійному молодикові. Серед них може знайтися і такий, що одним порухом пальця штовхне вас у прірву, хоч ви нічого поганого йому не заподіяли. Їх дратує вже саме ваше існування. Ви зрозуміли мене, пане Гімпел?

— Здається, зрозумів. Чи не могли б ви дати мені якусь корисну пораду?

— Охоче. Спасибі за довір'я. В будь-який день на вас може надійти компрометуюча заява, і тоді консульство мусило б запропонувати вам виїхати з Перу протягом сорока восьми годин. Повторюю, все це тільки припущення. Проте всі зусилля навіть найвпливовіших осіб були б даремні, якби ви, пане Гімпел, служили не тільки в експортно-імпорتنій фірмі Бюргера...

— Вибачте, я нічого не розумію. Адже я радіоінженер і підписав контракт із фірмою Бюргера. В Німеччині я займався б тільки своєю справою, бо нічого іншого не вмію. Не можу собі навіть уявити, що я міг би тут ще робити.

— Дозвольте мені подумати вголос. Може статися, що ви зробите певну послугу райху. Звичайно, це теж тільки припущення, схоже на попереднє.

— Яку послугу ви маєте на увазі, пане аташе?

— Припустімо, ви могли б довідатись про речі, які стануть у пригоді Німеччині.

— Сумніваюся, що я здатний на таке.

— А мені здається, цілком. До речі, це не так уже й важко. Вам не треба було б робити нічого більшого, ніж те, що ви робили досі. Бувати в товаристві, розважатись, танцювати й упадати коло вродливих жінок. Але все це відтепер було б для вас не самоціль, не проста розвага. Ваше завдання — повідомляти нас про все, що ви почули. Адже є люди, які вміють навіть із пустопорожніх фраз вибрати щось важливе.

— Якщо я погоджуся, безпека моя гарантована?

— На тисячу процентів!.. Уявіть собі, що

пан Бюргер поскаржився б на вас. Я дав би йому зрозуміти, що цим він шкодить не тільки вам, але й райху. Гадаєте, після цього пан Бюргер наважився б ще раз поскаржитись?

— Мабуть, ні. Тепер я зрозумів вас, пане аташе, і щиро вдячний вам. В чому полягає моє завдання?

— Отже, домовились?

— Я виконаю всі ваші вказівки.

— Перше, чого я вимагаю від вас, — зрозуміти, що інтереси райху, понад усе, служіння фюрерові — понад усе. Це ви собі добре затямте, бо віднині справи, що в очах інших людей здаються незаконними, для вас цілком законні й справедливі. Відтепер ви служите не тільки експортно-імпортній фірмі Бюргера, але й райху!

— З радістю!

— Правильно, друже... А тепер по суті: ви обізнані з мореплаванням?

— Майже ні, хоч у дитинстві охоче будував моделі кораблів. Мріяв стати моряком.

— Тепер вам може стати в пригоді ця ваша мрія. Намагайтесь якомога частіше бувати в товаристві моряків. Ми повинні знати, які кораблі прибувають у порт, прізвища капітанів та чисельність команди. Але головне для нас — знати, який у них на борту вантаж. Чи зможете ви давати мені таку інформацію?

— Навряд. Я поняття не маю, як її добувати.

Аташе вперше за весь час знайомства голосно зареготав. Гімпелу теж стало смішно, але з зовсім іншого приводу. Йому здавалося кумедним, що цей літній дипломат бавиться в шпигунів. Гімпел не ставився серйозно до своєї нової ролі, але прийняв пропозицію, сподіваючись, що аташе й справді може згодом стати йому в пригоді. Він не хотів зіпсувати старому дипломатові настрої, тому і взяв на себе роль, яка здавалася досить смішною.

Герсіг поплескав його по плечу, весело підбадьорюючи:

— Діставати потрібні дані ви навчитесь швидше, ніж думаєте, це дуже просто. Завтра пополудні дирекція комбінату «Вінтергільфе» влаштовує бал. Я чув, що там будуть Текстери. В старого Текстера є напрочуд гарна дочка, Івлін. Позалицяйтесь до неї. Спробуйте домогтися запрошення, це найважливіше, а решта...

Гімпел мало не вибухнув реготом: цей Герсіг вважає любовну пригоду важливою державною справою. Герсіг, здавалося, прочитав його думки й попрощався з ним, широко посміхаючись:

— Втішайтеся життям, молодий чоловіче! — Він витяг з кишені вузький конверт і дав його радіоінженерові. — Прочитайте

це вдома. А тепер — на все добре, бажаю вам приємно провести час на балу у «Вінтергільфе».

Дома Гімпел розпечатав конверт. На превеликий його подив, звідти випали банкноти на суму тисяча п'ятсот доларів. Серед грошей була коротка записочка: «Бажаю успіхів у придбанні автомашини. Ваш щирий друг — аташе Герсіг».

На балу шпигун-аматор зовсім забув про своє завдання. Десь близько півночі, втомлений танцями, Гімпел вирішив відпочити в буфеті. Потягшись за сендвічем, його рука зіткнулася з жіночою. Висока струнка жінка з блакитними очима, одягнена в золотаве плаття, простягла руку до того самого сендвіча. Обоє розсміялися.

— Поборемось, чи, може, ви будете лицарем і віддасте сендвіч мені? — спитала молода жінка.

— Він ваш, — сказав Гімпел і вклонився.

— Я не хочу, щоб ви померли з голоду, й віддаю сендвіч вам.

— Ви ображаєте мене! Хіба на столі мало страв?

Доки вони сперечалися, хтось із гостей забрав сендвіч собі. Вони зирнулися і розсміялися.

— Ходімо танцювати, — сказала жінка й додала: — У швидкому танці ми забудемо про голод.

— Ваша правда, — погодився Гімпел. — Ходімо забувати про голод.

На танцювальному майданчику він уклонився і відрекомендувався.

— Івлін Текстер, — вражено відповіла жінка, бо партнер притулювся до неї всім тілом, міцно обнявши її.

Протанцювали кілька танців. Потім Гімпел запросив Івлін у басейн. Після купання молода жінка відвезла Гімпела додому на своїй спортивній машині, і з того вечора він став бажаним гостем у домі Текстерів.

Сеньйор Текстер був генеральним директором англо-американських морських шляхів у Перу. Гімпел, навіть ні про що не розпитуючи, одержував цінну інформацію. Досить було тільки уважно слухати розмови. Герсіга не раз вражала точність Гімпелових повідомлень. І в день, коли дістав цінну інформацію про промисловий потенціал Перу, літній дипломат повідомив:

— Завтра по обіді вас викличе пан Бюргер і запропонує продовжити контракт. Я був би безмежно радий, якби ви погодились на його пропозицію...

А на протилежному кінці світу, в Німеччині, Гітлер саме розпочинав свою авантюру, вирішивши здійснити неймовірне — без війни захопити цілу країну...

До президентського палацу у Відні в супроводі двадцяти одягнутих у цивільне мо-

лодчиків СС прибув ще маловідомий Отто Скорцені. Офіцер президентської варти заступив йому шлях у брамі.

— Я маю доручення від свого уряду. Мені треба терміново поговорити з паном президентом у дуже важливій справі. Негайно проведіть мене до нього.

Офіцер провів Скорцені і двох його охоронців до кабінету президента. Супутники Скорцені вбили австрійського офіцера біля самих дверей президента Мікласа. Міклас вийшов з кабінету і з обуренням почав протестувати:

— Що тут за гамір? Негайно забирайтесь!

Скорцені урвав його:

— Годі, пане президент! Руки вгору! — і вихопив з кишені пістолет.

Поки двоє есесівців зв'язували президента Австрійської республіки, Скорцені викликав по телефону Зейсс-Інкварта.

— Шлях вільний! — повідомив він самовпевнено.

Протягом години особливий загін СС на чолі із Скорцені ліквідував уряд Австрії. Було арештовано й канцлера Шушніга. Сталося так, як передбачав Гітлер: було «знескоджено всіх політичних керівників». Поки у Відні схаменулися, німецька армія зайняла Австрію.

Світ котився назустріч власній загибелі.

З початком війни раптово змінилося й життя Еріха Гімпела. Казкова Ліма з її безтурботним життям теж змінилася. Якщо десь у ресторані зустрічалися німці й англійці, між ними виникала бійка. Ті, що ще вчора разом веселилися й випивали, сьогодні вже були запеклими ворогами. Остеронь лишилося хіба кілька родин, в тому числі й Текстери. Еріх Гімпел і далі був у них. Як і раніше, ні Івлін, ні її батько навіть гадки не мали, що розмови, які велися в присутності Гімпела, через кілька годин передавалися по радіо в Чілі, а звідти інформація надходила на німецькі підводні човни й спрямовувала нацистські торпеди на океанські кораблі. Гімпел звичайно випивав у Текстерів коктейль, потім поспішав додому й вів передачу. Хто б подумав, що цей завжди веселий, чемний і дотепний молодик убиває сотні людей; нікому й на думку не спадало, що він передає точні відомості про кораблі, які прибувають у порт, і що тих, з ким він випиває за одним столом, за кілька годин поглине морська глибина.

Німецький вантажний корабель «Лейпціг», яким командував капітан Шульц, звістка про початок війни застала у відкритому океані. В трюмах були холодильники й автомашини. Капітан Шульц зрозумів, що тільки швидкість може врятувати судно від

загибелі, і взяв курс на найближчий еквадорський порт Гуаякіль. Про зміну курсу корабля довідалися англійці, вони кинули йому навздогін крейсер «Діспетч», й опівночі розпочалася драматична гонитва у відкритому океані. Еріх Гімпел урятував корабель. Він передав, що «Діспетч» наближається до Гуаякіля з півдня, аби перепинити «Лейпцігові» шлях. Капітан Шульц узяв курс на Ліму. Гонитва тривала кілька днів, проте раптовою зміною курсу «Лейпціг» виграв одну годину; коли він заходив у порт Ліми, англійський крейсер був на відстані всього кількох миль. За годину «Діспетч» пришвартувався у порту поруч з «Лейпцігом».

Капітан Шульц відвідав уночі Еріха Гімпела.

— Я ніколи не забуду послуги, яку ви зробили нашому кораблеві!

Незабаром після цієї події до Перу приїхав державний секретар Сполучених Штатів Халл. Гімпел довідався про мету його приїзду від Текстерів. Сполучені Штати Америки вимагали, щоб уряд Перу негайно розірвав дипломатичні відносини з нацистською Німеччиною.

Гімпел попросився з Текстерами й поїхав до Герсіга.

Вілла, де завжди панував зразковий порядок, тепер нагадувала склад старих речей. Герсіг з усмішкою зустрів схвилюваного Гімпела.

— Ви спізналися. Рівно годину тому міністерство іноземних справ Перу заявило нам про розрив дипломатичних відносин. Як бачите, готуюсь до від'їзду.

— В такому разі, я теж їду додому. Треба йти збиратися.

— Ніколи й ні в чому не поспішайте, це не приводить до добра. Я ж не сказав, що ви теж від'їжджаєте, любий мій. Ви залишаєтесь тут!.. І, скільки зможете, будете виконувати тут своє завдання. В Лімі ви зможете зробити неоціненні послуги своїй батьківщині.

Так Гімпел залишився сам. Дипломати виїхали до Німеччини, разом з ними відбув і Бюргер. Гімпел прощався з Бюргером зі щирим сумом:

— Щасливої дороги, шефе... Маю надію, що колись зустрінемося...

— Я теж сподіваюсь на це, пане інженер... Тепер я можу признатись, що ви дуже припали мені до душі. Гадаю, ви не дуже стомлювались у мене... А втім, за це подякуйте панові Герсігу. Він дуже доброї думки про вас. В Берліні ви знайдете мене ось за цією адресою, запишіть собі, — Бюргер простягнув йому свою візитну картку.

Сушити собі голову тим, як прожити, Гімпелові не довелося. Герсіг подбав, щоб

грошей у нього було вдосталь. Гімпел добре знав людей, робота теж не була важка. За останні роки він добре вивчив іспанську й англійську мови. Тому виконував завдання без особливих труднощів.

Якось в аеропорту Ліми сів новий чотири-моторний американський бомбардувальник, що проходив випробування. Літак простояв у Лімі лише один день, але Гімпел дістав його точні технічні дані й передав інформацію про озброєння та дальність польоту. Зробив він це звичним шляхом: Чілі — підводний човен — Берлін. Згодом нові бомбардувальники «Фортресс» сотнями літали над Німеччиною, та нацистським винищувачам та протиповітряній обороні вже легше було боротися з ними.

Допомагав Гімпелові не тільки випадок. Від Текстерів він дізнався про систему англійського супроводу, про засоби охорони транспортних кораблів. Та найважливішою була інформація про прилади для знешкодження магнітних мін, що їх застосовували англійці.

В той час Гімпел ще й гадки не мав, як високо цінують його роботу в Берліні, не знав він і того, чи взагалі фіксують десть його діяльність. Тільки вряди-годи він одержував конкретні вказівки й виконував завдання, що передавалися з центру. Після кожного свого повідомлення він звичайно одержував коротку відповідь: «Прийнято...»

В порту Ліми стояло п'ять німецьких кораблів: «Мюнхен», «Лейпціг», «Гермонтіс», «Монсеррат», «Ракотіс». Жоден з них не міг покинути порт, бо в ту ж мить став би жертвою англійських крейсерів. На врятування кораблів уже не було надії. Та ось Гімпел одержав вказівку з Чілі спробувати продати їх, а гроші передати особі, про яку повідомлять пізніше. Несподіваний наказ завдав йому чимало клопоту. Щоправда, в Лімі Гімпел займався безліччю таких справ, про які раніше й не чув, але продавати кораблі... Цього він ще ніколи не робив. Залишався єдиний вихід — удатися до знайомого, що тямить у таких справах. Це був не хто інший, як батько Івлін, генеральний директор Текстер.

Текстер вислухав його, потім спитав:

— Скільки ж ви хочете за них?

— По мільйону за кожний. Якщо не помиляюсь, за всі кораблі п'ять мільйонів.

— Гаразд! Я дам телеграму фірмі в Нью-Йорк. За кілька днів прийде відповідь.

На третій день Текстер запросив до себе Гімпела.

— Тобі поталанило! Фірма погодилася купити пароплави. Дає п'ять мільйонів доларів. Мабуть, тобі теж перепаде чималенька сума.

— Мабуть, — відповів задоволений Гімпел. — Коли я одержу гроші?

— Скоро. В перший же день, як тільки скінчиться війна.

Гімпел ладен був схопити Текстера за горло, однак тут же схаменувся:

— Ясно. Отже, гешефту не буде.

— Ти погано знаєш американців, — посміхнувся Текстер. — Навіщо платити п'ять мільйонів доларів за ці корита, якщо вони незабаром і так будуть наші.

— Цебто як?

— Дуже просто. Ми вступимо у війну і накладемо руку на твої кораблі. Вони стануть нашими трофеями.

Все сталося так, як передбачав Текстер. Сполучені Штати вступили у війну, і того ж дня всі п'ять німецьких кораблів, що стояли в порту Ліми, стали американськими.

Того дня сталася ще одна подія.

Нічого не підозрюючи, Гімпел під'їхав власною машиною до клубу. До нього наблизилися двоє перуанців у цивільному.

— Сеньйоре Гімпел! Ідіть за нами...

— Хто ви й чого від мене хочете?

— На жаль, на це ми не можемо вам відповісти. Нам наказано привести вас до префектури.

Гімпел ще хвилю опирався, але потім зрозумів, що нічого не вдіє, і скорився.

Після короткого допиту в префектурі його посадили в камеру попереднього слідства.

Перуанські тюремники не звертали уваги на Гімпелові протести. Через тиждень разом з двадцятьма двома іншими німецькими підданими його передали американцям, і він опинився в таборі для інтернованих осіб коло Сан-Антоніо. Начальником табору був підполковник Гудзон. Через шість тижнів він викликав до себе Гімпела й сказав:

— Мені доручено повідомити вас, що ваше прізвище стоїть у списку інтернованих осіб, яких Німеччина просить повернути.

— Отже, про мене не забули, — стримано відповів Гімпел.

— Так, не забули. Мені доручено також повідомити вас, що ви можете відмовитися від повернення. Якщо хочете, залишайтеся в Сполучених Штатах. Вас негайно буде звільнено. Звичайно, ми подбаємо і про роботу.

— Дякую, але я повернусь на батьківщину.

Підполковник муркнув щось собі під ніс, мовляв, він учинив би так само.

По чотирьох днях група для відправки в Німеччину була готова. На шведському пароплаві «Дроттніхгольм» інтернованих доставили до Нового Орлеана. За три милі від берега вони ще вважалися американ-

ськими полоненими. Потім вартові пересіли на американський міноносець, і Гімпел та його супутники стали вільними.

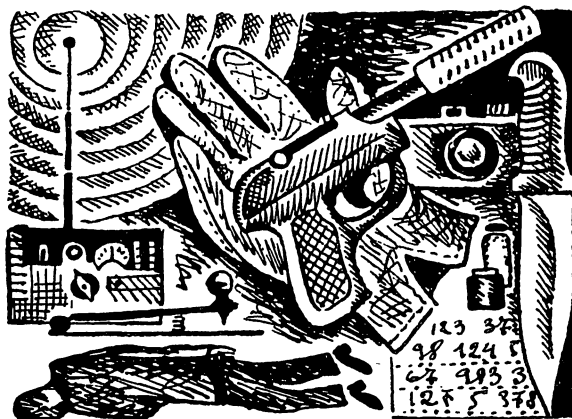
На пароплаві було кілька пасажирів-шведів, і серед них молода красуня. Ввечері Гімпел уже цілувався з нею.

— Залишайся зі мною, любий! В батька великий універмаг у Стокгольмі. Я одначка, все майно моє. Залишайся зі мною, ти не підеш навіть на військову службу...

— Ні, мені треба додому... Я мушу туди. Але тебе я ніколи не забуду...

Еріх Гімпел прогавив своє щастя, не скористався з останньої нагоди. Ненависно дивився він на береги Америки, що все віддалялися, й навіть гадки не мав, що повернеться сюди ще раз. Чи міг тоді знати, що його на кожному кроці переслідуватиме американська секретна служба, що на нього тут чекатиме страшне пекло, і він тремтітиме від страху, як загнаний у пастку звір?..

Розділ четвертий

«Дроттніхгольм» пришвартувався у шведському порту Гетеборзі. Далі Гімпел через Копенгаген дістався до Штеттіна. У Штеттіні до нього підійшов чоловік в цивільному.

— Еріх Гімпел?

— Так, Еріх Гімпел.

— Вітаю вас на рідній землі. Ми з нетерпінням чекали вашого повернення. Гадаю, вам відомо, що ми зробили все можливе, аби вас звільнили. Віддали за вас високопоставленого американського офіцера.

— Я дуже вдячний вам за своє повернення на батьківщину.

— Нема за що. Це наш обов'язок. А тепер візьміть документи, які вам будуть потрібні. Ось продуктові картки й п'ятсот марок. Відпочиньте після важкої дороги й проведіть безтурботно кілька тижнів. Мо-

жете поїхати до батьків і побути там, скільки забажаєте. Коли добре відпочинете, з'явитесь на адресу: Берлін, Тірпіцуффер, вісімдесят. Не забудете?

— Ні, пане, я добре запам'ятав: Тірпіцуффер, вісімдесят.

Це був будинок абвера, штаб Канаріса. В його ворота і ввійшов Гімпел після двотижневого відпочинку. Він навіть не усвідомлював, що це за будинок — зовні такий, як і всі інші, без таблички. Від центрального входу до сходів вів довгелезний коридор. Праворуч була кімната вартових. Гімпел зайшов туди, назвав своє прізвище, і його негайно провели на четвертий поверх. Зустрів Гімпела високий, стрункий полковник, у волосся якого вже пробивалася сивина.

— Полковник фон Шаде, — відрекомендувався він і запросив Гімпела сісти. — Може, ви й здивуєтесь, але я вас добре знаю. Певно, ви пам'ятаєте аташе Герсіга. Він докладно інформував нас про вашу роботу.

Полковник перевів розмову на Америку. Він багато знав про цей континент. Гімпел тільки згодом довідався, що фон Шаде був керівником американського відділу абвера.

В кінці розмови полковник весело зауважив:

— У вас непоганий вигляд. Певно, вам досі добре жилося. На жаль, майбутнє трохи розчарує вас. Знаєте, що вас чекає служба в армії?

— Я про це здогадувався, пане полковник.

— Однак ми могли б порадити вам щось інше, цікавіше. Я переконаний, що ви скористалися б набутим за кордоном досвідом. Звичайно, примушувати вас ніхто не сміє...

— Я охоче виконаю будь-яке завдання, котре мені під силу. Я готовий служити фюрерові.

— Правильно, в мене щодо цього не було ніякого сумніву... Ви саме та людина, яка нам потрібна. Ми приймаємо вас. З цієї хвилини ваше ім'я Якоб Шпрінгель. Ще сьогодні ви поїдете в Гамбург, та про це не повинні знати навіть ваші батьки. В Гамбурзі поселитесь у готелі «Чотири пори року». Поки що це все, що від вас вимагається.

— Це справді неважко.

— Не радійте передчасно. І ще затямте собі: мене ви не знаєте, ми з вами ніколи й ніде не бачились. Віднині головний вхід до цього будинку для вас зачинений. А тому запам'ятайте шлях, яким вас зараз проведуть.

Полковник фон Шаде подзвонив, і до кімнати увійшов чоловік у цивільному. Мов-

чки привітавшись, він узяв Гімпела під руку й повів довгим коридором. На першому поверсі біля кімнати вартового вони різко звернули вбік і вийшли на безлюдне подвір'я, потім поминули велику залу і, нарешті, опинилися в обшарпаному під'їзді старої казарми. Провідник повернувся, а Гімпел вийшов з воріт і з подивом констатував, що до Тірпіцуффера звідси цілих два квартали. Він знизав плечима, зупинив таксі і поїхав на вокзал.

В гамбурзькому готелі на нього чекала нова несподіванка. Тільки-но він назвав своє прізвище, як адміністратор миттю дав йому ключ від номера:

— Ми вже чекали на вас, пане Шпрінгель.

— Коли ви довідалися про мій приїзд? — спитав Гімпел.

— Три дні тому. Можливо, ви пригадаєте, що в телеграмі замовили кімнату сто сімнадцять на другому поверсі.

— Так... звичайно.

— Отже, сто сімнадцятий номер у вашому розпорядженні.

Наступного ранку в двері постукав худорлявий, елегантний чоловік середнього віку.

— Пан Шпрінгель?

— Так.

— Юргенсен, — відрекомендувався чоловік. — Сьогодні об одинадцятій дня вас чекають у будинку номер сімнадцять по вулиці Менхенберг. На шостому поверсі знайдете експортно-імпортну фірму. Подзвоните тричі — два коротких і один довгий дзвінки.

— Зрозуміло, пане.

Чоловік, що назвався Юргенсеном, вийняв з кишені фотокартку.

— Добре запам'ятайте це обличчя, — сказав він рішуче. — До цієї людини ви повинні звернутися. Нічого не питаєте, тільки назвіть своє прізвище.

— Буде зроблено, — відповів Гімпел.

На той час Гамбург бомбардували всього кілька разів, і в центрі міста ще не було руїн. Вулицями ходили переважно жінки. Гімпел пішки дістався до вулиці Менхенберг і подзвонив, як було домовлено. Відчинив йому білявий, широкоплечий чоловік років сорока. Той самий, якого Гімпел бачив на фотокартці.

— Якоб Шпрінгель, — відрекомендувався Гімпел, але той перебив:

— Знаю. Ви спізналися на три хвилини.

— Вибачте, пане.

— Іншим разом будьте точні, часом ніччемні три хвилини можуть коштувати вам життя!

Ця не зовсім дружня зустріч не зіпсувала Гімпелові настрою, та й не було коли засму-

чуватися, бо чоловік провів його крізь замасковані шпалерами вузьенькі двері до іншої кімнати, де посередині стояв стіл з телеграфним апаратом.

— Тепер покажіть, на що ви здатні, — звернувся він до Гімпела.

Гімпел упевнено сів до апарата й, незважаючи на суворий погляд господаря, спокійно, добре натренованими руками почав передавати текст газетної вирізки, що лежала поруч. Закінчивши, з переможною усмішкою глянув на господаря.

— Погано... Нікуди не годиться!

— Чому? — здивувався Гімпел. — Ви хочете сказати, пане, що я допустився помилки? — образився Гімпел.

— Вкрай погано! І облиште це своє дурне «пане». Називайте мене Гансом. Ви працюєте страшенно повільно і невпевнено.

— Мені дуже шкода, але краще я не вмію!

— Вам це тільки здається. Через кілька днів ви самі переконаєтесь. Щодня о дев'ятій приходьте сюди, будемо вправлятися разом. А зараз до побачення.

Минуло два тижні. Гімпел устиг заприятелювати з мовчазним, суворим Гансом. В останні дні він помітив, що від готелю аж до самої вулиці Менхенберг назирці за ним іде якийсь молодик. Гімпел розповів про це Гансові.

— Дурниці, — махнув той рукою. — Який це дурень стежив би за тобою тут, у Гамбурзі!

Та Гімпел не заспокоївся. Того ж дня він навідався до Юргенсена й рішуче заявив:

— За мною стежать!

— Може, вам здалося, пане Шпрінгель?

— Не жартуйте! Я не боюся, але це мене дратує.

— Вам просто привиджується.

— Ну що ж, ходімо, якщо не вірите, — сказав Гімпел і вийшов на вулицю, переконаний, що той чоловік і зараз ітиме за ним. Та скільки він не оглядався, переслідувача не було.

— Бачите, — посміхнувся Юргенсен, — вас просто підводять нерви. Ходімо до Ганса, трохи попрацюємо, і ви заспокоїтесь.

На вулиці Менхенберг Гімпел знову побачив свого переслідувача.

— Он та людина, що вже кілька днів ходить за мною назирці.

— В сірому капелюсі?

— Так.

— Ходімо назад...

Повернувшись до кімнати, Юргенсен сказав:

— Вийдіть знову на вулицю, і хай він іде за вами. Придумайте, як утекти від нього. Якщо не вдасться, його треба знищити. Але

ви маєте зробити це чисто, без жодного сліду, бо якщо карна поліція спіймає вас, то, слово честі, ми нічим не зможемо вам зарадити, і ви підете на шибеницю... Це, певно, людина наших конкурентів...

Гімпел вирячився на Юргенсена. Серце завмерло в грудях від думки, що його можуть повісити. Він тривожився не тим, що доведеться вбити людину, а що його можуть схопити, і хазяї не порятують.

— Поки що не журіться, спробуйте втекти. Для цього теж існує кілька випробуваних варіантів. Найкраще сісти раптово в таксі. Проте, запам'ятайте — ніколи не кажіть водієві одразу, куди їхати. І ще одне золоте правило: кілька разів пересядьте з одного таксі в інше. Вийдіть за три-чотири квартали і далі йдіть пішки. Пам'ятайте: у вас завжди є час! Покваптесь — залишіть без голови. А це вкрай незручно...

— Що ж... — Гімпел кивнув головою, заспокоюючи себе в думці, що його тільки екзаменують і нікого не доведеться вбивати.

— Все це тільки початок, — вів далі Юргенсен. — Спершу переконайтесь, чи за вами дійсно стежать. В жодному разі не оглядайтесь, не виказуйте своєю поведінкою, що засікли нишпорку. І спробуйте добре його запам'ятати. Найкращий спосіб — зупинитися перед вітриною крамниці й розглядати товари. Коли він ітиме повз вас, сфотографуйте його очима, запам'ятайте так, щоб змогли пізнати серед тисячі інших. Це не дуже важко, але потрібна велика практика.

— А якщо не вдасться скараскатись?

— Тоді ліквідуйте... Ось вам фінка і безшумний пістолет, — спокійно відповів Юргенсен і передав зброю. — Попереджаю, це не жарт. Якщо нічого іншого не можна вдіяти, заманіть його в безлюдну вулицю, на берег річки чи ще куди, — це вже на ваш розсуд, — і порішіть. Зрозуміло? Поки не зробите цього, назад не вертайтесь...

Гімпел вирішив будь-що позбутися переслідувача, не вбиваючи його й не ризикуючи своєю головою. Два дні намагався він утекти від нього, та переслідувач не відставав, наче тінь... Ще раз продумавши план дій, Гімпел пізно ввечері подався в напрямку доку. Переслідувач пішов за ним. Район чотирнадцятого доку був безлюдний. Біля причалу стояли два пароплави, але на палубах не було нікого. Гімпел зупинився під освітленим підйомним краном і закурив. Переслідувач теж став — метрів за сорок-п'ятдесят. Що робити? Стріляти з такої відстані не можна. Гімпел вирішив пройти трохи далі й десь зачаїтися: той кинеється його шукати, і тоді... Він поволі вийшов з освітленої зони і раптом заховався за бетонний

стовп. За хвилику почулися тихі, швидкі кроки. Гімпел міцно стис у руці фінку, вискочив з-за стовпа і щось вдарив. Удар виявився не смертельним: переслідувач закричав і стрибнув на Гімпела. Ще удар фінкою в груди — і невідомий розпластався на бруківці. Гімпел витер лезо фінки об його піджак, скинув труп у воду й щодуху помчав з місця злочину просто до Юргенсена.

— Я вбив його, — сказав він, важко дихаючи.

— Іншого виходу не було?

— Ні.

— Де?

— В районі чотирнадцятого доку. Труп я скинув у воду.

— Гаразд... Не виходьте на вулицю, доки не з'ясується, що поліція не напала на слід убивці.

Гімпел просидів дома понад десять днів. Потім прийшов Юргенсен і сказав:

— Ваша робота бездоганна, поліція не знайшла жодних слідів. Тепер я вже можу вам сказати, що все це було тільки випробуванням...

Гімпел зблід.

— Я вбив свою людину?..

— Не хвилюйтесь. Це був бельгієць... з концентраційного табору... Ми доручили йому стежити за вами, щоб переконатися, чи впораєтесь ви із завданням. Звичайно, він про це не знав. Головне, що ви добре виконали завдання...

Після приїзду Гімпела до Гамбурга, коли його викликали на вулицю Менхенберг до Ганса, минуло понад півтора місяця. Одного дня йому довелось передати азбукою Морзе цілу газетну сторінку. Ганс задоволено потис йому руку:

— Добре, старий... Тепер я вже знаю твій почерк.

— Не розумію, — здивовано сказав Гімпел.

— Зараз поясню. Як відомо, в світі немає двох однакових відбитків пальців. Так само немає однакових передач азбукою Морзе. Кожен радист має свій «почерк». Ми записуємо передачу кожного радиста на платівку. Є спеціалісти, які можуть абсолютно точно визначити потім, хто це передавав на протилежному кінці світу — наша людина чи підставна особа. Тепер уже не буду приховувати від тебе, що більшість агентів за кордоном потрапляють до рук контррозвідки, котра, як правило, не задовольняється тільки арештом агента, а намагається використати його для передачі дезорієнтуючих відомостей. Як переконатись у вірогідності одержаних даних? Ось тут ми й користуємось цією своєрідною фонотекою.

Еріх Гімпел, сам того не знаючи, склав ще один іспит. Йому наказали з'явитися на-

ступного дня в радіоремонтну майстерню на площі Адольфа Гітлера. Тут він теж відрекомендувався Якобом Шпрінгелем. Його провели в закриту майстерню. Хоч Гімпел і був радіоінженером, проте тільки тут йому довелось познайомитися з найновішою радіоапаратурою. В майстерні його навчили розбирати й складати апарати. Через кілька тижнів він уже навіть із зав'язаними очима міг швидко розібрати й скласти радіоапарат. Наступним етапом підготовки було вивчення тайнопису в аптеці по вулиці Редінсмарктон. Аптекарь винайшов якесь нове чорнило, котре успішно можна було використовувати. Це була безколірна рідина, нею писали з допомогою вати, намотаної на кінчик сірника — щоб не подряпати поверхню паперу. Написане проступало тільки під гаччою праскою.

Неподалік від аптеки, в конторі страхування нерухомого майна, Гімпела навчили шифрувати, точно запам'ятовувати тексти, швидко читати. Потім в одному з розкішних фотоательє він освоїв фотосправу, зокрема крапкову фотографію, якою в той час успішно користувалась німецька розвідка. Секрет її полягав у тому, що цілу сторінку фотографували у вигляді крапки, яку потім наліплювали на звичайну поштову листівку, на марку або поруч з нею. Цим способом користувалась військова цензура й контррозвідка.

Тепер Гімпел зрозумів, який він був наївний у Перу. Збагнув він і те, що з тодішньою підготовкою в будь-якій країні швидко потрапив би до рук контррозвідки. Та це не тільки не зіпсувало йому настрою, а навпаки, нова роль починала подобатись, здавалась найкращим шляхом до кар'єри. Гімпел вирішив будь-що піднятися над «сірою масою», і це додавало йому сили під час випробувань.

Несподівано його перевели в одну з казарм, де він протягом двох тижнів вивчав зброю. Передусім його навчили стріляти в ціль. Далі пішли курси джйу-джитсу. Цей вид спорту фашисти із самозахисту перетворили в спосіб убивства. Гімпелові прискореними темпами довелось опановувати всі методи фізичного знищення. Його навчили безшумно наблизитись до вартового і вбивати його. Особливу увагу наставники звертали на те, як убивати людей голіруч. Після закінчення курсів джйу-джитсу Гімпела навідали в готелі Юргенсен і Ганс.

— Нам доведеться попрощатись, дороги наші розходяться, — сказав Юргенсен.

— Отже, ви вважаєте, що я вже знаю все необхідне?

— Помиляєшся, Шпрінгель. Ти закінчив гамбурзьку школу, і це тільки перший ступінь. Тепер ти поїдеш в університет...

Гімпел шкодував, що мусить розлучатись із Гансом, якого полюбив за час «навчання». У вільний час, що бувало дуже рідко, вони допізна гуляли разом вулицями Гамбурга. Вони стали близькими друзями. Гімпел зрозумів, чому Ганс завжди такий мовчазний і похмурий. Він працював звичайним радистом, коли його раптом викликали в абвер і призначили офіцером-інструктором. Відтоді Ганс навчив радіосправи кілька десятків агентів. Прощаючись із ними, він знав, що більше ніколи не побачить їх, бо навіть найспритніші зрештою провалюються. Ганс підготував двадцять шість агентів, яких було закинуто в Радянський Союз. Протягом півроку всіх їх викрито. Гімпел зрозумів: те, що Ганса весь час оточують смертники, діє на його психіку, він ненавидить усіх і все, але говорити про це відверто не наважується. Гімпел був першим, кому він за чаркою відкрив свою душу.

Згідно з наказом, Гімпел знову мав з'явитися в Берліні до полковника Шаде. Він добре запам'ятав шлях, яким його виводили з будинку абвера, і легко потрапив до свого шефа. Фон Шаде зустрів його стримано і дав зрозуміти, що задоволений його підготовкою.

— Проте попереджую: успіхи не повинні запаморочити вам голови. Не думайте, що ви вже все вмієте. Поки що ви тільки слабенький аматор, але згодом можете мати успіх. Зважте: найголовніший ворог розвідника — не контррозвідка противника, а зазнайство. Це пастка, з якої нема виходу.

— Ясно, пане полковник, матиму на увазі...

— Так буде краще для вас. Повірте, краще жити, ніж бути у списках героїв, що загинули. Ось вам моя найкраща порада на порозі вашої нової діяльності...

За наказом фон Шаде Гімпел відбув у Кіль на воєнно-морську базу. Тут він три тижні служив офіцером-радистом. Потім повернувся до Берліна, в імперське міністерство повітряного флоту, де його познайомили з усіма типами літаків, які тільки були тоді в світі. В окремому відділі йому показали радарне устаткування. Ні в Кілі, ані в міністерстві повітряного флоту його ні про що не питали, не цікавилися, хто він і що він. Скрізь тільки пояснювали, жодного запитання. Таким чином, Гімпел не тільки познайомився з радіоапаратурою, кораблями, літаками, радарним устаткуванням, але й навчився мовчати. Записувати нічого не дозволялося, і тут стала в пригоді пам'ять, натренована в Гамбурзі.

Гімпел уже звик до несподіванок з боку абвера, але коли йому запропонували зняти мундир офіцера-льотчика й прибути в Бер-

лін, у кримінальне управління до інспектора Крауса, це його здивувало.

Перша зустріч кримінального інспектора з кандидатом в агенти відбулася за досить незвичних обставин.

— Я вже чекав на вас, пане Шпрінгель, — зустрів його кремезний, лисуватий поліцейський офіцер. — Попереджую: ні про що не розповідайте мені. Це було б помилкою з вашого боку. Мене ваші справи не цікавлять. Я хочу спокійно спати. До цього я вже звик і не бажаю відмовлятися.

— Сподіваюся, все буде гаразд, пане інспектор.

— Я теж такої думки... Ходімо, я з деяким вас познайомлю.

Краус провів Гімпела в кімнату допитів. Посеред кімнати сидів дебелий чоловік років сорока й плакав.

— В чому річ, Бепо?

— Йолоп я! Йолоп!

— Не розумію.

— Якби я не затіяв бійку в корчмі, то й досі ніхто не знав би, що це я три тижні тому зламав сейф.

— Чому ж ти бився?

— Бо був п'яний...

— Навіщо ж пив?

— Через одну сучку.

— Ну, годі, Бепо, заспокойся. Все буде гаразд. Візьми себе в руки й перестань плакати; ти знаєш, що сльозами в нас нічого не доб'єшся, — сказав інспектор і кивнув Гімпелові, щоб ішов за ним.

Повернувшись до кабінету, інспектор посміхнувся:

— Найголовніше ви вже, мабуть, засвоїли. Те, що треба тримати язик за зубами. Важливо тут ще й інше: хто не хоче позбутися голови, мусить триматися якнайдалі від горілки і жінок. Запевняю вас, що якби цих золотих правил дотримувалися злочинці, у нас було б набагато менше поліцаїв.

Гімпел з Краусом щодня відвідували пивницю біля вокзалу Бьорзе. Це було кубло злочинного світу Берліна. Краус знав особисто всіх злодіїв, бандитів і найманих убивць. На превеликий Гімпелів подив, вони віталися з ним, як добрі друзі. Краус розповів Гімпелові історію зустрічі з кожним із них. Особливо наголошував він на тому, в чому прорахувався злочинець і що мав робити, аби уникнути арешту. Ось так, за чаркою, Гімпел пройшов іще один пункт «науки» на шляху до німецького агента.

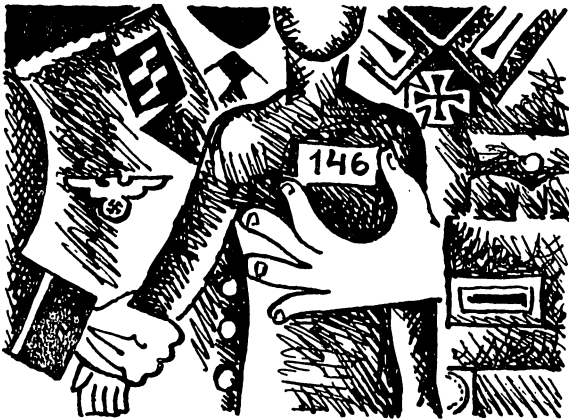
Однак Краусова «наука» піднесла Гімпелові сюрприз. Якось інспектор викликав до себе некоронованих королів злочинного світу Берліна. Гімпел знав уже всіх їх в обличчя.

— Перед вами поважне товариство. Всі, кого ви бачите тут, — королі, — показав

Краус на присутніх, які з усмішкою дивилися на Гімпела. — Один із цих людей звичайною приколкою може відімкнути найскладніший замок Вертгейма, другий — витягти документи з кишені поліція, решта теж не менш цікаві фахівці. Серед них є спеціалісти, які з допомогою самого лише яйця можуть поставити під документом сотні печаток штабу верховного командування; є серед них і такий, що динамітним патроном може відчинити будь-який сейф — так само легко, як ви відмикаєте свій портфель. Панове виявили ласку навчити вас свого ремесла.

Так Гімпел у кабінеті кримінального інспектора засвоїв від злочинців основи «наук» злочинного світу.

Розділ п'ятий

Від Африки й до радянських степів пала-ло вогнище війни. Еріх Гімпел був тоді ще незначною фігурою, кандидатом в агентишпигуни, а Отто Скорцені, який невдовзі мав стати його суперником, уже носив мундир гауптштурмфюрера СС. Скорцені повинен був здійснити все, що Гітлер почав проповідувати ще з кінця 1935 року, запевняючи, що в умовах війни цілих народів невеличка група озброєних людей може здійснити операції, які не під силу навіть дивізіям.

Особливий загін СС готувався до операції у Фріденталі. Його підготовка зовсім відрізнялась від тієї, яку проходив Гімпел. Абвер зберігав у цілковитій таємниці списки своїх агентів. Ось чому Канаріс не вів підготовку централізовану, він ховав своїх людей від іноземної розвідки, навіть від гестапо. Їх готували таємно в приміщеннях різних крамниць, контор. Гімmlер обрав зовсім інший шлях: він створював центри навчання агентури гестапо у старих замках,

якнайдалі від міст і залізниць. На його думку, це гарантувало більшу безпеку й успіх у майбутньому. На фрідентальській базі підготовкою агентів гестапо керував Отто Скорцені. В його розпорядженні був навіть спеціальний полк літаків, які в першу-ліпшу хвилину готові були виконати його наказ. З допомогою цих літаків Скорцені закидав своїх людей на території інших країн. Закинуті в Англію, Сполучені Штати чи Радянський Союз, агенти СС здійснювали заздалегідь заплановані вбивства, підривали заводи, фабрики, науково-дослідні інститути, лабораторії та залізничні вузли. Одне завдання — одна людина: таке було правило Скорцені. Та, незважаючи на досконалу підготовку і якнайкраще озброєння, його люди після виконання завдання майже не мали шансів на порятунок. Отто Скорцені все брав до уваги й ніколи не покладався на щасливий випадок. В разі провалу агенти мали скористатися ампулою з швидкодіючою отрутою. Отрутою було оброблено і їхні кулі. Дію таких куль випробовували в Фріденталі на радянських військовополонених. Навмисно стріляли в руку або в ногу, де рана за звичайних умов не була смертельною. Від отруєної кулі людина миттю гинула.

Еріх Гімпел робив ще тільки перші кроки в своїй шпигунській кар'єрі, коли Скорцені мав уже на рахунок чимало успішних операцій. В той же час проявилось різке загострення стосунків між абвером і гестапо, тобто між Канарісом і Гімmlером. Гестапо прагнуло до неподільної влади, намагаючись підкорити собі розвідку абвера. Гімmlер наступав і крок за кроком відвойовував у абвера сферу впливу. Гестапо, наприклад, домоглося того, що на окупованих вермахтом територіях воно працювало самостійно. Вперше самостійно діяло воно на території окупованої Франції, де мало на меті викрити французькі групи контррозвідки й заарештувати тих політичних діячів, які вважалися небезпечними для гітлерівської Німеччини. Проте вже у Франції гестапо перебільшило свої повноваження, забравши з таборів військовополонених, що були у відданні абвера, офіцерів французького генерального штабу та полонених керівників французької контррозвідки.

Боротьба тривала. Канаріс тримався стійко і в принципових питаннях нітрохи не поступався. Керівники обох таємних служб добре розуміли, що це тільки початок, і зрештою фюрер вирішить сам, кому віддати перевагу. Гітлер з висновками не поспішав, і цим користалися і гестапо, і абвер, прагнучи виграти час. У цій тривалій, жорсткій боротьбі за владу перемогло гестапо, що стало повновладним господарем розвідки й контррозвідки у фашистській Німеччині.

Еріха Гімпела чекав перший іспит.
Якось до нього прийшов Юргенсен.

— Шпрінгель, настав великий день,— сказав він.

— Мене знову кудись посилають? До Англії чи до Америки?

— Це було б передчасно. Ви працюватимете проти нас.

— Не розумію.

— Це буде своєрідний іспит. Ви поїдете в Голландію.

— Але ж у Голландії наші війська!

— Поїдете в Гаагу.

— З яким завданням?

— Зберете деякі відомості й передасте нам. Звичайно, це дані воєнного характеру. Довідаєтесь про прізвища командного складу наших військових частин у Гаазі, дізнаєтесь про кількість військ, їхнє озброєння.

— Зрозуміло. А якщо німецька контррозвідка спіймає мене?

— Це не виключено.

— Що ж буде тоді?

— Значить, вам не поталанило.

— І ні фон Шаде, ні ви не допоможете?

— Хіба все можна передбачити?

— Отже, я ризикую?

— Кожний агент ризикує. Це ваше перше випробування. Побачимо, на що ви здатні. Якщо вас викриють, наша праця пропала марно, бо ми не зможемо доручити вам інших завдань. А втім, спробуємо дещо зробити, аби врятувати вас. Точно пообіцяти не можу. За будь-яких обставин ви повинні мовчати й чекати. І жодним словом не прохопитися про зв'язок з нами. Якщо вам пощастить, виручимо, а якщо ні... Ну що ж...

— Як я дістануся до Гааги?

— Як хочете. Можна літаком, а можна стрибнути з парашутом. До ранку подумайте, а тоді скажете, що вам більше підходить. Ви одержите все: мундир, звання, посвідчення, гроші — скільки забажаєте. Але через три дні після прибуття в Гаагу мусите передати нам відомості — це головне. Якщо впораєтесь із завданням, це буде дуже добре. Значить, вас можна використовувати й на інші завдання, і водночас це свідчитиме, що контррозвідка в Гаазі нічого не варта.

Гімпел виїхав до Голландії в плацкартному вагоні як представник торгової фірми. Грошей узяв небагато, всього тисячу марок. Він розумів, що ризикує життям, бо надії на порятунк з боку фон Шаде або Юргенсена майже не було. Гімпел знав, що один з агентів абвера вже наклав головою під час подібного іспиту в Бордо. Родина тільки через тиждень одержала його труп. На надгробку написали: «Поліг за фюрера, народ і вітчизну». Витрати на похорон віднесли на

рахунок родини. Абвер не витратив на нього більше й пфеніга.

Гімпел усвідомлював небезпеку, яка загрожувала йому, але вирішив будь-що успішно виконати завдання, бо це був важливий крок на шляху до кар'єри. Під час підготовки в абвері йому сподобалось напружене життя агента. Проте він не хотів бути пересічним розвідником. Він прагнув домогтись таких успіхів, щоб одразу виділитись, піднятися над усіма.

Поїзд часто зупинявся, кілька разів ставав серед поля й повільно котився по тимчасовій колії, яку прокладали замість зруйнованої бомбами. В одному купе з Гімпелом їхав капітан військового трибуналу і майор вермахту. Вночі поїзд зупинили жандарми. Вони обійшли всі купе, перевіряючи документи. Один з них особливо довго розглядав документи Гімпела.

— Ваша професія?

— Агент торгової фірми.

— В якій частині ви проходили військову службу?

— Я не служив.

Невдоволений жандарм сердито віддав йому документи — вони були в порядку. Коли поїзд рушив, майор здивовано спитав Гімпела, чому той не служив у вермахті. Гімпел ухилився від прямої відповіді, майор відвернувся й більш ні про що його не питав.

На гаазькому вокзалі знову перевіряли документи. Потім Гімпел здав у камеру схову валізу з подвійним дном, де була захована рація, і подався пішки до міста шукати готелю. Години через дві він знайшов таке місце, звідки можна було більш-менш безпечно вести передачі. Повернувся на таксі по валізу і привіз її в готель. Поки що все йшло гаразд, але Гімпел уявлення не мав, як виконати завдання. До вечора він перебрав у думці безліч варіантів, але всі відкинув і вирішив прогулятися. За хвилину зайшов до винарні випити склянку вина.

Біля стойки випивали німецькі піхотинці. В винарні стояв п'яний галас. Крім Гімпела, тут не було жодного цивільного.

Солдат напідпитку підійшов до нього й показав на двері:

— Геть!

Гімпел спокійно сидів на місці. Солдат голосно зарепетував:

— Геть звідси, брудний голландцю!

— Сам ти голландець, — неохоче відповів Гімпел.

Почувши, що він розмовляє по-німецьки, солдат поліз до нього цілуватись.

Незабаром Гімпел сидів у гурті підпалих солдатів і щедро частував їх. А коли прощався з ними, вже знав, що це солдати підрозділу, який проводить поблизу Гааги ви-

пробування нової зброї. Наступного ранку, вийшовши на вулицю, він зафіксував протиповітряні точки на дахах будинків і навколо міста. Прізвища командного складу теж не важко було встановити, бо все місто було заліплене наказами з зазначенням унизу прізвищ і посад. Вулицями переважно ходили льотчики й піхотинці.

Гімпел повернувся в готель, пообідав у ресторані й швидко склав радіограму, змонтувавши розібрану на частини рацію. В Гамбурзі на це в нього йшло тридцять хвилин, тепер він упорався за двадцять сім. Дочекався п'ятої години, бо його вчили, що з п'ятої до сьомої ефір найбільше завантажений і вихід ще однієї рації не надто помітний. За три хвилини радіограму було передано. Берлін наказав чекати відповіді до ранку. Всю ніч Гімпел навіть повік не склепив. О п'ятій з Берліна наказали негайно повертатися.

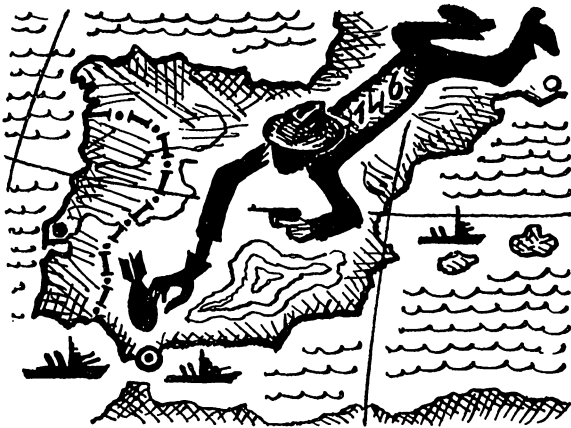
Юргенсен чекав його на вокзалі.

— Ви виправдали наші сподівання. Ото буде галасу. Та вони цього заслуговують. З таким самим успіхом у них під носом міг працювати англійський або радянський розвідник.

— Що ж далі? — спитав Гімпел.

— Ви пройшли випробування. З сьогоднішнього дня вас прийнято до абвера. Ваш номер сто сорок шість. Бажаю успіху.

Розділ шостий

Після тривалої підготовки Гімпелу ще довго довелося чекати на перше серйозне завдання. Минали тихі, спокійні дні. Юргенсен сказав йому не хвилюватися, добре зміцнити свої нерви, які ще, мовляв, придатуться.

В Берліні часів війни розваг було мало.

Важко було дістати навіть доброї горілки. Але Гімпел доволі мав грошей і купував усе, що хотів, на чорному ринку. На вокзалах солдати, які приїздили з фронту у відпустку, продавали награвовані речі — від жіночих шуб до французького шампанського. Гімпел обійшов усі нічні ресторани, але галас п'яних вояк швидко йому набрид. Одного вечора він вирішив піти до театру й познайомився там із вродливою молодою брюнеткою на ім'я Інґрід. Того ж вечора вона стала його коханкою. Незабаром Гімпел в її обіймах забув і про абвер, і про те, що йде війна.

Раптова поява Юргенсена була для нього як грім з ясного неба.

— Пора.

— Чи не можна б іще тиждень?..

— На жаль, ні. Ви мусите їхати. Це наказ.

— Куди?

— В Іспанію. Треба передати дуже важливі матеріали. Завтра о десятій ранку з'явитесь до фон Шаде. Там одержите пакет і мадрідську адресу. Розрахуйте свій час так, щоб устигнути на поїзд о пів на третю.

Після візиту Юргенсена Гімпел нервово ходив по кімнаті, цілу ніч не спав. Що скаже Інґрід? Поїхати не попрощавшись не хотілось. Досі він нічого не казав їй про своє справжнє заняття. Назвався агентом торгової фірми. Вона чомусь викликала в нього довір'я, і ввечері він розповів їй про свій від'їзд в Іспанію.

Фон Шаде зустрів його сердито:

— Скільки раз вам треба повторювати, що агент має тримати язик за зубами!

— Але...

— Мовчіть! Де ви були вчора ввечері?

Гімпел зніяковіло мовчав.

— Я вас питаю, де ви були учора ввечері?

— В своїй нареченій! — промимрив Гімпел.

— Наречена? Дідька лисого! Інґрід — наш агент. Тепер ви зрозуміли, що нам усе відомо?

Гімпел сидів перед шефом з похиленою головою й проклинав себе за те, що спіймався на вудочку Інґрід.

— Це був останній іспит!.. Більше це не сміє повторитись! Зрозуміло?

— Зрозуміло, пане полковник.

— Для агента жінка — пастка. Ми вам прощаємо, але якщо повториться... А тепер до діла. Поїдете в Іспанію. Повезете цей портфель. У ньому двісті п'ятдесят тисяч швейцарських франків. У Мадриді передасте їх керівникові одного банку. Адресу знайдете в портфелі. Ось ваші документи. Відтепер ви голландський підданий. Передавши портфель, можете залишитись у Мадриді ще на три дні, але будьте обережні. До побачення й бажаю успіху!

Опинившись на вулиці, Гімпел не витримав, сів у таксі й поїхав до Інґрід. Та саме вдягалась. Спокійно вислухавши звинувачення Гімпела, вона сказала:

— Це було моє завдання.

Гімпел стрімголов вибіг із кімнати, знову сів у таксі й приїхав на вокзал буквально за хвилину до відходу поїзда. В Іспанію він мав дістатися через французький кордон. Інструкція рекомендувала перейти кордон біля Хендайя. В поїзді він мав доволі часу на роздуми й заприсягнувся собі, що більше ніколи не піддасться чарам навіть найвродливішої жінки.

Ступивши на французьку землю, Гімпел забув про Інґрід і всі думки свої зосередив на завданні.

В концентраційному таборі Заксенгаузен перебували найкращі креслярі й гравери з усього світу. Гестапо влаштувало тут центр фальсифікації. Полонені виготовляли американські, радянські, французькі та голландські документи, друкували англійські фунти. Другорядним агентам виплачували цими грошми. Фальшиві фунти одержав за свою службу один з найбільших авантюристів другої світової війни, лакей англійського посольства в Анкарі, який значився в гестапо під прізвиськом Ціцерон.

Гімпел віз в Іспанію справжні швейцарські франки. Він знав, що двісті п'ятдесят тисяч вистачило б йому на все життя, якби втік з ними. Однак знав він і те, що дехто з агентів уже робив таку спробу, але рука гестапо досягала й карала їх у будь-якому куточку земної кулі. І Гімпел прогнав від себе думки про втечу. Він розумів, що найбільша небезпека — перейти кордон. Якщо це йому вдасться, все буде гаразд, бо в Іспанії на нього чекатиме вже інший агент абвера, що супроводжуватиме його до особи, якій він має передати гроші. А втім, в Іспанії нічого боятися контррозвідки: Іберійський півострів був одним із центрів німецької розвідки. Канаріс створив його ще під час першої світової війни. Канаріс керував тоді підводними човнами поблизу укріпленого англійцями Гібралтара і водночас налагоджував зв'язки з Франсіско Франко, який у ті роки був ще молодим офіцером колоніальних військ. З допомогою Франко Канарісу вдалося підбурити північноафриканські племена проти Англії та Франції. За громадянської війни в Іспанії Канаріс підтримував Франко й сприяв тому, щоб Гітлер прислав на допомогу своїм фашистським спільникам легіон «Кондор». Згодом, у роки другої світової війни, Франко віддачав нацистській Німеччині озброєною до зубів дивізією, яку послали на східний фронт. Проте ще ціннішим для фашистської Німеччини було те, що Франко дозволив вільно

діяти на території Іспанії абверові й гестапо. З району Гібралтара нацисти корегували роботу своєї розвідки в Південній Америці й до самого кінця війни діяли там цілком спокійно. Ось що писав Вальтер Шелленберг, права рука Гімmlера, про діяльність гестапо в Іспанії: «Після того, як я очолив воєнну контррозвідку, особливі загони теж були мені підпорядковані. В Іспанії ми створили широку радіомережу, що проникала вглиб Африки й охоплювала навіть Канарські острови. Особливу увагу було звернено на нашу агентуру в Мадриді. Крім наших кадрових агентів, у німецькому посольстві в Мадриді мешкало ще сто найманців. Це була найбільша наша група за кордоном, яка перехоплювала й розшифровувала радіопередачі. До цієї служби належала й метеорологічна станція, що мала свої бази в Португалії, на Канарських островах, у Північній та Південній Африці. Отже, на Іберійському півострові в нас діяла розгалужена служба. З допомогою кількох торговельних фірм, створених нами, вдалося організувати широку сітку донощиків».

Звичайно, Гімпел про все це нічого не видав. В той час він ще не належав до вищої когорти нацистської таємної служби. Він знав тільки своїх безпосередніх керівників — Юргенсена і полковника фон Шаде, чиї накази мусив виконувати беззаперечно. Якби тоді хтось запитав, кому він служить, Гімпел без вагання відповів би, що Гітлерові і Канарісові. Про наступного свого керівника, Вальтера Шелленберга, він навіть не чув. Та Гімпел і не належав до людей, які глибоко замислюються над такими речами. Прагнувши зробити кар'єру, він спрямовував весь свій хист на точне виконання завдання.

Знання іспанської мови допомогло йому легко провезти в Іспанію портфель з грошима.

В Мадриді Гімпел помітив, що з сусіднього купе вийшов літній сивий чоловік. Біля виходу з перона він звернувся до Гімпела:

— Вибачте, пане, ви не Хуан?

— Помиляєтесь, мене звуть Хозе. Однак ви схожі на одного мого друга. Його звуть Еміль.

— На жаль, ви теж помиляєтесь, пане. Мене звуть Еріхом.

Гімпел переконався, що перед ним агент абвера. Чоловік, який назвався Еріхом, тицьнув йому в руку записку й сказав:

— Подзвоніть по цьому телефону і назвіть тільки свій номер. Точно виконуйте вказівки, які одержите по телефону.

В готелі Гімпел набрав номер і сказав:

— Сто сорок шість.

— По вас приїде машина, — почув він у відповідь. — Рівно через десять хвилин че-

кайте перед готелем. Не питайте нічого. Сідайте в машину і привезіть портфель.

До готелю під'їхав розкішний «роллс-ройс». Коли Гімпел сів у машину, водій спитав:

— Сто сорок шість?

— Так.

Машина швидко мчала вулицями міста. За всю дорогу ні він, ні водій не промовили жодного слова.

Машина зупинилася в аристократичному кварталі Мадріда перед розкішною віллою. Гімпел, не дзвонячи, відчинив хвіртку. Доріжка довела його до будинку, і він потрапив до великої зали, посеред якої за різьбленим письмовим столом сидів лисий, широкоплечий чоловік із суворим поглядом.

— З приїздом вас, — сказав він, підводячись, і військовою ходкою пішов назустріч Гімпелові. — Я директор банку, гроші ви привезли мені.

Гімпел передав портфель. Господар запросив його сісти, а сам почав лічити гроші. Коли останній франк зник у шухляді письмового стола, він задоволено сказав:

— Все гаразд. Точно двісті п'ятдесят тисяч. А тепер дозвольте почастувати вас чаркою коньяку.

Гімпелові вже паморочилась голова, а господар тримався так, ніби й зовсім не пив. Тільки трохи полагіднішав і, нахилившись до нього, поскаржився:

— Проклятий світ. Доводиться перелічувати банкноти, наче якомусь лихвареві. А тим часом явні бездари роблять кар'єру.

Поки пляшка спорожніла, Гімпел уже знав, що директор банку — насправді генерал СС Бернгард. Через нього награвовані в Європі гроші потрапляли до німецьких агентів, що діяли в Південній Америці.

За порадою Бернгарда, Гімпел виїхав в іспанське Марокко. Там затримали двох англійських агентів із рацією нового типу. Її й передали Гімпелові.

Еріх Гімпел повернувся в Мадрид і повідомив про це Берлін. Центр продовжив іще на тиждень його перебування в Іспанії. Бернгард доручив йому добути нове радари устаткування з англійського літака, що здійснив вимушену посадку поблизу Севільї. З допомогою іспанських властей Гімпелові не тільки вдалося зняти з бомбардувальника потрібну апаратуру, а й підпалити літак, щоб замести сліди.

На прощання Бернгард сказав:

— Скоро побачимось знову!

Він мав рацію. Через тиждень Гімпел знову був у Мадриді. Він став зв'язковим абвера в Іспанії. Незабаром йому довелося побувати у всіх великих містах країни. Особливо багато роботи було в Барселоні. Тут він вивідав, що підбурювана італійцями гру-

па іспанських диверсантів має намір висадити в повітря Гібралтар. Знищення Гібралтара було давньою мрією Італії й Франції. Німеччині це теж було на руку. Середземноморський форт заважав німецьким підводним човнам. Уже біля Цвінгбурна їм доводилося занурюватися під воду, щоб уникнути обстрілу з Гібралтара. Крім того, німецьким підводним човнам загрожували й небезпечні морські течії між Піренейським півостровом та Північною Африкою.

Італійці добре розрахували час сміливої операції. Головнокомандуючий союзними військами Ейзенхауер саме переніс у Гібралтар свій штаб, щоб звідти керувати діями з'єднаних військ на північноафриканській арені. Італійські війська терпіли поразку за поразкою і тому покладали великі надії на змову іспанців проти Гібралтара.

Довідавшись про цю сміливу операцію, Гімпел насамперед подумав, що настав час відзначатися. Узявши на себе керівництво підривною групою, він міг завершити те, що розпочали італійці. Гімпел ненавидів англійців за їхню самовпевненість і вважав їх основними ворогами. Однак не це було головним у його бажанні взяти участь в операції, а прагнення зробити кар'єру. Він був певен, що Гібралтар може послужити для нього своєрідним трампліном, і повідомив про свої плани Берлін; звідти прийшов наказ усіляко сприяти операції.

Гімпел негайно включився в роботу. Італійці звели його з іспанськими диверсантами, які зажадали від нього лиш одне: магнітну бомбу, яку вони причеплять під автомобіль. Гімпел доповів про це в Берлін, і через два дні бомба була в Мадриді. На одній з мадрідських квартир Гімпел знову зустрівся з керівником іспанських диверсантів, і вони вдвох обговорили всі деталі операції.

— В нас є міцні зв'язки, які допоможуть нам проникнути в Гібралтар, — сказав іспанець. — Ви поїдете з нами?

— Обов'язково, — відповів Гімпел.

— Ще одна деталь, — озвався після короткої паузи керівник диверсантів. — Досі ми про це не говорили, проте, здається, ви теж мали на увазі якусь винагороду... Той, хто здійснить цю диверсію, одержить від італійців сто тисяч доларів.

— Зрозуміло, — перебив його Гімпел. — Мене уповноважили заплатити вам п'ятсот тисяч імперських марок. Звичайно, в разі успіху. Домовились?

— Мільйон!

Почалася торгівля. І хоч Гімпел не знав, що скаже Берлін, погодилися на семистах тисячах імперських марок.

Виїзд запланували на наступний день. 3

тим, хто мав підвісити магнітну бомбу під машину, повинні були зустрітися в шинку. То був не хто інший, як водій автомашини Ейзенхауера...

Невеличка група диверсантів легко дісталася до Гібралтара. Незабаром вони вже були в шинку. В задній кімнаті Гімпел передав водієві магнітну бомбу й одержані від італійців сто тисяч доларів. Бомба мала вибухнути через шість годин. Як відомо, під час другої світової війни в Гібралтарі було сконцентровано таку кількість вибухівки, що, викликавши її детонацію, одна бомба могла висадити в повітря весь форт.

Водій почепив бомбу під радіатором «роллс-ройса» Ейзенхауера. Патруль уже знав водія й автомашину генерала, яка вільно проходила через кордон у шість етапів. Перед генеральською машиною один за одним піднялись шлагбауми, і вона з сорокакілометровою швидкістю під'їхала до штабу. До вибуху бомби залишилось п'ять годин. У штабі саме відбувалася нарада, Ейзенхауер доповідав про плани найближчих операцій. Нарада тривала, годинниковий механізм повільно відлічував час.

До тієї миті, коли форт мав злетіти в повітря, залишилося вже тільки чотири години. Водій покинув машину й пішов у напрямку моря. Ейзенхауер стояв перед військовою картою Північної Африки й пояснював членам штабу, як союзницькі війська візьмуть у лещата рештки італійських воєнних сил. Раптом до кімнати вбіг офіцер англійської таємної служби й наказав усім негайно спуститись у бомбосховище. Навіть Ейзенхауеру він сказав тільки те, що з Лондона надійшло повідомлення про замах на працівників штабу союзницьких військ.

В Лондоні теж більше нічого не знали, бо лише кілька хвилин тому одержали повідомлення з Москви, що проти Гібралтара готується акт диверсії.

Гімпел навіть не підозрював, що саме він допоміг розвідникам антигітлерівської коаліції дізнатися про підготовку замаху. Справа в тому, що в цей час у центрі абвера, у відділі фон Шаде, працював розвідник, що мав доступ до таємної інформації. Йому стала відома радіограма Гімпела — і того ж дня про це повідомили безпосередньо самого Черчілля. Прем'єр-міністр Великобританії підняв на ноги всю секретну службу. Ніхто не міг зрозуміти, яким чином бомба потрапила в форт, що пильно охоронявся. Нарешті було прийнято рішення оголосити тривогу і будь-що знешкодити магнітну бомбу.

Гібралтар умить перетворився на розтрижований вулик. Працівники таємної служби і військової контррозвідки гарячково шу-

кали бомбу, але без успіху. Допомогла випадковість. Один з офіцерів помітив, що біля арсеналу стоїть автомашина генерала Ейзенхауера. Він почав шукати водія, щоб той відвів машину в безпечне місце. Заглянувши в машину, він почув тихе цокання годинника. За мить п'ятеро працівників таємної служби вже лежали під машиною, шукаючи бомбу. Незабаром, буквально за кілька хвилин до вибуху, міну було знайдено і знешкоджено. Другого дня на подвір'ї гібралтарського форту повісили водія генерала Ейзенхауера.

Гімпел після цієї невдачі довго сушив собі голову, як усе-таки знищити Гібралтар. Виникали сотні варіантів. Нарешті, народився такий, що обіцяв успіх. Гімпел повідомив про свій проект у Берлін, і йому наказали повернутись до фон Шаде.

— Берег Альжесірайської затоки належить Іспанії. З цього боку й треба закинути наших людей у Гібралтар.

— Яких це людей?

— Підводних плавців. Шістьох добрих аквалангістів цілком вистачить. Іспанців бояться нема чого. Вони підтримують усіх, хто хоче висадити в повітря Гібралтар. Наше завдання неважке. В затоці стоять танкери. Щоб дістатися до них, треба пропливти двісті метрів під водою. З шістьох трое допливуть напевно. Почеплять магнітні бомби під танкери й відпливуть назад до безпечного місця. Якщо вибухне бодай один танкер, у повітря злетить порт і весь Гібралтар. На мою думку, варіант непоганий.

— І справді, але треба все як слід обміркувати, — відповів фон Шаде.

Наступного ранку фон Шаде терміново викликав Гімпела. Той подумав, що шеф наказав негайно приступити до виконання операції. Однак він помилився.

Фон Шаде зустрів його похмуро й на запитання про гібралтарську операцію відповів, що йдеться про значно важливіші справи.

— Наші агенти повідомили, що готується напад на Норшкгідро.

Історія ця сягає в тридцяті роки.

Німецький науковий журнал «Ді натурвіссенсафтен» 6 січня 1939 року опублікував статтю Отто Гана й Фріца Штрассмана «Відкриття і властивості лужноземельних металів, що утворюються при опромінюванні урану нейтронами». Стаття викликала серед фахівців величезний інтерес, передусім серед фізиків. Автори статті були хіміки, співробітники Науково-дослідного інституту хімії в Далемі, у Берліні. Ган і Штрассман описали в своїй статті дослідження, дещо схожі на ті, якими вже займалися інші вчені. Однак, як вони писали самі, наслідки

виявились такими, що про них довелося писати досить обережно.

Ця заява була дивною ще й тому, що її зробив саме Отто Ган, той самий Ган, який уже чверть віку займався хімією випромінювання радіоактивних елементів (радіохімією) і до того ж з великим успіхом. Йому було тільки тридцять три роки, а він уже відкрив п'ять нових радіоактивних елементів.

Ще до появи в журналі цієї статті, в кінці 1938 року, Ган написав листа своєму давньому здібному колезі, Лізі Мейтнер, з якою працював кілька десятиків років. Відомо на той час фізичка, віденка за походженням, жила в Швеції, емігрувавши туди від переслідування нацистів.

Ліза Мейтнер, співробітниця Стокгольмського інституту Нобеля, в ці дні перебувала в Копенгагені, в інституті Нільса Бора, з іменем якого пов'язана відома теорія про структуру атома. Одержавши листа Гана, Ліза Мейтнер разом зі своїм двоюрідним братом Отто Фрішем, що теж емігрував у Швецію, невтомно працювали над дослідженнями. Це було в останні дні 1938 року, того року, що відіграв таку фатальну роль у політичних подіях.

Вони і знайшли пояснення «дивним» спостереженням Гана і Штрассмана: «Нейтрони зруйнували ядро атома урану!» — і назвали це не відоме досі явище «розщепленням». Отто Фріш навіть виміряв температуру, що виникла під час розщеплення, зробивши це за описом дослідження Гана і Штрассмана. Результати були фантастичні; один кілограм урану виділяє 19 мільярдів кілокалорій! (Для порівняння: при згорянні одного кілограма кам'яного вугілля вивільнюється всього 5000—6000 кілокалорій.)

Про відкриття Мейтнер і Фріша (ще до опублікування результатів у наукових журналах) Бор повідомив учасників конференції з ядерної фізики, що саме відбувалася у Вашингтоні. Після цього багато вчених повторило дослід і підтвердило результати Гана і Штрассмана.

Тоді ж постало питання: чи не утворюються нові нейтрони при розщепленні ядра атома урану? А якщо утворюються, то чи не розщеплюють вони нові атоми урану?

Відповідь не забарилася. Через три місяці після опублікування статті Гана і Штрассмана, 27 березня 1939 року в Французькій академії наук Ірен Жоліо-Кюрі виголосила доповідь про дослідження Фредеріка Жоліо-Кюрі та його співробітників. Стало відомо, що при розщепленні атомів урану справді утворюються нові, вільні нейтрони! Отже, цілком допускалося, що утворені під

час розщеплення повторні нейтрони розщеплюють нові ядра атома урану, внаслідок чого з'являються нові нейтрони; це може викликати ланцюгову реакцію! Цей термін пролунав уперше.

Доповіддю Ірен Жоліо-Кюрі зацікавилася преса. Звичайно, на сторінках газет уже з'являлися сенсаційні статті про наближення атомного віку. Змальовувались фантастичні картини майбутнього, коли вдасться вивільнити всю заховану в матерії енергію і не треба буде щодня спалювати в печах електростанцій сотні тонн вугілля.

Проте райдужні перспективи мирного використання відкриття затьмарювала чорна тінь — думка про бомбу, руйнівна дія якої перевершуватиме будь-яку відому досі зброю.

Не слід забувати, що йшла вже весна 1939 року. Гітлер захопив Австрію і саме окупував Чехословаччину, щоб зайняти вихідні позиції для походу на Схід. Війна була близька, значення зброї непомірно зросло. Хоч багато науковців покинули Німеччину, рятуючись від переслідувань нацистів, проте ще ціла армія фізиків і хіміків активно працювала на німецьку промисловість.

«Що буде, якщо Гітлерові вдасться створити бомбу на принципі розщеплення ядра атома?» — запитувало багато людей.

А тим часом учені робили нові важливі відкриття.

Фредерік Жоліо-Кюрі та його колеги вважали, що з допомогою урану-235 теж можна досягти ланцюгової реакції. Однак для цього треба уповільнити, загальмувати утворення при розщепленні атома урану так званих повторних нейтронів. Цей гальмівний, точніше, сповільнюючий матеріал Жоліо-Кюрі і його колеги бачили у важкій воді. До початку другої світової війни важку воду використовували хіба в лабораторіях для різних дослідів. Ось чому її виробляв лише один норвезький завод, та й то в невеликій кількості.

Восени 1939 року, після нападу гітлерівців, французи прискорили темпи досліджень у галузі атомної фізики, закупивши для цього в Норвегії й доставивши таємно до Франції 165 кілограмів важкої води — весь світовий запас. Коли навесні 1940 року Франція була окупована гітлерівською Німеччиною, Жоліо-Кюрі разом зі своїми найближчими друзями переправив усі запаси важкої води до Англії, а сам залишився на батьківщині, щоб узяти активну участь у русі Опору.

Військові й політичні кола союзників стурбовано прислухалися до частих заяв Гітлера про таємну «чудо-зброю». Гітлер користувався найменшою нагодою, щоб залякати своїх

противників натяками про нову силу, яка забезпечить райхові перемогу.

Радянська, англійська й американська контррозвідки працювали день і ніч, щоб дізнатися про страшну зброю, якою погрожував Гітлер. Інформації, що надходили в Москву, Лондон і Вашингтон, в основному були тотожні: гітлерівська Німеччина хоче скористатися у воєнних цілях досягненням науки в галузі розщеплення атомного ядра. Всі нитки вели в Норвегію, в район Р'юкан, на підприємство Норшкгідро біля Вемарка, де хімічний завод виробляв штучне добриво, а з відходів електролізом добували важку воду. Таємні служби й контррозвідки доповідали, що німцям потрібна важка вода для гальмування процесу під час розщеплення ядра атома урану.

В перший же рік війни Гітлер припустився великої помилки, примусивши покинути Німеччину або загнавши в концентраційні табори сотні учених. Викладання фізики у вищих учбових закладах впало до рівня середньої школи. Проте, якщо од військової повинності було звільнено понад тисячу митців, навіть найздібніші молоді фізики проходили військову службу.

У нацистській Німеччині основними дослідженнями в галузі фізики займалися три групи. Берлінський професор Шуман був посереднім ученим, однак він розпочав свої дослідження вже на початку 1939 року. Інженер Манфред фон Ардене відкрив власний дослідний інститут. Нова зброя потрібна була йому насамперед, щоб очікувану перемогу нацистського району пов'язували з його іменем. Поруч з цими двома інститутами працювало «Уранове товариство», яким керував нацистський фізик з імперського міністерства освіти Авраам Єжау. В цій групі працювали найкращі вчені, яким пощастило уникнути концентраційних таборів. Проте всіма дослідками керував фізик Гайзенберг. Групі вдалося здобути трохи уранової маси. Однак для сповільнення нейтронів потрібна була важка вода. Певна річ, жодна з цих груп, принаймні до 1950 року, не створила б атомної зброї. Проте на початковій стадії дослідження атома цього ніхто не міг передбачити. Світ змагався за першість у створенні нової зброї. В Америці, Англії й Радянському Союзу вчені жахалися самої думки, що першими це зроблять німці.

Побоювання ще більше зросли, коли почали надходити повідомлення про те, що нацистські керівники схаменулись і відкликають з армії молодих талановитих фізиків, а в вищих навчальних закладах у небачених досі масштабах розгортається інтенсивне вивчення фізики. Проте ключ до успіху в цей час був не в науково-дослідних інститу-

тах нацистської Німеччини, а в Норвегії, на заводі Норшкгідро, на єдиному в світі заводі, де виробляли важку воду. За наказом Гітлера в Норшкгідро різко збільшили виробництво важкої води.

Полковник фон Шаде одержав вірогідну інформацію про намір англійців знищити цей завод.

— Цьому будь-що треба перешкодити! — категорично заявив фон Шаде Гімпелові.

І агент № 146 наступного дня вирушив у Норвегію, щоб розладнати плани англійців. Таємна служба Канаріса володіла про них точними даними, і для забезпечення успіху треба було знайти в Осло одного досвідченого агента. Абверові цей агент відомий був уже давно, знали навіть, що він працює не тільки на німців, а й на англійців та американців. Та все ж таки його не ліквідували, сподіваючись, що через нього інколи можна буде передавати в табір противника дезінформацію, або він, можливо, мимоволі приведе службу абвера до якогось угруповання розвідки союзницьких держав.

Гімпелові поталанило й цього разу. Першого ж дня він натрапив на того, кого шукав. Відрекомендувався агентом англійської розвідки, скинутим із парашутом. Проте досвідченого шпигуна нелегко було ввести в оману. Гімпел показав одержані від абвера досконало підроблені документи, та норвежцеві й цього було замало. Довелось відімкнути портфель, у якому було десять тисяч справжніх англійських фунтів.

Агент пожвавішав:

— Ви собі навіть не уявляєте, як це небезпечно ходити нині вулицями Осло з такою сумою! — сказав він.

— Я теж думав про це. Ви зробили б мені велику послугу, якби взяли ці гроші на збереження. В Лондоні мене запевнили, що вам цілком можна довірятись.

Гімпел помітив, що в очах норвежця спалахнув жадібний блиск, і ледве стримався, щоб не усміхнутись, коли той обома руками схопив портфель.

— Звичайно... мені ви можете довіритись... У мене гроші не пропадуть. А щодо вашого завдання... я до ваших послуг. Раджу піти в центр міста...

Він назвав адресу крамниці одягу, де треба спитати людину на прізвище Джон Гопкінс. То був агент англійської таємної служби, закинутий сюди раніше.

Гопкінс підтримував постійний радіозв'язок із Лондоном. Нацистська контррозвідка вже запеленгувала район, звідки велись передачі. Німцям було відоме й завдання Джона Гопкінса — пробратися в Норшкгідро. Він уже навіть встиг зв'язатися з двома

норвезькими патріотами. Досі абвер не міг спіймати англієць, а з норвежців не спускав ока. Гімпел звернувся до міських властей, і вони дали згоду на арешт двох норвежців, зв'язаних з англійським агентом. Допит тривав два дні. Нацистські посіпаки зробили все можливе, щоб домогтись від патріотів зізнання, але марно: заарештовані нічого не виказали.

Начальник поліції був страшенно здивований, коли побачив, що Гімпел, дізнавшись, про безрезультатний допит, задоволено потирає руки.

— Чудово! — вигукнув Гімпел. — Все йде за передбаченим планом.

— Я не розумію... — приголоснено промимрив шеф поліції, але Гімпел заспокоїв його:

— Ви багато чого не розумієте, друже! Та й не дуже старайтеся. Накажіть негайно звільнити заарештованих.

Гімпел вирішив погратися з норвезькими патріотами. Він дасть їм свободу, почекає, поки вони заспокояться й відчують себе в безпеці, а тоді напевно знову шукатимуть зв'язків з англійцем.

Це був план проникнення в середовище противника з його допомогою. Гімпел точно розрахував усе до найменших подробиць. За кілька днів він добре вивчив помічників англійського агента й переконався, що це справжні патріоти, які ладні віддати своє життя в боротьбі проти нацистів, але слабо розуміються на конспірації. Інші на їхньому місці були б обережніші. Та ненависть до німців і бажання діяти підганяли їх.

Все відбулося так, як він і передбачав. У день звільнення двоє норвежців зразу ж подалися в західний район Осло.

Агент № 146, звичайно, пішов за ними назирці. Разом з ним було двоє досвідчених офіцерів гестапо. Норвезькі патріоти пішли просто на ту вулицю, де було запеленовано рацію. Зупинилися перед будинком номер чотирнадцять, що освітлювався тьмяним вуличним ліхтарем, і щезли в підворотті. Через десять хвилин вони з'явилися знову й пішли далі вулицею. Тільки-но звернули за ріг, як з будинку вийшов високий блондин років тридцяти. Він зупинився, щоб припалити сигарету, і озирнувся. Гестапівці в підворотті напроти нетерпляче переступали з ноги на ногу, чекаючи хвилини, коли зручно буде напасти. В одного з них не витримали нерви. Він вискочив з підвороття, кинувся до чоловіка, що спокійно курив, і загорлав:

— Руки вгору!

Другий гестапівець побіг слідом за ним. Гімпел не встиг навіть їх попередити. Він лише бачив, що поява гестапівців на мить

збентежила Гопкінса і той повільно почав піднімати руки вгору. Мить — і раптом пролунало шість блискавичних пострілів. Гімпел не міг повірити своїм очам. Джон Гопкінс усе ще стояв з піднятими руками, а двоє гестапівців лежали на тротуарі мертві.

Тільки згодом з'ясувалося, що Гопкінс стріляв з пістолетів, прикріплених до стегон. Піднімаючи руки вгору, він натягнув тонкий шпагат, прив'язаний до курка автоматичного пістолета.

Вбивши гестапівців, Гопкінс кинувся навтьоки. Гімпел отямився й метнувся за ним. На бігу тричі вистрелив, але не влучив. Високий худорлявий англієць все більше віддалявся й, нарешті, щез.

Розлючений Гімпел повернувся з порожніми руками. Залишалось хіба знову заарештувати норвежців. Незабаром їх уже допитували, цього разу не квіслінгівці, а кати з гестапо. Їм вистачило години, щоб вирвати в норвежців зізнання у зв'язках з англійським агентом. Це був один із тих рідкісних випадків, коли гестапо працювало разом з абвером. З допомогою гестапо Гімпел незабаром знову напав на слід Джона Гопкінса.

Гімпел впритул підійшов до нього серед білого дня в центрі Осло і холоднокрівно застрелив його з пістолета. Наступного дня гестапівці розстріляли двох норвезьких спільників англійського агента. Завдання було виконано, Гімпел повернувся в Берлін.

Полковник фон Шаде не скупився ні на похвали, ані на гроші.

— Ви блискуче ліквідували англієць. Навіть не уявляєте собі, яке це має для нас значення. Останні дні Канаріс щогодини цікавився, чи вдалося перешкодити англієцям. Якби ви бачили, який він був задоволений, коли дізнався, що все гаразд. Просив передати вам його поздоровлення і подбати, щоб ви добре відпочили в Берліні. Він також передав нашому відділові особистий привіт фюрера. Головнокомандуючий німецькими військами в Норвегії генерал Валькенворт дуже вдячний абверові, який врятував завод Норшкгідро. Коли б англієцям хоч на короткий час пощастило вивести його з ладу, генерал мав би великі неприємності. Та годі про це, у вас тепер відпустка. Не думаю, щоб англієць скоро повторили операцію.

Та полковник фон Шаде помилився. Після знищення англійського агента Джона Гопкінса норвезькі військові, що втекли до Англії, погодилися провести нову операцію. Керівництво англійської таємної служби вибрало для цього з шестисот добровольців командира Паульсона, радиста Хауглана, сержантів Шелструпа і Гельберга. Вибір випав на них тому, що до окупації вони меш-

кали в районі Р'юкан, поблизу Норшкгідро, і добре знали цю місцевість.

Професор Лейф Тронстад, колишній директор заводу важкої води, що також утік до Англії, виготовив макет заводу. Диверсійна група вправлялась на цьому макеті протягом двох місяців. Було відомо, що семиповерхову будівлю, яку німці укріпили сталлю і бетоном, бомби з повітря не візьмуть зовсім. Щоб паралізувати процес виготовлення важкої води, треба підірвати цех електролізу, знищити його — таке завдання стояло перед добровольцями після двомісячної підготовки.

Групу скинули з парашутами на півночі від Р'юкана, за тридцять з лишком кілометрів від Норшкгідро, в густих нетрях. Добровольці зібралися в лісовому будиночку, і радист передав у Лондон: «Все гаразд, група приземлилася, до операції підготувалася». З Лондона коротко відповіли: «Чекайте».

Спливали довгі тижні. Норвезькі парашутисти нудилися, чекаючи наказу про початок дій. Вже було з'їдено останню бляшанку консервів. Вони ще чотири доби просиділи голодні в лісовому будиночку, а на п'яту не залишалось іншого виходу, як піти на роздобутки харчів. Двоє сержантів пішли на полювання, і їм вдалося одним пострілом вбити оленя. В цей вечір озвався Лондон: «Приготуватися до прийому нової групи! Літаком «Галіфакс» буде скинуто вам шість норвезьких мінерів. Операцію проведете разом».

На другий день пізно по обіді над лісом справді з'явився літак. З нього стрибнули шість парашутистів і незабаром щасливо приземлились. Паульсон з радістю зустрів поповнення: старшого лейтенанта Ренісберга, лейтенантів Ідлана та Хаукеліда, сержантів Штурхауга, Штресгейма і Кайсера.

Радист передав у Лондон: «Підкріплення прибуло. До операції готові. Просимо дати дозвіл починати!» Відповідь не забарилася: «Дійте!»

Радист на радіошах вигукнув: «Ура!»

— Отже, до діла, хлопці! — сказав Паульсон і відкликав убік радиста:

— Вибач, але ти мусиш лишитись.

— Нізащо!

— Зрозумій, ти потрібен тут. Хтось мусить лишитись, щоб повідомити Лондон про результати проведення операції. А це можеш зробити тільки ти!

Після настирливого переконування Хауглан мовчки сів за радіо.

Падав густий сніг, засліплюючи очі. Всі члени групи стали на лижі, закинули за плечі готові до бою автомати, набрали в рюкзаки вибухівки і вирушили в напрямку Норшкгідро. Перші п'ятсот метрів диверсій-

на група подолала швидко. Досягнувши шосе, далі пішли пішки, несучи лижі на плечах. Обережно перейшли шосе. По той бік був крутий підйом, і вони знову стали на лижі. Холодний вітер пронизував до кісток, задував сніг під мокрий від поту одяг. Стомлені, але готові до всього, люди вийшли до річки Мони. Місяць сховався за густі снігові хмари, стемніло. Далі йшли між скелями в суцільній пільмі, потім поодиноці переповзли через замерзлу річку. На другому березі шлях їм заступили стрімкі скелі. Нарешті група вийшла до залізничної колії, котра вела на завод. Здавалося, відтоді, як вони вийшли з лісового будиночка, минула ціла вічність.

Поблизу Норшкгідро діяла підпільна комуністична організація. Вона заздалегідь попередила норвезький центр руху Опору, що завод важкої води оточено шістьма поясами охорони. Але було відомо також і те, що ворота з боку залізничної колії охороняють лише п'ятнадцять солдатів, бо німці вважали, що неможливо наблизитись до заводу з боку стрімких скель над річкою. Цим і скористалася підривна група: вирішено було наблизитись до заводу залізничною колією.

Підривники проповзли по колії й заховались біля складського приміщення, метрів за п'ятсот від заводських воріт. Затамувавши подих, роззиралися довкола, а тоді обережно, один за одним, згідно з розробленим планом, вирушили до Норшкгідро. Попереду йшов Ренісберг, за ним Ідлан, потім Штресгейм, а останнім Кайсер. Готові до бою, їх прикривали Хаукелід, Штурхауг, Шелструп, Гельберг і командир загону — Паульсон.

Шелструпові було доручено прикрити вхід на завод з боку залізничної колії, Гельбергу — вартувати біля входу. Хаукелід і Паульсон провели підривників до цеху електролізу, потім пішли до барака німецької варти. Штурхауг залишився сам перед цехом електролізу. На щастя, печальний гуркіт генераторів і виття вітру, що пронизував до кісток, заглушили його кроки. Група підривників спочатку мала намір проникнути в цех через двері прибудови, але двері виявились замкненими. Після короткої наради розійшлися по двоє шукати іншого входу. Ренісбергу і Кайсеру вдалося знайти кабель, прокладений тунелем до будівлі. З рюкзаками, повними вибухівки, пролізли крізь вузький отвір. В кінці тунелю натрапили на двері, що вели до машинного залу.

Біля дверей куняв вартувий в окулярах, старий норвежець. Ренісберг підкрався до нього й обережно зняв йому з носа окуляри. Старий розгублено почав шукати гвинтівку, але без окулярів нічого не бачив.

Кайсер пригрозив:

— Ані слова, бо стрілятиму!

Вартовий, тремтячи, стояв під стіною. Тим часом Ренісберг спокійно почав укладати вибухівку.

Раптом посипалися шибки. Всі схопилися за зброю.

Це Ідлан і Штресгейм побачили їх і влізли крізь вікно.

— Що ви робите! — вигукнув вартовий, нарешті отямившись. — Тут проходить кабель струму високої напруги. Може статися коротке замикання, а за ним вибух.

— Справді? — засміявся Кайсер. — А ми саме того й хочемо.

Бікфордів шнур відміряли спочатку на дві хвилини. Однак Ренісберг вирішив іще трохи підкоротити його, щоб німці часом не перешкодили.

— Відрізаю шнур на тридцять секунд, — сказав він.

Вартовий, почувши це, перелякано впав навколішки й почав благати:

— Прошу вас, віддайте мені окуляри й відпустіть звідси! Богом присягаюся, що нікому нічого не скажу! Я хочу ще жити. В мене жінка й діти.

Мабуть, він тільки згодом зрозумів, що діється довкола.

Кайсер віддав йому окуляри, випхнув у вікно і гукнув услід:

— Біжіть у гори й не оглядайтесь, якщо хочете жити!

І, запаливши бікфордів шнур, підричники в цілковитій темряві помчали до скель. Не встигли вони туди добігти, як за плечима в них спалахнуло яскраве полум'я й пролунав оглушливий вибух. Люди щодуху побігли через скуту кригою річку, розуміючи, що кожна виграна хвилина зараз — це життя.

В долині Мони завили сирени: німці вдарили тривогу.

Шлях, на який підриникам потрібна була ціла ніч, вони подолали тепер на лижах за три години. На щастя, пішов густий сніг і припорошив сліди.

Гітлер скаженів від безсилої люті, коли почув, що Норшкгідро паралізовано, і наказав будь-що відбудувати завод. В Норвегію виїхали найкращі фахівці. Проте вибух спричинив дуже великі пошкодження, і завод удалося пустити тільки через багато місяців.

В той час у районі Р'юкан діяв великий партизанський загін, що базувався на п'ясокогір'ї Хардангервідда. Партизани готувались до нової диверсії на заводі важкої води.

Англійський штаб, однак, передав справу Норшкгідро в руки американців, і 16 листо-

пада над містом з'явилося сто п'ятдесят літаків.

В радіусі понад п'ятдесят кілометрів навколо заводу земля ходила ходором і стогнала від вибухів бомб. Поблизу заводу загинуло двадцять дві норвезькі жінки і кілька дітей, а на самому заводі було зруйновано лише одну будівлю.

Норвезька група підричників знищила майже всі запаси важкої води в нацистській Німеччині, а американці своїм могутнім нальотом — всього 56 кілограмів, та завод через два місяці відновив свою роботу.

Після нальоту американців, котрий, власне, не досяг мети, професор Тронстад звернувся з Лондона в центр норвезького руху Опору:

— Нам стало відомо, що заводське обладнання для виготовлення важкої води буде перевезено до Німеччини. Чи можна цьому якось перешкодити?

Учасник першої диверсії проти Норшкгідро Хаукелід відповів ствердно.

Він знайшов спільну мову з інженером Ларсеном і лаборантом Сіверстадом, що працювали на заводі й теж прагнули розладнати плани нацистів.

Минуло кілька тижнів, і вони нарешті здійснили свій задум — останні запаси важкої води не потрапили до нацистського райху.

Групі стало відомо, що цистерни з важкою водою перевозитимуться поромом через озеро Тінносет, глибина якого сягає 400 метрів.

19 лютого, в суботу, останні запаси важкої води було залито в дві цистерни й відправлено під конвоем на станцію Р'юкан. Десь коло півночі поїзд переїхав міст через річку Мону й наблизився до озера.

Хаукелід, Ларсен і Сіверстад їхали за поїздом на автомашині. Вони були озброєні автоматами, гранатами, мали з собою і вибухівку.

Було вже темно, коли пором «Гідро» був готовий до відправлення.

Кілька норвезьких вантажників, що залишились на поромі, непомітно провели туди Хаукеліда та його товаришів. Вантажник Рольф Шерге заховав їх від німців.

Спочатку все ніби йшло гаразд. Проте, відчиняючи двері однієї з кают, Рольф Шерге зіткнувся з озброєним до зубів вартовим-квіслінгівцем. На мить обидва розгубилися. Нарешті Рольф Шерге отямився і сказав.

— Треба заховати деякі контрабандні товари. Якщо мовчатимете, частка заробітку перепаде й вам.

— Гаразд, половина, — погодився вартовий і пропустив людей з рюкзаками за плечима.

Хаукелід поклав вісім з половиною кілограмів вибухівки біля поручнів порома, накрив дошками. Він підготував підливний апарат і приєднав до нього годинниковий механізм. Було відомо, що пором відчалюватиме вранці, але коли точно, не знали. Годинник поставили з таким розрахунком, щоб вибух стався десь посеред озера, тобто в чверть на одинадцяті.

Весь цей час Рольф Шерге відволікав увагу вартового. Пояснював, що їм треба машиною з'їздити в Р'юкан і привезти ще одну партію товару, і навіть домовився з ним, що він нікого не пустить на передню частину порома, аби часом хто не вкрав «товару».

В чверть на одинадцяті підливники були вже в автомашині, яка їхала в напрямку Осло, й поглядали на годинники: цікаво, що там на поромі? Газети вони одержали тільки в понеділок. На першій сторінці жирним шрифтом було набрано: «Залізничний пором «Гідро» затонув у озері Тінносет».

Нацистська Німеччина програла змагання за першість у створенні атомної бомби. Разом з поромом загинули її останні запаси важкої води.

Розділ сьомий

Вислухавши Гімпелову ідею знищення Гібралтара, Шелленберг негайно доповів про це Гітлерові. Після короткої наради вирішили управління полковника Шаде повністю приєднати до гестапо.

Гімпел навіть гадки не мав, яку лавину він зрушив з місця: адже це був перший крок

до остаточного краху Канаріса. Керівника абвера згодом стратили не без допомоги Шелленберга. Після смерті Канаріса вся військова розвідка була підпорядкована гестапо.

Таємну службу гестапо офіційно називали управлінням імперської безпеки, а коротше — шостим відділом.

Вальтер Шелленберг, після того, як Гейдриха в 1942 році вбили у Празі антифашисти, посів особливе місце у таємній службі. Ось що він пише про цей період у своїх мемуарах: «Мій попередник не мав права щомісяця витрачати більш, як сто тисяч марок. Мені ж за вісім місяців керівництва шостим відділом вдалося домогтись щомісячного бюджету в кілька мільйонів. Більше того, я мав право в окремих випадках, з особистого дозволу Гітлера або Гімmlера, витрачати необмежені кошти. Цим самим було розв'язано одну з найважливіших проблем таємної служби безпеки».

І ось ця нова зірка гестапо, що так раптово з'явилась на небосхилі, прийняла Гімпела.

Управління імперської безпеки містилося в будинку, схожому на казарму. Це був колишній притулок берлінських євреїв.

Гімпела провели на другий поверх, у велику, розкішно обставлену кімнату. Гімпелі гадки не мав, що за кожним його кроком від самого порога стежать вічка замаскованих у стіні кулеметів. У стіл могутнього шефа Шелленберга було вмонтовано ще чотири спеціальні кулемети. В разі, якщо небажаного відвідувача не вдасться натисканням кнопки провалити в підвал, ногою можна привести в дію кулемети. За картинами — шедеврами світового мистецтва — був захований цілий ряд сейфів. Одне слово, кабінет керівника шостого відділу був обладнаний за останнім словом техніки.

Шелленберг з елеюною усмішкою подав Гімпелові руку. Певно, хотів викликати до себе симпатії в нового агента, що досі був співробітником абвера.

— Я все знаю про вас... Особисто ще ми не знайомі, але ваша робота... Мені відомо про Перу, Іспанію, про вашу діяльність у Норвегії... У вас солідний досвід.

— Іспанію і Перу я справді добре знаю.

— Здається, у вас є якісь думки щодо Гібралтара... Викладіть суть плану...

— Шестеро добрих плавців можуть знищити Гібралтар, — трохи самовпевнено сказав новий агент шостого відділу.

— План цей, на вашу думку, реальний?

— Думаю, що так...

Шелленберг посміхнувся.

— Для мене така скромність незвична... Я гадаю, ми з вами порозуміємося. Що ж до власної ініціативи, в мене з цим набага-

то вільніше, ніж у абвері. Тут кожний має змогу здійснювати свої ідеї. На відміну від абвера, я не скуплюся на похвали й нагороди, — вів далі Шелленберг. Сказавши про нагороди, він потер палець об палець, наче мав на увазі гроші... — До ваших міркувань про Гібралтар ми ще повернемося трохи згодом. Складіть докладний план, поки що це буде ваше завдання... Потім... потім ми побачимо.

Звідки Гімпел міг тоді знати, що цей вірний слуга Гітлера й Гімmlера вже думав про майбутнє?

Навряд чи знайшовся б у той час в Німеччині діяч, який насмілювався б думати про поразку Німеччини, тим паче говорити про це вголос.

Та Шелленберг серйозно задумувався, що буде після війни, якщо Німеччина зазнає поразки. Історію він знав добре й розумів, завдяки кому й чому Німеччина за такий короткий час після першої світової війни знову стала готовою до нової боротьби. І знав, хто допоміг Гітлерові прийти до влади, хто його підбурював на похід проти Радянської Росії...

В кінці двадцятих — на початку тридцятих років цю допомогу з-за океану називали «золотим дощем»... Чи повториться історія? Чи допоможуть заокеанські держави знову піднятися до рівня наймогутнішої в світі європейської країни, якщо Німеччину спіткає невдача? І хоч Шелленберг відганяв думки про поразку, він усе-таки свідомо й холоднокрівно вів гру з розрахунком на майбутнє і теперішнє становище.

Гімпел з фанатичним натхненням заходився розробляти план знищення Гібралтара. Нарешті він зможе зробити кар'єру! Адже навіть Гітлер звернув на нього увагу...

Склав точний маршрут, за яким аквалангісти мали дістатися до Іспанії, а потім у порт. Зважив він і на те, що в порту одночасно може вміститися сорок танкерів. Провів нараду зі спеціалістами-підривниками, щоб визначити, якої сили бомба потрібна для досягнення найбільшого ефекту.

Одержавши план знищення Гібралтара, Шелленберг без відома Гімпела звернувся за порадою до Отто Скорцені.

Відомо, що Шелленберг про кожну серйозну операцію радився із Скорцені. Однак надзвичайно амбітний і марнославний Скорцені неприхильно ставився до тих операцій, які бодай у чомусь могли затьмарити його славу, перевершити його успіхи.

— Братися за гібралтарську авантюру немає сенсу, — сказав він, зневажливо махнувши рукою. — Навряд щоб якийсь недосвідчений Гімпел успішно провів цю операцію. Десь щось прогавить, а нам доведеться

ся відповідати перед фюрером і Гімmlером.

— А може... — спробував заперечити Шелленберг, та Скорцені урвав його:

— Ми повинні знати напевно. Становище не дозволяє нам припускатися навіть найменшої помилки. Облишмо цей Гібралтар...

Шелленберг погодився зі Скорцені й вирішив відкласти операцію.

На другий день він викликав Гімпела й сказав йому:

— План непоганий, але поки що справу доведеться відкласти. Ми маємо для вас важливіше доручення...

— Шкода, — відповів Гімпел. — Я цілком певен, що можна висадити в повітря Гібралтар. Та я готовий виконати будь-яке інше завдання.

— От і добре! Перш ніж перейти до справи, в мене буде до вас одне запитання. Скажіть, ви плавали Панамським каналом?

— Кілька разів, — відповів Гімпел.

— Ви добре уявляєте собі цей канал?

— Так.

— Гарзд. Якщо завдання, покладене на вас, ви успішно виконаєте, можете розраховувати на прихильність фюрера...

— В чому полягає це завдання?

— Організувати і здійснити операцію «Пелікан».

— А докладніше?..

— Відомо, що англійці й американці вільно водять свій військовий флот Панамським каналом. Вони блискавично перекидають його туди, де в ньому найбільша потреба — то в Тихий, то в Атлантичний океан.

— Так.

— Отже, слухайте уважно. Треба паралізувати Панамський канал. Якщо це нам пощастить зробити, флот наших противників фактично не зможе діяти проти нас.

— Розумію. Але поки що мені не зовсім ясно, як це можна здійснити. Адже Панамський канал пильно охороняється.

— Авжеж, саме в цьому і складність завдання. Все, що вам буде потрібно, ви одержите. Операція «Пелікан» тепер для нас одна з найважливіших. Про хід підготовки доповідатимете тільки мені. Часу даю вам небагато.

— Ще не знаю, як я це зроблю, але докладу всіх зусиль, щоб виконати операцію. Мене цікавить ще така деталь: що ви мали на увазі, коли говорили, що надасте мені все необхідне?

— Літаки, кораблі, людей, гроші... Одне слово, все, в чому з'явиться потреба.

За час роботи в абвері Гімпел звик до несподіванок, тому ідея Шелленберга не дуже його здивувала.

Еріх Гімпел одержав посвідчення, якого, крім Отто Скорцені, не мав більше ніхто в

уському райху. Підписане Гімплером, воно надавало пред'явникові надзвичайні повноваження. Зокрема в ньому говорилося, що збройні сили, військово-морський і військово-повітряний флот має віддати в розпорядження пред'явника все, що той тільки вимагатиме.

Однак поки що Гімпел з цим посвідченням снував без ніякої мети по одній з кімнат шостого відділу. Він не уявляв собі, з чого почати. На четвертий день вирішив, що треба відшукати людину, яка брала участь у будівництві Панамського каналу.

І знову в рух прийшов весь механізм гестапо. По всій території Німеччини почали шукати людину, яка мала бодай якесь відношення до будівництва Панамського каналу. Гімпелові й на цей раз пощастило: гестапо знайшло інженера Хубрідта, що мешкав у Бреслау.

Цей вісімдесятилітній панок прожив на початку століття досить бурхливе життя. Об'їздивши всю Центральну Америку, він зупинився на будівництві Панамського каналу й працював там одним з керівних інженерів.

Гімпел першим же поїздом поїхав у Бреслау й запросив Хубрідта до ресторану. Поводився з ним якомога чемніше, намагаючись завоювати його прихильність. Старий жадібно проковтнув слину, коли офіціант приніс шинку, і Гімпел це помітив. Він замовив два кухлі пива, котлети й салат. Хубрідт і слова не промовив, поки не проковтнув останній кусок. Гімпел глянув на нього з усмішкою й замовив ще одну порцію.

— У вас, певно, багато продовольчих карточок! — сказав нарешті колишній інженер.

Гімпел кивнув головою:

— Є й зайві. Можу вам віддати дві, якщо...

— Продовжуйте, друже! — зраділо вигукнув колишній інженер.

— Справа, власне, нікчемна...

— Кажіть, про що йдеться!

— Я хотів би почути вашу думку: чи можливо вивести з ладу Панамський канал?

— А чому ж? Я інженер і певен, що все, створене людськими руками, можна зруйнувати.

— В мене з першої ж хвилини нашої зустрічі не було сумніву, що ви мені допоможете. Мені доручено вивести з ладу Панамський канал.

— Це дуже цікаво! Розкажіть про свій план, це мене заінтригувало, — сказав старий панок, задоволено витираючи пивну піну на вусах.

— Я ще не деталізував його.

— Цей план цілком реальний.

— Однак для його здійснення в мене мало часу...

— Але якийсь варіант у вас, певно, вже є?

— Та так, не зовсім ще виразний. Ну, уявіть собі, що кілька літаків скинуть бомби на шлюз «Гатун».

— Що-о? — обурено вигукнув старий панок.

— Чим ви незадоволені? Адже це тільки припущення.

— Чому саме на шлюз «Гатун»?

— Я й сам не знаю. Може, тому, що цей шлюз мені найбільше запам'ятався, коли я плив Панамським каналом.

— Запам'ятався, запам'ятався! Ви, бачу, навіть уявлення не маєте про Панамський канал. Замовте ще порцію шинки й кухоль пива. Поки офіціант принесе, я вам усе поясню. — І, витягнувши з кишені папір та олівець, він почав пояснювати: — Дивіться сюди... Якщо ви були в тому районі, то знаєте, що отут, на озері Гатун, стоїть захисна гребля. Її збудували в 1907 році, коли ще ніхто не брав до уваги можливості бомбардування. З точки зору якості теперішніх будівельних матеріалів ця гребля зовсім слабка.

— Розумію. Отже, треба підірвати греблю на озері Гатун?

— Дідька лисого! Ви не знаєте, скільки води протікає Панамським каналом і з яким величезним тиском. Тільки з одного шлюза можна на цілу добу забезпечити таке велике місто, як, наприклад, Бостон.

Хубрідт іще довго з запалом розповідав про Панамський канал, потім підвівся і взяв Гімпела під руку:

— Ходімо зі мною. В мене збереглися креслення всіх великих робіт, у яких я колись брав участь. Я робив розрахунки міцності гребель. Можете бути певні, що я не помилюся.

— Я в цьому нітрохи не сумніваюся, — відповів Гімпел і пішов за колишнім інженером.

Вдома Хубрідт розгорнув на підлозі креслення Панамського каналу.

— Чудова гребля, прекрасна робота, — хвалився він. — Звичайно, якщо її бомбардувати, вона не витримає. Проте, на мою думку, цього й не варто робити, бо максимум за три дні греблю можна знову відбудувати, і тоді всі ваші зусилля будуть марні. — Гімпел розчаровано скривився. Та Хубрідт вів далі:

— До біса греблю! Треба підірвати центральну шлюзову систему. Якщо це вдасться зробити, звільнена вода за кілька хвилин зруйнує греблю, заллє весь канал і рине в океан. Ви навіть не уявляєте собі, який сильний напір води в Панамському каналі. Це свого часу завдавало нам, інженерам і будівельникам, чимало клопоту. Якщо ви підірвете шлюзи, то нема в світі сили, яка б

стримала цю масу, Панамський канал вийде з ладу щонайменше на два—три з половиною роки.

Гімпел уже твердо знав, що йому робити.

— Гадаю, тепер вам зрозуміло? — спитав Хубрідт, ніби читаючи його думки. — Скажіть, якої сили ваші бомби, і я скажу, чи зруйнують вони шлюзову систему.

Наступного дня найкращі фахівці-підрильники таємної служби вели підрахунки. На вечір Гімпелові стало відомо, що для зруйнування шлюзової системи потрібно всього дві бомби. Однак їх треба було якось доставити в район Панамського каналу. Літаки таких далеких перельотів ще не робили. Отже, бомби треба було переправляти пароплавами.

Дійшовши такого висновку, Гімпел поїхав у міністерство військово-повітряного флоту. Показав посвідчення й сказав:

— Мені потрібні два літаки-бомбардувальники.

Офіцер запитав:

— Хоч це й не наша справа, але, якщо можна, скажіть, з якою метою.

— Щоб вивести з ладу Панамський канал.

— Ну що ж, ідея непогана. Літаки ви одержите. Але як вони туди потраплять?

— Даруйте, це вже моя справа.

— Гаразд.

— Потрібні ще два пілоти-добровольці.

— Добровольці-смертники? — з іронією зауважив офіцер.

— Називайте їх, як хочете, — роздратовано відповів Гімпел.

З міністерства військово-повітряного флоту Гімпел поїхав просто в Кіль, у штаб gros-адмірала Деніца.

Розмова між Гімпелом і капітаном третього рангу відбулася в такому ж дусі, як і в міністерстві військово-повітряного флоту. В розпорядження Гімпела було передано два підводних човни.

Таким чином, Гімпел став повновладним володарем двох бомбардувальників і двох підводних човнів.

Підготовку до диверсійної акції особовий склад літаків і підводних човнів проходив на березі моря. Двоє пілотів цілими днями вправлялися у зльоті і посадці на піщаних пагорбках. Техніки й механіки розбирали літаки й знову складали їх. Спочатку складали за чотири доби, нарешті скоротили час до двох днів. Потім вправлялися вантажити розібрані літаки на підводні човни.

Нарешті все пішло за графіком.

На вимогу Гімпела, шостий відділ дістав чотири бомби великої сили. Для диверсії досить було й двох, але Гімпел вирішив про всяк випадок узяти ще дві.

План диверсії був такий: дістатися на під-

водних човнах у Карібське море, в тихому місці спливи на поверхню, перенести на сушу частини літаків, а техніки й механіки за два дні складуть їх і приведуть у бойову готовність. Далі вже справа за літаками, які мають точні координати, де скинути бомби.

Гімпел був упевнений в цілковитому успіхові — бомби буде скинено з невеликої висоти, та ще й чотири замість двох.

У його плані передбачалося й інше — якщо англійські або американські кораблі потоплять один підводний човен, то й один літак зможе здійснити операцію. Пілоти мали приземлитись на території нейтральної південноамериканської країни, а підводні човни повернутися в Кіль.

Довжина Панамського каналу дорівнює вісімдесят одному кілометру, канал має двадцять шлюзів. Кожний шлюз — триста тридцять метрів завдовжки і тридцять шість завширшки. Якщо вивести з ладу канал, то морський шлях з Нью-Йорка в Сан-Франціско збільшиться на двадцять тисяч п'ятсот кілометрів.

11 вересня 1943 року все було готове до операції. Два підводні човни з двома розібраними бомбардувальниками й чотирма потужними бомбами взяли курс на Карібське море.

А тим часом назустріч Гімпелу від берегів Америки рушило дванадцять американських підводних човнів.

Американській розвідці стало відомо про операцію «Пелікан». Американці вирішили будь-що запобігти диверсії й врятувати Панамський канал.

Гімпел навіть не здогадувався про це і, впевнений в успіху, плив до берегів Південної Америки.

До зустрічі американських і німецьких підводних човнів залишилася доба, коли радист покликав Гімпела до радіорубки:

— Вас викликає Берлін.

Йому наказали припинити операцію і негайно повернутись до Німеччини.

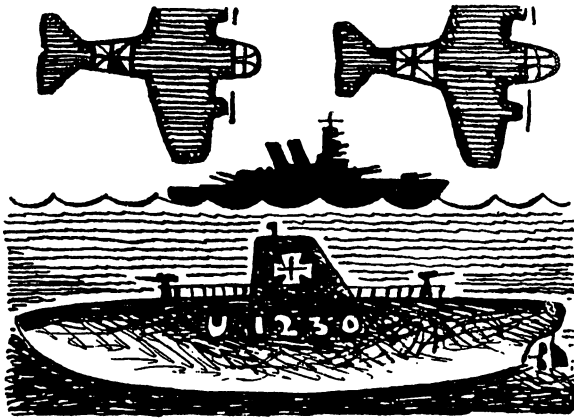
Гімпел не міг зрозуміти, що сталося. Все йшло якнайкраще, він не сумнівався в успіху і роздратовано постукав у двері кабінету Шелленберга.

— Сталося щось незбагненне, Гімпел, — сказав шеф, підвівшись йому настріч. — Добре, що вдалося попередити вас. Ми перехопили й розшифрували радіограму, в якій американці повідомляли Москву, що висилають проти вас цілий флот. Мабуть, вас і досі шукають. Скажіть спасибі, що так обійшлося...

— Хто ж нас зрадив?

— Поки що невідомо. Але будьте певні, ми довідаємось і покараємо винного, хто б він не був!

Розділ восьмий

Після невдалої операції «Пелікан» Гімпел якийсь час був без діла. Згодом його кілька разів засилали в Іспанію.

Під час його подорожей англійські та американські військові літаки не раз внаслідок неполадок у моторі робили вимушену посадку на території Іспанії. Іспанські власті завжди влаштовували так, щоб Гімпел мав змогу оглянути літаки.

Однак це були ще не такі й небезпечні завдання.

Зашморг на гітлерівській Німеччині затягався, в нацистській імперії кожна розсудлива людина розуміла, що незабаром настане останній завершальний етап війни. Німецькі міста, які ще недавно впивалися перемогою, відчули, що таке війна. Після повітряних нальотів лежали в руїнах цілі вулиці, квартали.

А Гімпел серед цього страхітливого спустошення тішився життям. Не тільки тому, що як агент шостого відділу одержував замість однієї чотири продовольчі картки і міг дістати найкращі спиртні напої і товари. Він часто бував у Іспанії, безтурботно купався на пляжах Середземного моря, вечорами розкидав гроші в барах.

Проте золоті дні тривали недовго.

Вальтер Шелленберг знову нагадав Гімпелу про себе, на цей раз завданням, яке, на його думку, було найважливішим за всю війну.

Таємна служба німців одержала із Сполучених Штатів відомості, які надзвичайно схвилювали нацистських верховодів.

За наказом президента Рузвельта найвидатніші американські вчені працювали над створенням тієї самої пекельної зброї, яку німці прагнули виготовити з допомогою важкої води.

Влітку 1944 року американський план «Манхеттен», тобто план виготовлення

атомної бомби, був уже в стадії завершення.

Відомо, що німецькому професорові Гану ще до війни вдалося теоретично розщепити уран і вивільнити енергію атома. Ліза Мейтнер, асистентка Гана, емігрувала за кордон і через Данію переправила в Сполучені Штати опис дослідів.

Ейнштейн перший усвідомив, що станеться, коли нацисти матимуть атомну зброю. Він звернувся до президента Рузвельта із застереженням, однак американські правлячі кола вже й самі почали форсувати роботу над використанням атомної енергії у воєнних цілях.

— Ми вжили всіх заходів і випробували всі можливі шляхи, — скаржився Шелленберг Гімпелові. — Засилали в Сполучені Штати агентів, та вони або зраджували, або провалювались. Треба послати досвідчену людину. Я маю на увазі вас, Гімпел. За всяку ціну добути план «Манхеттен»! Це питання життя і смерті. Якщо нам пощастить добути план і протриматись до виготовлення за ним атомної бомби, ми переможемо. Та коли навіть не встигнемо, це може мати вирішальне значення для нас у майбутньому... Гадаю, ви розумієте, що я маю на увазі фундамент нової імперії...

Гімпел ніяк не міг зрозуміти натяків Шелленберга на майбутнє: бо ж коли Німеччину буде переможено, про що Гімпел думав із жахом, то вона втратить усе, в тому числі й майбутнє. Навіщо ж усе це Шелленбергові через п'ять чи десять років?

— Можливо, викравши ці плани, ми ще перешкодимо американцям зробити атомну бомбу... Принаймні на якийсь час відтягнемо строки. Або наші вчені зможуть їх випередити... О, тоді їм не буде пощади! — обличчя Шелленберга палало від люті. — Ви знаєте, вчені вважають, що така бомба одним ударом поклала б край війні! З допомогою п'яти-шести літаків ми за один день перемогли б і Англію, і Росію, і Сполучені Штати! За всяку ціну мусимо домогтися, щоб вони не стали першими володарями атомної бомби.

Гімпел вдавав, ніби уважно слухає Шелленберга, а сам весь час думав — що ж його шеф збирається робити після поразки. Спитати про це не наважився.

Звичайно, Гімпел не міг знати, що вже тоді Шелленберг разом з Гімплером сушили собі голови, як зробити, аби територію Німеччини зайняли війська союзників, а не Радянська Армія. З цією метою Шелленберг не раз їздив до нейтральної Швейцарії, де таємно зустрічався навіть з Аленом Даллесом. Даллес був схильний до переговорів, однак президент Рузвельт на категоричні вимоги Радянського Союзу що-

разу відхилив пропозиції нацистів. Пізніше він заявив, що згоден вести переговори, але тільки з участю Радянського Союзу.

Гітлер не знав про ті переговори і все ще виступав з промовами про перемогу.

Нарешті Гімпел обізвався:

— Ці досліді, певно, провадяться в суворій таємниці. Яким чином я зможу туди дістатися?

— Ви одержите деякі адреси. У Сполучених Штатах ще діє кілька наших агентів. Серед них є впливові люди. Вони допоможуть вам.

— В чому полягає моє завдання?

— Зробити неможливе — виграти війну. Або... Гаразд, про це зараз не будемо говорити. Не забувайте, Гімпеле, ще не все втрачено. Для здійснення завдання одержите що треба. Людей скільки завгодно. У вашому розпорядженні морський і повітряний флоти. За всяку ціну добути ті плани!

— Як ми потрапимо до Сполучених Штатів?

— Можна й літаком. Спорядимо «Фокке-Вульф-200», який перенесе вас через океан. Спуститися з парашутом, а літак... біс із ним...

— Гадаю, добиратися літаком немає рації. Перш ніж я ступлю на землю, цілий американський підрозділ чекатиме на мене.

— Можливо.

— Іншого шляху немає?

— Можемо найняти спеціальний пароплав, який доставить вас туди під нейтральним прапором.

— В такому разі треба їхати через Південну Америку. На це піде забагато часу.

— Гаразд, подумайте самі. Даю вам три дні. Дотримуйтесь найсуворішої секретності.

— Певна річ.

— І не забудьте, що це дуже нагальна справа. У ваших руках майбутнє, доля Німеччини. Завдання надзвичайно небезпечне, я вважаю, що тільки ви здатні його виконати. В кімнаті номер сімнадцять сидить молодий чоловік, добре запам'ятайте його. Він буде вашим помічником. У Сполучених Штатах вас розшукає наш агент, якого ми не використовуємо ось уже десять років — тримаємо в запасі на критичну годину. Він буде вашим зв'язковим.

Від шефа Гімпел пішов у кімнату номер сімнадцять, де на нього чекав аферист, арештований гестапівцями кілька тижнів тому.

Це був вродливий, елегантний молодик, що видавав себе за принца Габсбурга, двоюрідного брата імператриці Зіти. Якийсь час він жив у Нью-Йорку, потім переїхав до Європи. Афериста не послали в кон-

центраційний табір, бо шостий відділ мав щодо нього свої міркування. Шелленберг вирішив забезпечити його бездоганними документами і як члена сім'ї Габсбургів закинути в Сполучені Штати. Гімпел виконуватиме роль особистого секретаря лже-принца.

Гімпелові цей молодик не сподобався з першого погляду.

— Мені він не подобається, — одверто попередив Шелленберга. — Можливо, я помиляюсь, але його слід випробувати.

— Яким чином?

— Нехай поїде в Мадрид з фальшивими документами і з'явиться там до нашого агента.

— Спробуємо, якщо це вас заспокоїть.

Досвідченому аферистові справді не вдалося навіть перейти кордон. Наступного дня шостому управлінню доповіли, що на іспанському кордоні затримано австрійського підданого, котрий хотів перейти в Іспанію з фальшивими документами.

— Бачите, з цим «принцом» я далеко не заїхав би.

— Ви вже вирішили, як дістатись у Сполучені Штати?

— Так. На підводному човні.

— Важко... Зрозумійте мене правильно: річ не в підводному човні, беріть хоч усі, які ще залишились... Але останнім часом наші підводні човни зазнають невдачі.

— Іншого виходу немає.

— Гаразд, на ваш розсуд. Мушу попередити, що за цей рік у Сполучені Штати було закинуто шістьох наших агентів, і всі вони потрапили на електричний стілець.

— Про це я вже чув. Найбезпечніше сидіти вдома, чи не так?

— Я радий, що ви так міркуєте.

— Ладен виконати це завдання з однією умовою.

— Як ви сказали, Гімпеле? З умовою?.. Я не дуже полюблюю це слово.

— Знаю, але заради успіху справи змушений...

— Це вже звучить краще. Слухаю. Яка ваша умова?

— Мені потрібен справжній американець, а не отакі аферисти!

— У нас є люди, що довгий час проживали у Сполучених Штатах. Всі вони у вашому розпорядженні.

— Ви не зовсім точно зрозуміли мене. Мені потрібен уроджений американець. Такий, що знає, як треба жувати гуму, вміє танцювати сучасні американські танці, співати їхніх пісень, знає, які завширшки штани носять чоловіки мого віку, як вони стрижуться. Мені потрібен такий, який би напам'ять перелічив усіх голлівудських кінозірок і знав правила гри у бейсбол.

— Пошукаємо серед американських військовополонених.

— Я хочу, щоб саме такий американець супроводив мене у Сполучених Штатах.

— Якщо така людина є на території нашої імперії або в зайнятих нами країнах, ми розшукаємо її.

— Гаразд.

Це було у вересні 1944 року. Шостий відділ кинув усе на пошуки американця, що погодився б супроводити німецького агента і бути його помічником у себе на батьківщині. Спочатку шукали в таборах для військовополонених. Знайшли кількох пілотів, які неначебто підходили для Гімпела. Проте, коли Гімпел завіз з одним розмову, пропонуючи блискучі можливості розбагатіти, той плюнув йому у вічі.

Незабаром знайшли голландця, що вісім років працював у Сполучених Штатах на заводі Форда. Але він теж не підійшов.

Шостий відділ продовжував гарячкові пошуки. Знайшли ще кількох кандидатів, однак жоден з них не виявляв бажання потрапити на електричний стілець.

Шелленберг взяв особисту участь у пошуках.

Нарешті знайшли потрібну людину в Гаазі. У кварталі, заселеному есесівцями, мешкав молодий американець на ім'я Біллі. Він приїхав з Ліссабона в Гаагу коштом німецького консульства.

Молодий здоровань безтурботно жив серед есесівців. Його справжнє ім'я було Вільям Куртіс Колеп'юг. Есесівці прозвали його Біллі. Народився в Бостоні, батько американець, мати німкеня. Він був ще школярем, коли сім'я розпалась, і хлопця присудили матері. Біллі добре закінчив школу і вчився спершу в Нью-Йоркському морському училищі, а згодом став слухачем військово-морської академії. В 1939 році познайомився в Бостоні з матросом німецького пароплава «Пауліна Фредерік». Цей пароплав був затриманий у порту, але команда вільно ходила по місту. Часто німецькі матроси запрошували Біллі на чарку, і той залюбки приймав частування. Саме тоді він усвідомив, що в його жилах тече половина німецької крові. Біллі пишався, що німецькі матроси прийняли його до свого товариства і назвали Вільгельмом. Капітан пароплава познайомив його з німецьким консулом у Бостоні, доктором Шульцом. Консул при кожній нагоді підігрівав у Біллі його національне чуття. Фактично доктор Шульц готував з нього шпигуна.

Біллі успішно закінчив морську академію і як офіцер почав плавати на конвоях з Америки в Англію. Після повернення в

Сполучені Штати щоразу зустрічався з консулом. Розповідаючи йому все, що бачив під час плавання, він, сам того не розуміючи, допомагав німцям. Американська контррозвідка не знала про це, однак їй видалося підозрілим, що Біллі приятелює з німецькими матросами і з захопленням говорить про нацистську Німеччину. Таємна служба домоглася розжалування Біллі. Це сталося того самого тижня, коли Німеччина вступила у війну із Сполученими Штатами.

Біллі не мав до кого звернутися за порадою: доктор Шульц повернувся в Берлін. Розжалуваного морського офіцера призвали на службу в сухопутні війська. Він сприйняв це як велику ганьбу для себе і втік до Аргентини. В Буенос-Айресі звернувся по допомогу в німецьке посольство, посилавшись на знайомство з доктором Шульцом. Йому не повірили, послали запит у Берлін. Гестапо зв'язалося з доктором Шульцом, що працював тоді в міністерстві закордонних справ. Його спитали про Вільяма Куртіса Колеп'юга.

— Це великий п'яниця, проте може стати в пригоді,— відповів Шульц.

Того ж дня посольству в Буенос-Айресі було наказано допомогти Біллі якнайшвидше дістатися до Німеччини.

Тим часом Біллі сchez. Німецьке посольство кинулося шукати, і за кілька днів його знайшли п'яним у приміській брудній корчмі. Він пропивав останні долари. Посольство влаштувало його стюардом на пароплав, потім у камбузі пароплава «Гріпсхольм» він чистив картоплю. Так потрапив до Гааги, прийшов до німецького коменданта міста і, грюкаючи кулаком по столу, почав вимагати зарахувати його до німецької армії. Його зарахували до есесівської частини, однак Біллі виявився нікудишнім солдатом, до того ж не володів німецькою мовою. Невдовзі його увільнили. Комendant міста, не знаючи куди приткнути п'яницю, поселив його в кварталі, де мешкали есесівці. Час від часу йому давали гроші: мовляв, хай краще пиячить, аніж вештається серед солдатів.

В такому стані і знайшов його Гімпел у Гаазі. Йому не сподобалося, що доводиться довірятись такому п'яниці. Проте вибору не було.

— Скажи, Біллі, але щиро: ти американець? — спитав Гімпел.

— На жаль, так...— вдарив той кулаком по столу.— Але якого біса ви мені про це раз у раз нагадуєте? Моя мати була німкеня, і виховувався я в неї! Батька-американця навіть не пам'ятаю. Гадаєш, я прийшов до вас знічев'я? Життям ризикував, навіть більше — картоплю чистив на пароплаві!..

— Гарзд, Біллі, заспокойся. Йдётся про надзвичайно важливу і серйозну справу. Поїдеш зі мною в Берлін. Я все поясню.

Операція, доручена Гімпелові в шостому відділі, була зашифрована під назвою «Ельстер». Всі деталі плану зберігались у сейфах, і про «Шлях смерті», як називали між собою цей план, знало тільки вузьке коло людей.

У Гітлера і Гімmlера ця операція викликала нові надії. Дехто не міг збагнути, навіщо Гімпел береться за цю справу. Більшість працівників шостого управління розуміли, що війну програно. Всі намагались якось пережити останні дні і врятувати свою шкуру. Гімпела вважали фанатиком, проїнятим жаждою помсти: брат його загинув під Сталінградом, двоюрідну сестру вбила американська бомба.

Однак основною причиною був нестримний кар'єризм Гімпела. Він мовби не помічав, що війна наближається до безславного для Німеччини кінця.

Гімпел почав старанно вивчати всі деталі невдач своїх попередників — агентів, арештованих американською контррозвідкою. Він доскіпувався, в чому саме ті агенти припустились помилки, що призвело до їх провалу.

Шелленберг щодня цікавився ходом підготовки операції і вимагав прискорення в'їзду в Сполучені Штати.

— В разі успіху ви одержите винагороду в сто тисяч марок. На всяк випадок скажіть, кому передати ті гроші, якщо з вами щось трапиться,— сказав Шелленберг одного разу.

— Батькові.

— Я вірю у ваш талан, Гімпеле. Ви теж повинні вірити. І не забувайте: коли не буде іншого виходу, сфотографуйте креслення і надішліть на південноамериканську адресу. Зрозуміло? Майбутнє мене вже хвилює більше, ніж сучасне. Ми повинні заволодіти таємницею виготовлення атомної бомби і зберегти її для нашого майбутнього...

Нарешті все було готове до від'їзду. Гімпел і Вільям Куртіс Колеп'юг провели останній вечір в одному з готелів і добряче випили.

Вже пізно вночі Гімпел вийняв із шафи два мундири німецьких офіцерів-моряків. Швидким поїздом на світанку виїхали в Кіль.

В порту стояв готовий до відплиття підводний човен за номером U-1230.

Капітан Хічбіг провів Гімпела в свою каюту.

— Вітаю вас, пане. Про операцію «Ель-

стер» тут відомо тільки мені. Наказано вас і вашого помічника доставити у Френчмен-Бей. За весь час плавання уникати сутичок. В бій можу вступити тільки тоді, коли інші можливості будуть вичерпані.

— Гарзд, капітане,— відповів Гімпел.— Наше спорядження прибуло?

— Так, усе запаковане і вже на кораблі.

Оте «все» було в двох водонепроникних мішках: шістдесят тисяч доларів готівкою, коштовні камені на сто тисяч, чотири автоматичних пістолети, розібрана на деталі рація і коробка з приладдям для тайнопису.

Провіанту на підводному човні було на шість місяців. Команда корабля ставилась до Гімпела з повагою. Всім було відомо, що він штабний офіцер інженерних військ і перебуває тут із своїм помічником. Ще в порту було поширено чутку, ніби Гімпел спеціаліст по радарному устаткуванню.

Перед виходом у море командир корабля звернувся до особового складу:

— Вирушаємо в небезпечну путь. На нас чекає важке завдання. Вірю в успішне повернення.

Підводний човен U-1230 вийшов з Кільського порту у відкрите море.

Командир провів Гімпела і Біллі по машинних відділеннях.

— Оце дизелі. Ми їх прозвали Гансом і Фішті. Якщо вони підведуть, то про нас довідаються тільки з некрологів.

Гімпел кивнув головою і вийняв з кишені сигарету.

— Це тут заборонено. Палити можна тільки нагорі,— сказав командир.

— Що ж, доведеться звикати,— відповів Гімпел.

U-1230 був ще поблизу берегів, коли над Кілем з'явилися англійські літаки. Місто спалахнуло вогнем. Підводний човен мусив зануритись у воду. Десять півгодини плив під водою, потім надійшли радіосигнали від двох підводних човнів, яким було наказано супроводити U-1230 до норвезьких вод і прийняти на себе бій в разі нападу.

Сімдесятьдев'ятиметровий підводний човен U-1230 водотоннажністю в дев'ятсот п'ятдесят тонн теж був не беззахисний. Його оснастили двома гарматами і зеніткою. Проте він навряд чи зміг би протистояти літакам. Небезпека чатувала на кожному метрі, бо в цьому районі було багато потоплених німецьких кораблів і скинутих англійцями мін, що вибухали від звуку. Союзники перетворили Балтійське море на справжнє пекло для німецьких підводних човнів. І все ж U-1230 зумів обминути небезпечні місця.

Два супровідних кораблі повернулися в Кіль. U-1230 повним ходом взяв курс до берегів Сполучених Штатів.

Команда підводного човна жила на консервах. Палили рідко — раз-двічі на день, коли піднімалися на поверхню. Надій на повернення було мало. Для Гімпела це відчуття близької смерті виявилось надзвичайно тяжким. Часом його охоплювала така лють, що хотілося все навколо себе трошити. Спочатку йому здавалося, що нерви здають тільки в нього, та згодом стало очевидно, що вся команда охоплена таким самим нервовим напруженням.

Розділ дев'ятий

Минуло шість днів. Підводний човен долав за годину щось понад дві милі і наближався до берегів Америки лише на якихось п'ятдесят миль щодня. Тож плисти доведеться ще тридцять чотири дні...

Іноді, коли підводний човен піднімався на поверхню океану, Гімпел виходив на майданчик башти, дивився в безмежну океанську далечину і згадував Берлін, розмову з Шелленбергом, який сказав на прощання:

— Успішне виконання завдання означає для нас життя!

Пригадався англійський агент у Норвегії. Потім в абвері теж казали:

— Нова зброя може вирішити долю війни. Якщо нам пощастить перешкодити англійцям дістатися до важкої води, це врятує нас.

Гімпел гірко всміхнувся. Він зробив усе, що від нього залежало, проте англійці й американці все одно раніше досягли мети.

Союзники не дали німцям виготовити найстрашніший з відомих досі видів зброї. Ціла армія агентів — людей відчайдушних — брала участь у цьому змаганні на першість. І Гімпел з досадою подумав, що для виконання завдання йому надали один-єдиний підводний човен і помічника-п'яницю, ладного за чарку продати рідного батька...

— Тривога! — пролунала раптом команда. — Над нами англійські літаки!

Біллі з переляку вирячився на Гімпела. Він, либонь, віддав би все на світі, аби лиш вийти живим із цієї плавучої домовини.

Наступної миті обидва впали долі від сильного поштовху. За першим — другий, третій... Корпус підводного човна здригався від вибухів.

Командир наказав завести мотори. Корабель повним ходом поплив на дев'ятнадцятиметровій глибині і почав маневрувати, тікаючи від переслідування. Однак англійські літаки знов і знов натрапляли на U-1230 і вперто сипали свій смертоносний вантаж.

Тоді командир наказав зупинити всі мотори і крізь торпедний отвір викинути на поверхню консервні банки, дошки, одяг, мастило. Літаки ще покружляли над тим місцем і подалися геть. Хитрість вдалася...

Підводний човен плив далі. Люди цілими днями сиділи мовчки. Командир дозволяв лише кілька разів на день порозмовляти, і то пошепки. Вночі піднімалися на рівень перископа, тобто до тринадцяти метрів від поверхні. Обережно оглядали обрії і, якщо не бачили небезпеки, виводили з-під води вентиляційну башту, аби наповнити приміщення човна свіжим повітрям. Траплялося, що в такі хвилини на горизонті несподівано з'являвся корабель. Тоді вентиляційну башту мерщій втягали і переключали мотори на електричний струм, на якому вони могли працювати протягом вісімдесяти годин. Але запасів кисню для людей вистачало тільки на тридцять шість годин.

Всі перебували в постійному нервовому напруженні, бо не знали, коли знов трапиться нагода піднятися і поповнити запаси кисню.

Час минав дуже повільно. Під водою, крім інших небезпек, на моряків щохвилини чатували хвороби.

Лікаря на човні не було. В одного матроса стався приступ гнійного апендициту. Три дні нещасний корчився у пекельних муках. На третій день мерця загорнули в прапор із свастикою, і вночі човен піднявся на поверхню. Команда вишикувалась, і тіло опустили у воду.

Гімпел був у командира, коли той виймав із шафи прапор. Таких прапорів було там чимало, вистачило б на всіх.

При наближенні до Ісландії підводний човен U-1230 знову здивався із смертельною небезпекою. На морі почався шторм, а запаси кисню кінчалися. Мусили піднятися, щоб вистромити вентиляційну башту. Хвили́ були заввишки з будинок, і вода заливала отвір. Це означало, що у човен не тільки не проникатиме свіже повітря, але й спрацьованим газам нікуди буде виходити. Отруйний газ заповнив машинне відділення і ширився далі. Вісім чоловік одразу знепритомніли. Тим часом дизелі працювали на повну потужність. Старший машиніст з останніх сил зупинив мотори і переключив їх на електричний струм. U-1230 пішов на дно носом уперед, згодом повільно став вирівнюватись, ліг горизонтально і, нарешті, повільно почав спливати вгору.

Під дією стисненого повітря човен вистрибнув з води, як дельфін. Негайно відчинили всі люки, і всередину ринуло свіже морське повітря. Ще трохи — і отруйні гази задушили б людей.

— Дурна гра із смертю, — кволим голосом сказав Біллі.

Гімпел теж відчув, що довго не витримає це страшне нервово напруження.

Командир покликав його і сказав:

— Готуйтеся: якщо нічого не станеться, незабаром прибудемо.

До берегів Америки лишалося пливати ще чотири дні. Десь о пів на дванадцяту ночі радист передав командирові радіограму. За чверть години її розшифрували, і з текстом ознайомили Гімпела.

— Прочитайте і вирішуйте, — сказав командир.

«Можливо, американцям відомо про операцію та її мету. Повертатись не можна».

— Треба пошукати інше місце для висадки, — сказав Гімпел. — Напевно, в Берліні стало відомо, що американці ждтимуть нас у затоці Френчмен-Бей.

— Гаразд, — відповів командир і підвівся, та Гімпел затримав його:

— Біллі не повинен нічого знати про радіограму. Злякається...

Гімпел знов обдумав усі деталі операції. Він знав: багато що залежить від щасливого випадку. Раптом збагнув, що крилося за словами Шелленберга, коли той натякав на майбутнє. Західні великі держави відродять Німеччину, і тоді можна буде приступити до створення атомної бомби, не марнуючи на це десятки років копіткої праці... В руках Німеччини буде ключ до помсти! Володіючи атомною зброєю, вона зможе диктувати Європі свої умови...

Ці думки немов надали Гімпелові нових сил. Адже батьківщина була для нього не

тільки країною, де живуть рідні та близькі. Дух нацизму, виступи Гітлера виховали в ньому, як і в багатьох німцях, великодержавну пиху, почуття зверхності, фанатичну самовпевненість.

Ніч провели з командиром у його каюті, схилившись над картою. Проте іншого придатного місця для висадки не знайшли — до положистих берегів підводний човен не міг підійти непоміченим.

— На жаль, є тільки дві можливості, — сказав нарешті командир. — Повернутись або висадитись у затоці Френчмен-Бей.

— Повертатись не будемо! — відрубав Гімпел.

— Знаєте, що на нас чекає?

— Здається, знаю.

— Якщо американцям відомо про нас, то їм відомо й те, що висадитись ми можемо тільки в цій затоці. Коли так, ми йдемо просто до них в обійми.

— Можливо...

— Що ж, як накажете, — виструнчився командир. — В такому разі я мушу підготувати човен до затоплення.

До американських берегів мали дістатися за день.

Тільки-но командир вирішив узяти курс на Френчмен-Бей, як інженер підводного човна доповів, що не діють вимірювачі глибини.

Без цих приладів підійти до берега було просто неможливо.

— Полагодьте оті кляті вимірювачі, негайно! — вигукнув командир.

— Це неможливо. В трансформаторі сталося коротке замикання. В нас немає потрібних приладів.

Гімпел сам оглянув прилади: адже колись він був радіоінженером.

— Є одна можливість, — сказав він нарешті. — Треба розібрати всі трансформатори і заново перемотати їх.

Гімпел, інженер і електрик лише через три дні налагодили вимірювачі.

— Визначте точно наші координати, — наказав командир офіцерові-радисту.

За кілька хвилин той доповів:

— Ми в районі затоки В'юнд-Бей.

— Півоберта ліворуч, — дав наказ командир, і човен поплив паралельно американському берегу.

— Приблизно через дві години побачимо вогні Френчмен-Бея, — сказав командир Гімпелові.

На човні всі вже знали, що Гімпел із супутником незабаром зйдуть на берег. Про мету їхньої подорожі ходили найнеймовірніші чутки. Говорили навіть, ніби Гімпел і Біллі мають викрасти президента Рузвель-

та, привезти його на підводний човен і примусити підписати в Берліні договір про мир. Однак правди не знав ніхто.

Вхід у затоку Френчмен-Бей охороняв американський крейсер.

Підводний човен U-1230 на невеликій глибині з вистромленим перископом мчав просто на крейсер. Гімпелові здалося, що командир раптом збожеволів.

— Іншого виходу в нас немає, — пояснив командир. — Це єдиний можливий спосіб.

Точно за дві милі від крейсера підводний човен почав повільно занурюватися, на глибині тридцяти метрів прослизнув під крейсером і, зупинивши мотори, ліг на дно. На U-1230 панувала мертва тиша, люди напружено прислухались. Один за одним над ними пропливали сторожові катери, баржі, пароплави. Шум їхніх моторів чути було ясно.

Командир розраховував на нічну темряву і приплив.

Коли стало темно, з допомогою стиснутого повітря підводний човен знов піднявся на висоту перископа. Тоді ввімкнули на найменші оберти мотори, і U-1230 між двома голими острівцями повільно поповз до берега.

Американська прикордонна служба спала. Якби в цей час працював бодай один звуковловлювач або радіолокатор, нацистський підводний човен безперечно загинув би.

Команді навіть не вірилось, що вони так вільно наближаються до берега. Щомиті чекали на вибух мін або напад американських підводних човнів.

— Отже, ви не хочете прийняти моєї поради? — спитав командир Гімпела.

— Вдячний вам за турботу, але діятиму на власний розсуд.

— Шкода. Повірте, вам краще висадитись на берег у мундирі німецького офіцера. Якщо вас затримують, то поведуться з вами як з військовополоненим. А це краще, ніж коли вважатимуть вас за шпигуна і посадовлять на електричний стілець.

Біллі, розуміючи, що наближаються найнебезпечніші хвилини в його житті, злякано поглядав то на Гімпела, то на командира, однак з їхньої розмови нічого не зрозумів.

— Що сказав командир?.. Чого він хоче?.. — спитав він кілька разів Гімпела.

— Нічого. Ми з ним просто розмовляли.

— Скоро зійдемо на берег?

— Так, Біллі.

— Ой, що то буде!..

— Все буде гаразд, заспокойся. Можливо, через годину запрошу тебе в якийсь бар на чарку віскі.

— Дідька лисого! Через годину нас пожиратимуть мурашки!

— Пусте. На березі безпечніше, ніж отут, під водою.

— Готуйтеся, через дві години вийдемо на поверхню, — сказав командир.

— Гаразд, командире, ми готові.

— Залишимося на поверхні доти, поки ви не дістанетесь берега. В разі потреби прикрию вас гарматним вогнем.

— Краще було б, якби ви щезли із затоки, — відповів Гімпел.

— Але ж вам відомий наказ: забезпечити будь-що вашу висадку на берег.

Командир і справді був готовий пожертвувати підводним човном і всією командою. Він був теж фанатичним прихильником нацизму.

Час спливав дуже повільно. Нарешті пролунала команда:

— Піднятися на висоту перископа!

Човен почав безшумно підніматись, поки з-під води не виринув перископ.

— Ще рано, — сказав командир. — Гляньте, — покликав він Гімпела до перископа.

Гімпел ще в Берліні сотні разів вивчав по карті цю місцевість. Однак вона виявилася зовсім не такою, якою він собі уявляв її. В перископі він побачив зарослу очеретом земляну косу. За нею виднів ліс, який перетинало широке шосе. Вогні автомобілів то наближались, то зникали в імлі. Весь берег заволокло туманом. Невдовзі знявся вітер, вмить розвіяв туман, і берег стало видно, мов на долоні.

— Ми на відстані трьохсот п'ятдесяти метрів од берега, — сказав командир. — Спробуємо підійти ближче.

Човен пройшов ще п'ятдесят метрів і сплив на висоту башти. Аж тут пішов негустий сніг.

— Настав наш час, — сказав Гімпел до Біллі.

Двоє матросів миттю надули гумовий човен, поклали в нього всі речі агентів, і командир сказав на прощання:

— Бажаю успіху... Коли буде потрібно, викличте нас по радіо, і ми приїдемо на допомогу. Вкажіть тільки точні координати.

Матроси спустили на воду надувний човен. З берега віяв вітер, і назустріч їм летіли хмари снігу. Хвилі дедалі наростали. Двоє матросів щосили веслували, і надувний човен помітно віддалявся від підводного, метр за метром наближаючись до берега.

Гімпел тримав у руці пістолет. У човні були рація, гроші, карта...

Раптом наштотхнулися на твердь. Шпигуни мерщій зійшли з речами на берег, мат-

роси ще почекали кілька хвилин і повернулись на підводний човен.

Гімпел на мить озирнувся на U-1230, що стояв у затоці. Гармати були націлені на берег. Двоє агентів поспішили до лісу. Якийсь час вони йшли між деревами, провалюючись у ями, спотикаючись об повалені стовбури. Дві важкі валізи ще більше утруднювали шлях.

— Сьогодні мусимо дійти до залізничної станції, щоб дістатися поїздом до Бостона. В малому містечку зупинятись не можна, — сказав Гімпел. — Треба вийти на шосе.

Втомлені, з валізами в руках, вони вийшли на трасу. Повз них проїздили машини, проте жоден водій не зупинився.

Два юнаки поверталися машиною з вечірки і побачили в світлі фар двох чоловіків, що йшли краєм шосе з валізами в руках, — незвичне явище в Америці. Чоловіки були у світлих плащах, без капелюхів. В Америці взимку носять капелюхи й пальта.

Юнакам вони здались підозрілими. Пройшовши трохи, хлопці повернулись на те місце іншим шляхом і, присвічуючи ліхтарем, пройшли слідами незнайомців, які привели їх до самого моря. Сліди на снігу були чіткі. Отже, ті люди прийшли з боку моря.

В найближчій поліцейській дільниці юнаки розповіли про свою підозру, однак черговий поліцейський вирішив, що це якісь п'яні фантазери, і вигнав їх.

Хлопці сердито грюкнули дверима й вирішили діяти далі. Вони пішли до місцевого відділку ФБР. Черговий офіцер спершу навіть не хотів їх впустити, але настирливі юнаки не здавалися. Офіцер мусив вислухати їх і неохоче запротоколював усе сказане.

— Гаразд, хлопці, — сказав він нарешті. — Шукайте далі тих шпигунів. Дійте з тому ж дусі, може, щось із вас і вийде.

А тим часом Гімпел і його супутник, нічого не підозрюючи, йшли собі далі. Вони навіть гадки не мали, як близько були від електричного стільця. Коли б хтось хоч трохи зважив на свідчення двох американських юнаків, нацистські агенти далеко не зайшли б. Самовпевнені американські урядовці не могли навіть припустити, що з боку моря можуть проникнути агенти.

Нарешті двох шпигунів підібрав водій таксі, що повертався порожняком до міста.

Це було в ніч з двадцять дев'ятого на тридцять листопада тисяча дев'ятсот сорок четвертого року. Минуло хіба що зо дві години після висадки на американський берег. Гімпел слухав теревені Біллі з водієм і думав про те, що вони можуть встигнути на швидкий поїзд, який ішов у Бостон з Канади. Він знав напам'ять розклад руху поїз-

дів через кожну станцію цього району. І знов та знов повторював про себе:

«Я Едвард Грін. Мені тридцять три роки, за фахом радіоінженер. Два місяці тому мене демобілізували з американського військово-морського флоту через поранення. Я капітан. Народився в штаті Кентуккі, в Бріджпорті... Я Едвард Грін. Мені тридцять три роки...»

— Бачите вогні за поворотом? — спитав водій, показуючи вперед.

— Бачимо, — відповів Біллі.

— То Бенгор. Куди вас везти?

— На вокзал.

Біллі заплатив шість доларів, купив два квитки до Портленда. Поїзд мав рушити за чотири хвилини.

У довгому вагоні, крім пастора і п'ятиох підпалених солдатів, не було нікого. Прислухаючись до солдатського базікання, нацистські агенти й не помітили, як швидко минув час. Аж ось провідник вигукнув на весь вагон:

— Наступна станція Портленд...

— При виході треба уникнути перевірки документів, — прошепотів Біллі.

Галасливі солдати вийшли на перон, і до них кинувся патруль військової поліції. Нацистським агентам знову поталанило — вийшли на привокзальну площу, уникнувши перевірки документів.

Валізи здали в камеру схову.

Був початок грудня, а вулиці Портленда уже вбрались у святкові шати. Місто готувалося до різдвя. Гімпел згадав Берлін, і йому здалося, ніби він потрапив у зовсім інший світ.

На розі стояв продуктовий кіоск. Вирішили попоїсти.

Продавець ввічливо спитав:

— Що бажаєте, панове?

— Бутерброд із ковбасою, — сказав Гімпел. То були перші слова, вимовлені ним тут по-англійськи.

Продавець вправним рухом нарізав ковбасу й спитав:

— Якого хліба?

Гімпел зніяковів. Хіба сорти хліба тут на вибір?

Продавець перепитав:

— Якого хліба, пане?

— Байдуже...

Продавець здивувався:

— Невже байдуже? Може, zvolите грінкі?

— Добре... чудово, — відповів розгублений Гімпел.

Біллі мовчки слухав. Коли продавець подав загорнуті в папір бутерброди, він кивнув головою Гімпелові — мовляв, якомога скоріше слід піти звідси.

Гімпелові надовго запам'ятався цей епізод. На четвертому році війни в Америці продають кілька сортів хліба! Досі він вважав, що підготувався до завдання навіть у найменших дрібницях. Та випадок з бутербродом насторожував.

— Так, ходімо швидше, — сказав він до Біллі.

За годину вони вже сиділи у вагоні швидкого поїзда.

Ввечері прибули в Бостон і оселились у готелі «Іксіс», у номері на двох. Проспали до обіду наступного дня.

Гімпела весь час не полишали тривожні сумніви щодо Біллі. Проте він не виказував їх, навпаки, намагався по-дружньому зблизитися з напарником.

— Чудова країна! Я заздрю, що ти жив тут...

— Це іронія долі, що Америка і Німеччина ворогують. Якби ці дві країни об'єдналися...

Надвечір вони вийшли і пообідали в маленькому ресторані. Потім у великому універмазі купили все нове — від ніг до голови. Старий одяг кинули в ящик на сміття. Повернулись у готель і вдягнені полягали в ліжка — щоб куплені речі здавались хоч трохи поношеними. Пролежали так до вечора і вирішили вранці їхати в Нью-Йорк, де, власне, і мали приступити до виконання завдання.

Поїзд прибув у Нью-Йорк на Центральний вокзал. Тут вони теж здали речі в камеру схову і пішли шукати готель. У районі Манхеттена, на Тридцятій авеню, в готелі «Кінмор» взяли номер на двох.

В Нью-Йорку Біллі зразу повівся як риба, що була викинута хвилею на берег і на решті дісталася води. Він мало не кричав з радості. В кишені було п'ять тисяч доларів, одержаних від Гімпела. Біллі здавалось, що йому належить весь світ. Настав час, коли можна досхочу пити найкращі сорти віскі й вибирати «дівчат» вартістю від двох до трьох з половиною доларів.

Гімпел остаточно переконався, що Біллі — безнадійний п'яниця. Проте в Нью-Йорку він трохи попустив йому віжки, аби мати більше часу для себе: читав газети, кілька разів на день відвідував кінотеатри, розмовляв з водіями таксі, офіціантами — намагався вжитися в нове оточення. Біллі, як правило, приходив пізно і п'яний. Тим часом Гімпел підготував усе, аби встановити зв'язок з німецьким агентом, котрий жив у Сполучених Штатах уже давно. Цей агент мав негайно передати добуті Гімпелом матеріали на певні адреси у південноамериканських країнах. Але поки що Гімпел не уявляв собі, яким чином проникнути в таємницю, що суворо охоронялась.

А Біллі все пиячив і розтринькував гроші.

Гімпел пробував йому втовкмачити — не для цього, мовляв, прибули ми до Нью-Йорка, — але марно. Та й часу лишалося обмаль.

Треба було дати об'яву в «Нью-Йорк таймс», на яку агент нацистської розвідки чекав щодня ось уже протягом десяти років. На цю об'яву агент мав протягом тижня з'являтися щодня перед будинком номер сорок на Сімдесят шостій авеню від сьомої до восьмої години ранку в окулярах з примітною масивною оправою.

Гімпел вирішив зустрітися з цим агентом наступного дня після опублікування об'яви. Лишалося ще три дні. За цей час він вирішив зв'язатись із Шелленбергом. Шляхів для встановлення зв'язку було передбачено немало, але всі вони потребували багато часу. Тому вирішив скористатись рацією. Згодом він розшифрував адресу нью-йоркського комерсанта. За планом Шелленберга, цей комерсант мав звести Гімпела з відповідальними особами, що мають доступ до атомної промисловості. Запам'ятавши адресу, Гімпел спалив папірця.

А Біллі гультював собі й далі, вертався пізно вночі. Часто доходило й до сварки.

Якось по обіді Біллі сказав, що втопився і приляже відпочити. Гімпел вирішив: настав слушний момент зустрітися з комерсантом. Адресу пам'ятав добре: містер Браун, Сорок перша авеню, дванадцять. Канцелярія комерсанта була на сімнадцятому поверсі.

Про минуле Брауна Гімпел знав усе. Американський комерсант з перших днів війни за чималу винагороду працював на гітлерівську Німеччину. Він передавав німцям цінну інформацію, і в шостому відділі покладали на нього дуже великі надії.

До зустрічі з другим агентом Гімпел мав ще два дні. Важливіше було підготувати ґрунт для здобуття секретних матеріалів.

Гімпел вийшов на вулицю й сів у таксі. Метрів за шістсот до мети відпустив машину, обійшов квартал і, переконавшись, що ніхто не стежить, увійшов до будинку. Контора містера Брауна містилась у двох кімнатах: у першій сиділа секретарка, друга була кабінетом.

Секретарка відповіла, що містер Браун у від'їзді і буде тільки завтра.

Повернувшись у готель, Гімпел попрямував до ліфта, але адміністратор зупинив його:

— Даруйте, пане, ви щось забули?

— Не розумію, в чім річ?

— Ви ж виїхали від нас!

— Що-о-о? — вигукнув вражений Гімпел.

— Ваш супутник розрахувався повністю. Сказав, що ви вже виїхали, тому, вибачте, я й здивувався, побачивши вас тут.

Гімпел ледве стримався, щоб не закрити. Він зрозумів, що Біллі забрав речі і втік. Отямившись, дав адміністраторові півдолара і приголомшений вийшов на вулицю.

Разом із Вільямом Куртісом Колеп'югом зникли рація, зброя, коштовні камені, хімікати для тайнопису й долари. Гімпел полічив гроші. Триста сімдесят п'ять доларів. Якщо він не знайде Біллі — кінець.

В Нью-Йорку відшукати людину — однаково що знайти в скирті соломи голку. До того ж не можна було розпитувати, бо це видалось би підозрілим. Гімпел знав, що Біллі цікавиться тільки грішми і коштовними каменями. Подався він, певне, десь на ближчий вокзал, чи не на Великий Центральний.

В наступну мить Гімпел уже мчав на таксі.

На вокзалі й поблизу Біллі не було. Гімпел переглянув розклад руху поїздів. За останні дві години далеких поїздів не було. Біллі навряд чи вештався б із двома валізами по вокзалу. Лишалось єдине — заглянути в камеру схову.

Потік людей захопив із собою Гімпела, і він спинився біля камери. Разів двадцять обійшов її, шукаючи валізи. Уже втратив надію, коли враз побачив їх за перегородкою. Зверху на них лежали коробка на капелюхи, парасолька і портфель.

Валізи одного з останніх нацистських шпигунів кінця другої світової війни були на відстані кількох кроків від нього. Сталося майже неймовірно. Адже в такому місці, як Нью-Йорк, знайти щось майже неможливо.

Біля віконця видачі речей стояли дві жінки і два чоловіки. Гімпел став у чергу. Коли підійшов до віконця, почав гарячково шукати квитанцію, удавши, ніби загубив її.

— Не хвилюйтесь, пане. Пошукайте спокійно, згадайте, куди ви її поклали, — сказав комірник.

— Не можу знайти, — відповів Гімпел, все ще вивертаючи кишені. — Що робити?

— Підіть до начальника зміни, якщо він дозволить, я видам без квитанції.

Гімпел помчав до начальника. Той вичитав йому за неухважливість, зажадав написати заяву, перелічити в ній, які речі в чемоданах. Тоді пішли разом до камери схову, Гімпел відчинив чемодани, чиновник пересвідчився, що там справді лежать речі, вказані в заяві, і сказав:

— Розпишіться й можете забирати.

Заспокоївся Гімпел тільки тоді, коли покинув район вокзалу.

Розділ десятий

Нацистський підводний човен U-1230 непоміченим вийшов із затоки Френчмен-Бей. Три дні він ще переховувався в американських водах, чекаючи сигналу Гімпела, але не діждався, і командир наказав повертатись у Німеччину.

Човен знову проплив під військовими кораблями та рибальськими суднами і надвечір другого грудня тисяча дев'ятсот сорок четвертого року вийшов у безпечний район.

На світанку третього грудня командир спостерігав поверхню океану в перископ. На обрії раптом виник американський вантажний пароплав.

Командир U-1230 вирішив потопити його і наказав випустити торпеду.

В наступну хвилину навантажений зерном пароплав вибухнув, накренився, і за чверть години на поверхні плавали тільки поодинокі уламки. Загинуло сорок шість американських матросів, сорок сьомий вмер на американському торпедному катері, що поспішив на допомогу. Сталося це о п'ятій годині тридцять сім хвилин.

Ця операція сприяла провалові Гімпела, який, однак, про неї не знав і не міг знати. Зашморг навколо шиї Гімпела затягався.

В ті дні сталася подія, яка й приснитись не могла нацистському агенту в Нью-Йорку.

За ініціативою Шелленберга, Гімmlер і далі шукав шляхів до переговорів з американцями. Все ще сподівався — може, пощастить домовитися з Ейзенхауером і спільними силами повернути проти радянських військ. На думку нацистів, так можна було докорінно змінити хід війни.

Гімmlер неодноразово зустрічався із шведським графом Бернадотом. На думку Шелленберга і Гімmlера, Бернадот міг

вляштувати зустріч нацистських керівників з головнокомандуючим союзницькими військами генералом Ейзенхауером. Нацисти навіть в агонії поразки збиралися розмовляти з американцями з позиції сили і розгорнули шалений контрнаступ.

На арену знову вийшов Скорцені, ображений на Шелленберга, котрий таку серйозну справу як здобуття інформації про атомну бомбу доручив Гімпелові, а не йому. Зате Гімmlер довірив йому здійснити чи не найбільшу за всю війну авантюру. За продуманим планом, німці згрупували великі сили для контрнаступу в Арденнах. Під час контрнаступу Скорцені з трьома тисячами головорізів мав провести пекельну операцію.

Гімmlер звернувся до загону Скорцені із закликом:

«Надіюсь на вас, вірю, що будете гідні слави і за всяку ціну здобудете перемогу!»

Шістнадцятого грудня на фронті англо-американських і німецьких військ було нібито спокійно. Відпочивали всі, крім вартових і дозорців. І раптовий контрнаступ був для англійців та американців наче грім з ясного неба. Німецькі танки швидко і в багатьох місцях прорвали оборону, заглибились у ворожий тил. Головорізи Скорцені, переодягнені у союзницькі мундири, з фальшивими документами, змішалися з відступаючими. Група ця нашкодила супротивникові більше, ніж сили контрнаступу. Вона заманювала ворожі війська в пастку, на перехрестях доріг виставляла фальшиві написи, підривала залізничні станції, шосе, руйнувала телефонний зв'язок. Всі три тисячі чоловік мали зброю з шумоприглушувачами і вбивали сотні американських та англійських солдатів. Найбільше лютували вони у тимчасових лазаретах, знищуючи беззахисних поранених і хворих. Водночас німці використали й останні запаси «фау», руйнуючи тили союзницької оборони.

В перші ж години контрнаступу загинуло понад дві тисячі американських і англійських солдатів, ще більше потрапило в полон. Відступаючи залишили чимало трофеїв, в тому числі близько семисот танків та броньовиків. Тільки один із головорізів Скорцені на перехресті біля Малмеда розстріляв понад сімдесят беззбройних американських військовополонених.

Випадковість перешкодила загонові Скорцені домогтись цілковитої удачі. Крім саботажу, вбивств і створення паніки, в його завдання входило проникнути в Париж і полонити Ейзенхауера.

Двадцять сьомого грудня тисяча дев'яносто сорок четвертого року капітан американської контррозвідки Вейнрайт перевіряв на шосе документи. Під'їхав вілліс. Там си-

діли чотирьох молодчиків Скорцені, котрі вбили водія та офіцерів, що їхали в машині перед цим. На американському віллісі група мала намір проникнути в Париж.

Капітан випадково помітив під сидінням рацію німецького виробництва, і пасажирів було затримано. В бельгійському селі Анрі-Шапель, поблизу місця затримання, через годину зібрався на засідання американський військовий трибунал. Убивць засуджено до страти. Контррозвідка допитала їх і довідалася, що Ейзенхауерові загрожує небезпека. Почалося нещадне переслідування членів загону Скорцені. Понад дві тисячі було піймано і розстріляно.

Коли Шелленберг довідався про невдачу, він сказав Гімmlерові:

— Скорцені зазнав фіаско! Лишилась одна надія — на Гімпела.

Гімпел вийшов з валізами в руках на привокзальну площу і глянув навколо. Біллі не було видно, і він попрямував до зупинки таксі.

Ще не дійшов до машини, коли хтось вхопив його за руку і вигукнув:

— Хелло, Еріх!

Гімпел блискавично повернувся і відразу ж збагнув, що зробив помилку: адже тепер він Едвард і не сміє знати ніякого Еріха Гімпела. А чоловік радісно обняв його:

— Любий Еріх! Навіть не вірисься, що це ти!

Тільки тепер Гімпел упізнав того чоловіка: Пауль Санті, старий знайомий із Перу.

Люди зупинилися навколо, дивуючись темпераментові Пауля.

Гімпел озирнувся і повів знайомого з собою.

— Я теж радий, проте на нас звертають увагу, ходімо.

Вони сіли в таксі і поїхали в ресторан обідати. Валізи Гімпел здав до гардеробу. За обідом Пауль розпитував, що Гімпел робить. Той розповів вигадану експромтом історію своїх поневірянь — працював радіоінженером у Бостоні, але через непорозуміння з шефом його звільнили. І ось приїхав у Нью-Йорк шукати роботи.

Пауль розповів, що вже кілька років як переїхав до Сполучених Штатів і живе в Нью-Йорку. Неодружений, має гарну квартиру. Повідомив, що від'їжджає у справах, і запропонував Гімпелові поселитись у нього.

— Ось тобі ключі. Адреса — Сорок восьма авеню, номер двадцять, одинадцятий поверх.

Гімпел провів його на вокзал, і вони розпрощалися. Потім він повернувся в ресторан, забрав валізи, сів у таксі і, зробивши

дві пересадки, останні триста метрів пройшов пішки.

Без будь-яких ускладнень, не зустрівши нікого підозрілого, він знайшов квартиру Пауля.

Розділ одинадцятий

Вільям Куртіс Колеп'юг вирішив назавжди порвати з Гімпелом. Хотів зробити це зразу після висадки на берег, але побоявся і відклав до слушної нагоди. Він і на думці не мав піти у ФБР з доносом, бо знав, що його теж не помилують. Брати участь в операції нацистів теж не збирався, вважав це божевіллям, навіть дивувався, як це їх не впіймали в перші ж хвилини. Тому вирішив десь сховатися і з допомогою вкрадених цінностей влаштувати своє життя. Розраховував на те, що Гімпел опиниться в безпорадному становищі, бо не наважиться заявити про його зникнення.

Біллі не мучило сумління, коли він украв валізи. Уявив собі, як скаженітиме нацистський агент, і пишався своєю хитрістю.

Через десять хвилин по тому, як Гімпел покинув вокзал, Біллі самовпевнено пішов до камери схову і подав жетон:

— Прошу мої речі.

Комірник довго ходив уздовж полиць, потім повернувся і сказав:

— Сталося непорозуміння, ваших речей немає. Будь ласка, зверніться до начальника зміни.

— Це неможливо! — вигукнув у розпачі Біллі. — Я їх дві з половиною години тому лишив тут! Пошукайте краще...

Комірник ще раз оглянув усі полиці.

— Вибачте, але ваших речей немає. Певно, попередня зміна припустилася якоїсь помилки. Зверніться до начальника, він складе акта.

— Мені потрібні речі, а не акт! — загорлав Біллі.

— Даремно галасуєте. Адміністрація поверне вам вартість речей.

За спиною Біллі вже зібралось чоловік тридцять. Усі поспішали і тому нервували:

— Та йдіть уже, не затримуйте інших!

Біллі йшов до начальника майже в нестямі. Не міг збагнути, що трапилось, не вкладалося в голову, як це зникли вкрадені валізи.

— Мушу вас розчарувати, — пояснив начальник зміни. — Ваші чемодани взяв хвилином двадцять тому містер Едвард Грін. Він сказав, що загубив жетон. Мав ключі і точно назвав усі речі у валізах. Ключі були якісь незвичайні. Мене навіть здивувало, що на звичайних валізах такі складні замки.

Біллі ніби вдарили обухом по голові. Спробігся тільки щось промимрити.

— Може, звернутися до поліції? — спитав начальник.

Біллі отямився:

— Ні, ні, не треба... Нічого не трапилось... Просто я програв сто доларів.

— Ви билися об заклад з містером Едвардом Гріном?

— Так. Він твердив, що цінні речі не можна залишати в камері схову. Я програв. От і все.

— Шкода, пане. Але цей випадок для нас теж буде наукою. На все краще.

Біллі вийшов на привокзальну площу мов п'яний, не знав, до чого братися. Стояв у центрі величезного міста без друзів, без грошей. Викравши валізи, вважав, що Гімпелу кінець. А виходить, що кінець не Гімпелу, а йому. Від безсилої люті хотілося кричати. Біллі відчував, що збожеволіє, якщо не поділиться з ким-небудь своїм лихом.

Саме таким і уявив собі його стан Гімпел. Хіба наважиться звернутись до поліції колишній дезертир? На оті три тисячі доларів, що в нього лишилися, можна протягнути з півроку, якщо поводитись розумно. А тоді, може, кінчиться війна, і все буде гаразд. Проте Біллі не здатний вести скромне життя і не пиячити.

Отже, Гімпел не мав сумніву, що Біллі попадеться. Чи довго він витримає на допиті? Три, чотири дні? Довго він не мовчатиме. А потім... все буде кинуте на пошуки. Так, дорога кожна хвилина, поки в кишені Біллі є долари.

Вирішивши, що Едвард Грін мусить припинити своє існування, Гімпел спалив усі документи на це прізвище. В запасі були інші. Треба негайно зв'язатися з паном Брауном — таємним агентом нацистів. З другим агентом мав намір зустрітися наступного дня. Але всі ці пригоди настільки вимотали

Гімпела, що він хотів відкласти обидві зустрічі бодай на день.

У шафі знайшов пляшку віскі. Випив чарку, ліг на канапу, ввімкнув радіоприймач. Спершу чулася музика, потім передавали останні вісті. «Справи Німеччини погані...» — промимрив сам до себе Гімпел і махнув рукою: «Ет, вони брешуть так само, як і наші. Ми ще не програли війну». З цією думкою і заснув.

Вранці пішов на зустріч з агентом, котрий мав чекати перед будинком номер сорок на Сімдесять шостій авеню.

Чоловік в окулярах, з масивною оправою походжав перед будинком. Обмінявшись паролем, Гімпел взяв у нього номер телефону, по якому можна подзвонити коли завгодно, і визначив новий пароль: «Шукаю Джіну» — «Минулого тижня поїхала на південь». На цьому вони розійшлися у різні боки.

Гімпел знову сів у таксі й поїхав на Сорок першу авеню до містера Брауна. Обійшов увесь квартал, переконався, що ніхто не стежить, і тільки тоді ввійшов у під'їзд.

Містер Браун виявився напівлисим, низеньким на зріст, змученим астмою, употілим чоловічком років п'ятдесяти п'яти-п'ятдесяти восьми. Зустрів Гімпела з солодкою чемністю:

— Мені страшенно прикро, що ви не застали мене під час перших відвідин! Чим можу бути корисний, пане?

— Розповім усе по черзі. Проте буде краще, коли ми сядемо. І попереджаю — не знімайте галасу. Це дружнє попередження у ваших інтересах. А тепер слухайте уважно. Ви, пане Браун, з 1939 року до 22 грудня 1942 року були платним німецьким агентом. За свою службу ви одержали 127 тисяч 246 доларів. Якщо не помиляюсь, на ці гроші ви влаштувались непогано. 22 грудня 1942 року ФБР арештувало всіх членів вашої групи. Ви один zostалися на волі. Тепер ви мусите відробити ці гроші.

Браун перелякано вирячився на Гімпела, наче жаба на гадюку.

— О, боже!.. Хто... хто ви? — пробелькотів він, важко дихаючи, і зірвав з шиї краватку. У нього почався напад астматичного кашлю.

Гімпел підійшов до стола, налив з карафки у склянку води і подав своїй жертві. Коли той трохи отямився, він повів далі:

— Тепер я Кеннет В. Сміт. Кілька днів тому приїхав з Берліна. На початку війни ви працювали на нас бездоганно. Тепер мусите виконати важливе завдання.

— Пане Сміт, ви збожеволіли! На початку війни в Сполучених Штатах були зовсім інші умови для нашої роботи! Тоді все можна було зробити...

— Історія мене не цікавить. Ви потрібні Німеччині зараз, пане Браун.

— Німеччина програла війну! Я нічим не можу зарадити.

Браун ще намагався переконувати Гімпела, що гра втратила сенс, проте нацистський агент не поступався і навіть вдався до погроз.

— Маєте слухність, — сказав нарешті Браун. — Потрапити на шибеницю перед самим кінцем війни?! Це жахливо...

— Крім того, ще раз нагадую: все ваше майно придбане на гроші, зароблені у нас.

— Тих грошей стало тільки для початку. Все інше я здобув власним розумом.

— То будьте й далі розсудливі, пане Браун. Треба виконати єдине, останнє завдання. Зведете мене з потрібними людьми. Після того, пане Брауне, ви перестанете існувати для німецької розвідувальної служби і житимете за власним розсудом.

Рясний піт зрошував обличчя загнаного чоловічка. І він вдався до останнього засобу.

— У мене є краща пропозиція.

— Яка? — спитав Гімпел.

— Скільки у вас грошей?

— Вистачає.

— Отже, багато! Послухайте мене.

— Це залежить від того, що ви запропонуєте.

— негайно щезніть! Ідьте в Південну Америку, і то якнайшвидше. Хіба ви не розумієте, що робите? Це ж однаково, що мчати просто в прірву! За кілька тижнів до закінчення війни працювати на Німеччину, яка вже безперечно програла війну, — це божевілля!

— Ну що ж, виходить, ми з вами обидва божевільні.

Гімпел знав: такому досвідченому агентові, як Браун, неважко проникнути в таємницю атомної бомби. Адже для її виготовлення потрібний уран, який добувають для США у Північній Канаді. А Браун має міцні зв'язки з воєнною промисловістю. Гімпел дав Браунові два дні, аби той добув усе, що треба.

Вийшов із будинку і знову обійшов квартал — чи не натрапили на його слід агенти ФБР. Нічого підозрілого. Отже, Біллі ще не арештований.

Гімпел повернувся на квартиру Пауля і того дня нікуди вже не виходив. Пізно ввечері, на його превеликий подив, прийшла знайома Пауля, яка теж мала ключа від квартири. Це було досить незручно, однак довелося стерпіти.

Жінка сказала, що в неї ремонт, тому вона попросила свого доброго знайомого Пауля надати їй тимчасово кімнату, і відрекомендувалася:

— Мене звуть Джейн Кеннет.

— А мене Джек Міллер.

Розподілили між собою квартиру: жінка зайняла спальню, Гімпел — вітальню. Не давала спокою думка: «Невже вона — агент ФБР? Невже Пауль теж агент, і мене заманили в пастку? Але в такому разі, чому прислали жінку? Чому не арештували мене зразу? Що ж, іншого виходу немає, вночі нікуди подітися».

У ФБР ще нічого не знали.

Вільям Куртіс Колеп'юг засів в одному з барів і пиячив день і ніч. Чим більше пив, тим дужче йому ставало шкода самого себе. Кінець кінцем розплакався і без упину повторював:

— Бідолаха Біллі, сирота Біллі...

Вперто намагався пригадати одне прізвище й адресу власника того прізвища. Не міг більше мовчати. Будь-що хотів розповісти трагедію свого життя комусь із давніх знайомих. Нарешті крізь хмільний туман вплигло ім'я колишнього друга, теж моряка: Тоні С. Уорренс. Навіть згадалося, де той жив у Нью-Йорку. Біллі з Уорренсом колись разом пиячили.

На шостий день після втечі від Гімпела Біллі з допомогою офіціантів сів у таксі і поїхав до Тоні С. Уорренса. Тоні був удома. Обнялися і, перебиваючи один одного, почали розповідати про себе.

— Я воював на Окінаві, двічі поранений, — сказав Уорренс. — Тепер я герой війни! Маю чотири нагороди. Демобілізувався і працюю на военному заводі. Гарна робота. Керую цехом...

Біллі й собі промимрив щось — про труднощі воєнного часу, про клятву війну, яка розлучила добрих друзів. Тоді вирішили, що треба надолужувати втрачене, і пішли пиячити. Переходили з бару в бар, пригощали всіх, хто потрапляв на очі.

Другого і третього дня Уорренс на роботу не пішов, послався на хворобу. Він таки справді був хворий від перепою. А третього дня настала критична хвилина, коли Біллі витяг із кишені останні сто доларів. Ось тоді в нього почався напад відвертості. Заплітаючи язиком, розповів Уорренсові про свої пригоди, про жахливу подорож на підводному човні.

Уорренс, що був трохи тверезіший од Біллі, спершу сміявся.

— Друзе, тобі треба писати пригодницькі романи! Такого я ще ніколи не чув! Маєш чудову фантазію!..

— Я... бу-у-в! Бу-ув на тому проклятому підводному човні! — вигукнув ображений недовірою Біллі.

Раптом Уорренс отямився і, швидко тверезіючи, почав мовчки й вельми уважно

слухати. Біллі оповідав про німецьку секретну службу, про те, як полюють на таємницю атомної бомби. Уорренс був друг Біллі, але разом з тим і фронтовик. Спершу вагався, чи заявляти у ФБР, і таки наважився.

Біллі не чув, коли Тоні С. Уорренс викликав працівників ФБР. Він спав. Розбудили його вже агенти.

Уорренс зніяковіло посміхався:

— Не гнівайся, друже... Я не міг інакше.

Слідчих ФБР попервах не дуже цікавила особа Біллі. Вони ще не знали, що це за фігура. Дали йому спокій, аби витверезився, і не поспішали з допитом. Під час допиту офіцер з байдужим виглядом, посміхаючись, записував до протоколу дані арештованого.

А Біллі вів своєї:

— Даремно ви турбувались. Я б сам прийшов до вас. Бо вважаю своїм обов'язком заявити, що в Нью-Йорку ходить на волі небезпечний німецький шпигун. Його звуть Едвард Грін, тобто це було його останнє прізвище. Дуже небезпечна людина. Один із кращих агентів німецької розвідки. Я переплив разом з ним Атлантичний океан на підводному човні U-1230.

Офіцер грюкнув кулаком по столу:

— Неподобство! Ти, американець, проводиш на свою батьківщину німецького шпигуна?!

— Так, я американець і пишаюся цим! Я приїхав з німецьким агентом, щоб потрапити додому і викрити нацистського шпигуна.

Працівники ФБР спершу не сумнівалися в правдивості Біллі. Для них здавалося природним, що американський військовополонений хотів повернутися додому, бодай у такий дивний спосіб — супроводжуючи німецького шпигуна. Природним здавалось і те, що Біллі в слушний момент утік від шпигуна і виказав його. Проте згодом розшукали справу Біллі, колишнього моряка. З документів стало відомо, що він дезертир і позбавлений офіцерського звання саме через свої симпатії до нацизму.

В ту ж хвилину було оголошено тривогу.

Газетам заборонялося повідомляти будь-що про появу німецького шпигуна. Зате був приведений у дію весь механізм ФБР. Допитувати Біллі почали найдосвідченіші слідчі. Байдужий тон, яким розмовляли з ним досі, змінився на грізний. З ним уже поводились як із зрадником.

Біллі десятки разів повторював усе, що знав, до найменших деталей охарактеризувавши й описавши самого Гімпела.

Допит тривав двадцять чотири години без перерви. Яскрава настільна лампа світила допитуваному просто у вічі. Офіцери-слідчі мінялися кожних двадцять хвилин, не даючи Біллі жодної хвилини перепочинку.

— Я все розповів, присягаюсь. Більше нічого мені не відомо...

— Брешеш, тварюко!.. В того шпигуна має бути якась особлива прикмета, звичка...

— Ні... не знаю...

— Згадай!

— Більше нічого не знаю...

І знову починалось усе від початку.

Нарешті з нього вибили одну особливу прикмету — звичку Гімпела класти здачу під час покупок у ліву верхню кишеню.

Офіцер кивнув черговому, і за хвилину радіоцентр ФБР передав цю прикмету Гімпела усім своїм дільницям.

Проте й Гімпел не дрімив. Він мав тиждень фори перед ФБР...

Розділ дванадцятий

Гімпел змагався зі смертю. Як не дивно, але не думав про майбутнє. Сповнений фанатичної віри у нацизм, прагнув будь-що заволодіти таємницею атомної бомби, яка, можливо, ще врятує гітлерівську Німеччину або стане в пригоді майбутній, новій імперії.

Через два дні зателефонував Брауніві. Умовились про зустріч у барі на Тридцять першій авеню. Старий агент прийшов точно в призначений час. Гімпел задоволено всміхнувся. Він був певен, що Браун не наважиться його обдурити.

Побачивши Гімпела, Браун підвівся і сказав:

— Краще поговоримо в моїй машині, так буде безпечніше...

Вони сіли у довжелезний «паккард» і рушили вулицями Нью-Йорка.

Минуло з півгодини, поки Гімпел заговорив:

— Чи не час вам уже розповісти, як справи.

— Ви обіцяли, що це моє останнє завдання...

— Так

— Цьому можна вірити?

— Якщо ваші інформації вірогідні, ви мені більше не побачите.

— Всі інформації від компетентних осіб.

— Тоді все гаразд. Розкажіть.

— Найголовніше, що вдалося вивідати, — атомна бомба готова.

— Отже, її в будь-який час можуть застосува-

ти?..
— Ні... До цього ще не дійшло. Бомба дуже важка. Її треба скидати з літака. Та для цього потрібен спеціальний літак.

— Де провадяться випробування?

— В Каліфорнії. Два найдосвідченіших пілоти вже чотири тижні вправляються у зльоти й посадці на перевантажених літаках.

— Яка сила тих бомб?

— На думку спеціалістів, з допомогою однієї чи двох можна закінчити війну. Сила надзвичайна.

— Скільки виготовлено таких бомб?

— Всього три. Але цього досить.

— Де їх виготовляють?

— Цього, на жаль, ще точно не знаю. Але назву вам одне прізвище: Гріффіт. Видатний фізик. Живе тут, у Нью-Йорку, в одному з готелів на Двадцять четвертій авеню. Від нього можете про все довідатися, більше того — в нього є і креслення, принаймні один примірник...

— А хоче продати?

— Пан Гріффіт якраз у скрутному становищі.

— Фінансові труднощі?

— Ні. Кокаїн.

— Звідки він його одержував досі?

Браун зніяковіло всміхнувся.

— Від мене... через знайомого.

— Ви хочете сказати, у ФБР невідомо, що один із керівних вчених атомного центру наркоман?

— ФБР має досвідчених співробітників, але вони теж не боги, не всевидючі. Ніхто не може знати всього.

— Це мене трохи заспокоює. Ви теж зважте на свої власні слова і не бійтеся так ФБР.

— Спробую. Я завжди дбав, щоб фізик одержував кокаїн тільки через мене. Отже, крім мене, про це ніхто не знає, і він поза всякою підозрою. А я..., хто знає, що зі мною буде... Може, господь змилосердиться...

— Правильно, містере Браун. Людина поки живе — надіється.

— Ви маєте намір зв'язатися з ним?

— Так. Мені треба поговорити з містером Гріффітом. Однак поки що я мушу точно

знати, чи застосують американці атомну бомбу.

— В цьому немає сумніву. Звичайно, коли б Німеччина або Японія теж мали цю бомбу, американці вагалися б, а так...

— Зрозуміло. Так їм нема чого боятися.

— Вони й не бояться. Продемонструють світові зброю, яка, за їх твердженням, може стерти на порох ціле місто.

— І тепер провадяться випробування, щоб підтвердити розрахунки вчених на практиці?

— Саме так. Від останнього випробування залежить багато.

— Що ви ще знаєте?

— Форсується виготовлення атомних бомб. Досі США одержували уран тільки з Північної Канади. Тепер його довозять і з Бельгійського Конго.

— Де ж виготовляють бомбу?

— Цього точно встановити не вдалося.

— Не грайте на нервах, пане Браун!

— Чого ви дратуєтесь?! Я маю що втрачати — більше, ніж ви.

— Життя кожному дороге.

— Нарешті ви це визнали!.. Я мав розмову з Гріффітом. Він каже, що для виготовлення атомної бомби потрібна величезна кількість води. Між іншим він зауважив: коли розпочалися дослідження, води ріки Колумбії були відведені каналом у певному напрямі.

— Цікаво. Кажіть далі.

— У штаті Теннессі поблизу Ок-Ріджа за кілька місяців збудовано величезний шести-поверховий завод. Канали тут кінчаються.

— Гаразд, пане Браун, цього мені вистачить. Якщо вдасться домовитися з паном Гріффітом, я дам вам спокій. Якщо не вдасться, доведеться нам зустрітися ще раз.

— Сподіваюсь, до цього не дійде.

— Я теж сподіваюсь. Для нас обох так було б краще.

— Прощайте!

— На все добре, пане Браун, — відповів Гімпел, коли машина зупинилась край тротуару.

Американці відрядили з району Тихого океану в Арізону два бомбардувальники далекої дії «В-29». Два офіцери вже довгий час вправлялися у зльоті й посадці з бомбами, вага яких перевищувала в кілька разів звичайний вантаж. Вони не розуміли, для чого потрібне таке перевантаження, але мовчки виконували наказ.

Гімпел по рації доповів у Берлін про мету цих тренувань. Берлін був задоволений чіткістю передачі й наказав чекати інструкцій о п'ятій годині.

Рівно о п'ятій Берлін вийшов на зв'язок.

Інструкція була чітка і ясна: Гімпел мусить добути схему виробництва атомної бомби і висадити в повітря завод у штаті Теннессі. Берлін надав у розпорядження Гімпела підривну групу з чотирнадцяти чоловік — вони чекають на його наказ у Бразилії. Коли все буде підготовлено, Гімпел має дати в одній із бразильських газет об'яву такого змісту: «Продаються уживані трактори». До цього тексту треба додати цифру — кількість тракторів, яка означатиме, через скільки днів загін підривників має бути в Ок-Ріджі. Якщо через дванадцять днів, то об'ява повинна мати такий зміст: «Продається дванадцять уживаних тракторів».

Після радіосеансу Гімпел вирушив на пошуки Гріффіта і незабаром знайшов готель, де мешкав фізик. До чергового адміністратора довелося іти довгим коридором. Адміністратор саме кудись вийшов. На столі лежав товстий журнал реєстрації мешканців. Гімпел терпляче ждав, обережно оглядаючи хол. Він помітив чоловіка, що сидів у фотелі й читав газету. Помітив і те, що чоловік той з-за газети зиркає на нього. Прийом цей був йому відомий ще з Гамбурга.

«Отже, ФБР натрапило на слід», — майнула думка.

Гімпел повернувся спиною до чоловіка з газетою і з удаваним спокоєм почав перегортати сторінки журналу. І весь час відчував на собі чужий погляд.

З'явився черговий адміністратор.

— Вам потрібна кімната?

— Ні, дякую. Я одержав із Чікаго від родича листа, в якому він пише, що приїде і зупиниться у вашому готелі. Його звуть Джон Е. Міллер.

Адміністратор уважно перегорнув сторінки і, розвівши руками, відповів:

— Такого в нас немає.

Гімпел майже непомітно озирнувся і побачив, як чоловік у фотелі блискавично перевів погляд з нього на сторінки газети.

— Вибачте, де тут туалет? — спитав Гімпел.

— Ось по коридору прямо, потім ліворуч, — відповів з готовністю адміністратор.

Гімпел дав йому півдолара і повільно пішов коридором. Перш ніж звернути ліворуч, озирнувся. Чоловік, що читав газету, повільно підвівся і пішов до чергового адміністратора. Він теж попросив журнал і почав перегортати сторінки.

Прізвище Гріффіта Гімпел бачив у журналі, і тепер його хвилювало, чи агент ФБР здогадається, кого він шукав. Проте на роздуми не було часу. Слід було використати оці кілька хвилин, поки агент роздивляється журнал.

Звернувшись ліворуч і почав гарячково шукати чорний хід. В кінці останнього повороту коридора побачив двері з написом «Вихід». «Остання можливість», — промайнуло в голові.

Взявся за ручку і обережно натиснув. Двері відчинилися. Назустріч поспішав чоловік у білому халаті та білому кухарському ковпаку.

— Вибачте, — сказав Гімпел і пройшов повз нього.

Агент ФБР цього не міг бачити. Він чекав на Гімпела біля чергового адміністратора. А той через задній двір вийшов на вулицю.

На розі стояв синій «шевроле». Гімпел рішуче підійшов до машини і, побачивши, що пусковий ключ на місці, сів за кермо, завів мотор і рвонув на повному газі. Виїхавши на одну із центральних вулиць з великим рухом, став у ряд і сповільнив хід. Вирішив їхати ще рівно десять хвилин, бо знав, що всім поліцейським постам буде повідомлено про крадіжку автомобіля. На Таймсквер побачив місце стоянки. За всіма правилами в'їхав туди і зупинився. Потім спокійно вийшов з машини, неквапливо перейшов на другий бік вулиці, зупинив на розі таксі й сказав водієві:

— На Великий центральний вокзал. Якщо за десять хвилин доїдемо, ще встигну на поїзд.

Водій невдоволено буркнув:

— Усі квапляться...

На вокзалі дав водієві два долари, вийшов на перон і зник у натовпі. З чверть години вештався серед пасажирів, потім знову сів у таксі і поїхав на квартиру Пауля. Знайома господаря квартири саме прикрашала різдвяну ялинку. Вони повечеряли разом.

Вночі Гімпел раптом прокинувся у тривозі. Глянув на жінку, що лежала поруч, усміхаючись уві сні. На мить подумалося, що непогано було б залишитися з нею назавжди, поїхати кудись у Південну Америку. Грошей досить, щоб розпочати нове життя. Шосте управління, певно, вже не має тієї влади, щоб знайти його і помститися за зраду.

Проте в ньому переміг фанатизм агента номер сто сорок шість шостого управління нацистської Німеччини.

«Мене послали сюди із важливим завданням, і я мушу його виконати!»

Вранці з автомата подзвонив Браунові:

— Мені дуже шкода, що знов турбую вас, але не моя вина. Зустрітися не вдалося... Цю проблему мусите вирішити ви.

— Чорт зна що! Невже ви ніколи не дасте мені спокою?!

— Слухайте уважно, пане Браун. З свого боку я зробив усе, щоб ми більше не зу-

стрілися. Так склалося не з моєї волі. Зведіть мене з тією особою, і я присягаюсь, що більше вас не турбуватиму.

— Гаразд. Я теж присягаюсь, що останній раз виконую ваші вимоги. Завтра о четвертій годині чекайте в тому барі, де ми вже зустрічалися.

— Чекатиму.

Наступний день Гімпел провів із мешканкою квартири Пауля. О пів на четверту прощався з нею і поїхав на таксі в бар.

Містер Браун уже чекав на нього.

— Поталанило, — сказав він Гімпелові. — Ось портфель на стільці. Я зараз піду. Ви посидьте, а коли будете виходити, забереєте його з собою. В ньому знайдете все, що вас цікавить. Там цілий стос паперів. Вся схема виготовлення атомної бомби.

— Чудово! Більше не турбуватиму вас. Портфель у мене, і все гаразд.

— На щастя, він уже у вас. Знаєте, що чекає того, в кого знайдуть цей портфель?

— Знаю.

— Я певен, що вас схоплять. Проте хотів би сподіватися, що ви не викажете мене ФБР. Це моя остання надія на життя.

— Можете спати спокійно, цього не станеться.

— Куплю снотворне і спробую скористатися вашою порадою, — сказав Браун і вийшов.

Гімпел залишив бар через десять хвилин. Він знову сів у таксі і поїхав прямо до контори Брауна.

Браун стояв спиною до дверей, складаючи щось у сейфі. Зачувши, як рипнули двері, давній агент нацистів повернувся, побачив Гімпела і перелякано скрикнув:

— Негіднику!.. Чого тобі ще?

— Тихше... Обережно, бо почують.

— Геть звідси! — гримнув Браун.

— Ще кілька слів, і я піду.

— Нічого не хочу чути!.. Геть!

Гімпел блискавично підскочив до столу, схопив хромований важкий ніж, що ним Браун розрізав папери, і щосили встромив його в шию своєї жертви. Фонтаном ринула кров, але Гімпел не мав часу замітити за собою сліди. Він накинув на труп килим і вийшов на вулицю, навіть не зачинивши двері.

Операція «Ельстер» наближалася до кінця. Найскладнішу і найважчу її частину виконано. В руках Гімпела була таємниця виготовлення атомної бомби — остання надія нацистських верховодів.

Гімпел мчав на квартиру. Співмешканки вдома не виявилось, і це було добре. Швидко підготував усе необхідне для мікрозйомки. За півтори години весь цикл виробництва атомної бомби був сфотографований на двадцяти двох мікроплівках. Тамуючи

хвилювання, Гімпел підійшов до телефону і набрав номер агента-посередника.

— Шукаю Джіну, — сказав він у трубку.

— Минулого тижня поїхала на південь, — почулось у відповідь.

За умовою, Гімпел мав надіслати всі матеріали на ім'я цього агента на головпоштамт до запитання. Він коректно повідомив:

— Завтра можете одержати...

Поклавши трубку, він швидко зробив невеликий пакунок, написав адресу і помчав на пошту. Через годину він повернувся на квартиру. Хотілося передати їй оригінали планів та схем. Згадав ще одного агента. Проте вирішив, що важливіше буде виконати друге основне завдання: зруйнувати завод в Ок-Ріджі. Можливо, при цьому загинуть сотні тисяч людей, але Гімпела таке не обходило. Того самого дня він вмістив у газеті об'яву: «Продається чотирнадцять уживаних тракторів». Якщо йому вдасться виграти ще ці чотирнадцять днів, завод буде знищений.

Ще спробував зв'язатися з третім агентом, щоб передати оригінали, але безуспішно.

Бразильська газета продавалася тільки в найбільших газетних кіосках Нью-Йорка. Гімпелові доводилося щодня купувати її, аби довідатися, чи виїхала підривна група в штат Теннессі до заводу в Ок-Ріджі.

Чотири дні чекав марно. На п'ятий день, як завжди, пішов по газету. На вулиці було людно, і Гімпел не помітив нічого підозрілого. Він знав правило агентів ФБР: арешт мусять проводити обов'язково двоє. Тому обминав місця, де бачив двох чоловіків.

Перед газетним кіоском була черга. Гімпел став у кінці. Дійшовши до продавця, вибрав два журнали і попросив бразильську газету.

— Я одержую лише кілька примірників цієї газети, — сказав продавець. — Ось останній примірник свіжого номера. Коли ви щодня купуватимете її, охоче відкладатиму для вас.

— Дякую, але я через кілька днів виїжджаю, — відповів Гімпел і подав продавцеві банкноту в десять доларів.

— Дрібніших немає?

— На жаль, ні.

Продавець дав йому здачі дев'ять доларів і двадцять п'ять центів. Гімпел розстебнув пальто і поклав гроші у ліву верхню кишеню піджака. Потім засунув журнали і газету в кишеню пальта. Озираючись, побачив чоловіка, що стояв поблизу і припалював сигарету.

«Один», — подумав Гімпел з полегкістю і пішов до зупинки таксі. Але той чоловік наздогнав його. В цю ж мить з другого бо-

ку з'явився елегантно вбраний молодий велетень.

— Ви Едвард Грін? — спитали вони майже одночасно.

— Ви помилилися. Мене звуть Джек Міллер.

— Все одно. Ви арештовані.

Люди, що проходили поруч, навіть не помітили нічого. Два агенти ФБР стали обабіч Гімпела, тримаючи в кишенях пальці на спускових гачках пістолетів.

Чоловік, що припалював сигарету, попрямував до найближчого будинку. За ним пішов Гімпел і другий агент ФБР.

У під'їзді перший агент наказав:

— Покажіть документи, пане Грін!

— Я вже казав, що я не Грін, — відповів обурено Гімпел і вийняв посвідчення на ім'я Джека Міллера.

— Скільки посвідчень ви привезли з Німеччини?

Гімпел зрозумів: гра скінчилась.

Агент з іронічною посмішкою вів далі:

— Пане Міллер, дозвольте передати вам привіт від Вільяма Куртіса Колеп'юга. Бідолаха Біллі вже понад два тижні чекає на вас.

— Я не знайомий з такою особою.

— Ну що ж, докладніше поговоримо в управлінні, — поклав край суперечці старший агент і подав знак водієві машини, що стояла перед будинком.

Агенти ФБР сіли обабіч Гімпела і поїхали до центрального управління ФБР, де передали затриманого старшому за віком співробітникові.

Той мовив єлейним голосом:

— Ми не любимо гратись у кішку й мишку. Тому попереджаю: не заплутуйте слідство. Отже, п'ять тижнів тому в супроводі помічника ви висадилися на берег у затоці Френчмен-Бей і поїхали в Бостон, а звідти в Нью-Йорк. Тут ваш помічник украв валізи. Однак ви їх повернули собі. Там були гроші, коштовні камені, рація. Ми давно вже полюємо на вас. Ви досить довго трималися. Знаєте, де ви помилились? — спитав він, гостро глянувши на Гімпела.

— Ні, не знаю.

— Скажу, але навряд чи це вже стане вам у пригоді. Ступивши на берег, ви в ту ж мить мусили ліквідувати Біллі.

— Справді так.

— Цим ви звільнили б нас від ще однієї брудної справи.

Після такого вступу його привели у величезну залу, оздоблену панелями з букового дерева. Тут на нього чекав літній чоловік.

Службовець ФБР, що супроводив Гімпела, сказав пошепки:

— Це пан Едгар Гувер, шеф ФБР.

На письмовому столі було розкладено

все спорядження Гімпела: рація, хімікати, торбинка з діамантами, пачки доларів.

— Впізнаєте свої речі? Все тут? — спитав Гувер.

— Неначе все.

— Пам'ять зраджує вас. На мою думку, чогось бракує, — сказав Гувер і вийняв з шухляди портфель із секретними документами виробництва атомної бомби. — Цей портфель вартий у тисячу разів більше, ніж усі ваші речі.

— Певно, пане...

— Заберіть його геть з моїх очей, — різко наказав Гувер.

Гімпела відвели в кабінет, де він був перед цим, і почався допит. В очі йому спрямували світло потужної лампи, а співробітники, що вели допит, змінювалися кожні десять хвилин. Запитання сипались без упину, і Гімпел не мав навіть часу обдумати відповідь. Одні й ті самі запитання ставилися сотні разів, щоразу в іншій редакції.

Гімпел все ще сподівався ввести в оману ФБР — адже про його попередню діяльність американцям навряд чи було щось відомо. Про мікрофільми він твердо вирішив мовчати.

— Ви дуже помиляєтесь, гадаючи, ніби нас можна обдурити. Даремно заплутуєте слідство. Нам добре відомо, хто ви. Гра для вас скінчилася, пане Еріх Гімпел. Зрозумійте нарешті, що сто сорок шостий агент імперської секретної служби провалився. Менш ніж годину тому ми одержали невеликий пакунок. Ось він, погляньте, що в ньому. — І слідчий кинув перед Гімпелом на стіл грубу теку з якимись документами.

Гімпел розкрив теку, і на лобі йому виступив холодний піт. На першому аркуші була його власна фотокартка, під нею особові дані: Еріх Гімпел, спочатку агент абвера, потім агент номер сто сорок шість шостого управління. Далі перелічено всі основні етапи його діяльності в Перу, Норвегії, Іспанії тощо.

— Ну, тепер ви нарешті переконалися, що заперечувати — річ марна? Нам усе відомо. Відомо й те, що в Лімі ви були тільки поганеньким аматором, але згодом виросли в одного з найнебезпечніших агентів імперської секретної служби. А тепер я більше не потерплю, щоб ви брехали. Давайте поговоримо розсудливо!

Допит закінчився десь опівночі.

Після допиту Гімпела відвели в камеру із сталевими стінами. З вулиці крізь маленьке загразоване віконце долинали звуки музики, вуличного руху, веселий людський гомін.

Був переддень нового року. Весь світ прощався з останнім роком війни.

Розділ тринадцятий

Слідство у справі Гімпела тривало два тижні. Вивідали все, що цікавило ФБР, та нікому не спало на думку, що нацистський агент сфотографував документи і встиг переслати їх. Залишилося поза увагою ФБР ще одне: зв'язок між убивством Брауна і операцією, що її здійснював Гімпел.

Гімпела перевели до в'язниці «Форт Джей» у штаті Нью-Йорк. Два дні його не турбували, ніби забули про нього. На третій день у камеру ввійшли два офіцери — полковник і майор. Полковник був широкоплечий, кремезний, високий на зріст, майор блідолиций, худорлявий, весь час нервово процісував худими довгими пальцями своє густе чорне волосся.

— Як справи? — привітно заговорив полковник. — Може, сигарету? — спитав, поклавши перед Гімпелом пачку.

Почекав, поки арештант запалив, і, помітивши, як той глибоко затягнувся, розплився в усмішці.

— Ми з Вашингтона, — почав полковник лагідним тоном. — Це була дуже тривала подорож. Сподіваюся, ви оціните незручності нашого переїзду.

Гімпел мовчки слухав.

— Ви, певно, знаєте, що вас чекає?

— Здається, так.

— Вас повісять. Можливо, потрапите на електричний стілець.

— Знаю.

— Проте, може бути вихід навіть з безвихідного становища! — Полковник пильно вдивлявся в обличчя Гімпела. — Ви чули вже що-небудь про OSS?¹

— Так. Мені відомо, чим вона займається.

— Чудово. В такому разі, ми з вами скоріше порозуміємося. Німеччина не має нія-

¹ Office of Strategic Service — стратегічна служба (англ.).

ких надій на перемогу. З цього треба виходити в нашій розмові.

— Так. Можливо, Німеччина зазнає поразки.

— Сумніву вже не може бути, — встряв у розмову худорлявий майор. — Вчора ми бомбардували Берлін. Півміста стерто на порох. Одинадцять гауляйтерів утекли. Можу назвати їхні прізвища. Навіть у Німеччині кожному ясно, що нацисти програли.

— Чого ж ви хочете від мене?

— Працюйте на нас. Передайте по рації в Німеччину текст, який ми складемо.

— Тобто зрадити?

— Ні! Ми хочемо, щоб загинуло якнайменше людей. Коли погодитесь на нашу пропозицію, то зробите найбільшу послугу своїй батьківщині. Разом з тим врятуєте і себе. Газети ще ані слова не повідомляли про вас. Коли ваша згода, преса й надалі мовчатиме. І ви не потрапите до військового трибуналу. Нацистський шпигун Еріх Гімפל просто перестане існувати. Після війни, якщо побажаєте, можете залишитись у Сполучених Штатах, ні — то дозволимо виїхати. Звільнимо вас. Вирішуйте. Завтра по обіді прийду знов.

Однак на другий день до камери ввійшов не полковник і не майор, а зовсім інший офіцер. Відрекомендувався:

— Чарлз Е. Ріджейн. Якщо погодитесь, буду вашим оборонцем на засіданні військового трибуналу.

Вражений Гімפל видивився на нього.

— Пане майор, це якась помилка... Вчора представники OSS пропонували... Сьогодні я мав дати відповідь.

— Ви спізналися. Президент Рузвельт наказав судити нацистського шпигуна Еріха Гімпела поза всякою чергою.

— Отже, нема порятунку...

— Немає. Трибуналу вам не минути.

— Чи є якісь шанси?..

— Навіщо обманювати самого себе? За всіма законами — жодних шансів. А втім, не вважаю вашу справу безнадійною. Якщо Німеччина капітулює, це, можливо, врятує вас. Отже, ваше життя змагається з війною. Радянські війська стоять біля Одери, наші — в Рурі. Війна вже не триватиме довго...

— Отже...

— Чим скоріше складе зброю нацистська Німеччина, тим краще для вас. Тому треба якомога швидше судовий процес. Для цього використаємо всі юридичні ходи, утруднимо роботу прокурора, наскільки вдасться. Я ще не закінчив вивчення вашої справи. Цим можемо виграти тиждень часу.

— Чому ви хочете захищати мене? — спитав Гімפל, запідозривши якусь пастку.

— Я офіцер американської армії. Чесно

воював проти нацистів. Ненавиджу фашистів і тепер. Але є наказ президента: ваш процес має проходити з суворим дотриманням законності. Мені доручено оборону, і я мушу виконати наказ президента якнайкраще.

За кілька днів оборонець прийшов знову.

— Здається, війна закінчиться не раніш як через кілька місяців. Судовий процес почнеться шостого лютого. Більше тижня він не триватиме. За нашими законами, вирок набирає чинності через чотири тижні після оголошення.

За вказівкою президента, справу Гімпела розглядали в суворій секретності. Проте ФБР і далі з'ясовувало обставини висадки на американський берег нацистського шпигуна і встановлення ним зв'язків у Сполучених Штатах. В районі затоки Френчмен-Бей пройшла хвиля арештів. Арештували всіх винних у тому, що німецький підводний човен вільно досяг американських берегів. Було заарештовано й підривну групу, котра мала знищити завод в Ок-Ріджі.

ФБР не вдалося арештувати тільки агента в окулярах з товстою оправою, якому Гімפל переслав поштою мікрофільми. Цей агент розкусив ампулу з ціаністим калієм тієї хвилини, коли співробітники ФБР постукали у двері його квартири.

Вдалося встановити лиш те, що він потрапив у Сполучені Штати в 1939 році з документами на прізвище Вольфа Кестнера, покинувши Німеччину з політичних міркувань. У заяві американським властям писав: «Ненавиджу нацистів». Працював Кестнер інженером на великому авторемонтному підприємстві. Під час допиту всі його колишні співробітники одностайно твердили, що Кестнер ніколи не мав зв'язків з німцями і завжди проявляв антинацистські настрої. Всі заявляли, що ніхто більше ніж Кестнер не бажав загибелі Гітлерові та іншим нацистам.

ФБР не вдалося встановити й того, що Вольф Кестнер за день до смерті переправив через Південну Америку до Швейцарського банку одержані від Гімпела мікрофільми. Шифр для одержання їх був відомий тільки йому і Еріху Гімпелу. Кестнер був мертвий; Гімפל, ясна річ, мовчав.

Судовий процес над останнім нацистським шпигуном почався о дев'ятій годині ранку шостого лютого 1945 року на острові Говернор, у штабі другої американської армії.

Головою трибуналу був полковник Крінтон Дж. Геррольд, члени трибуналу — підполковник і два майори. Обвинувачем виступав майор Роберт Керрі. На суді був присутній як спостерігач і радник верховний прокурор Сполучених Штатів. На варті

біля Гімпела стояли кавалери багатьох орденів, ветерани війни проти фашистської Німеччини.

Полковник Крінтон Дж. Геррольд тричі стукнув по столу дерев'яним молотком.

Прокурор, майор Керрі, пружними кроками підійшов до трибуни.

— Дозвольте зачитати текст обвинувачення, — сказав він.

— Починайте, — кивнув голова.

— Підсудні Еріх Гімпел і Вільям Куртіс Колеп'юг — вороги Сполучених Штатів. У листопаді 1944 року, обминувши прикордонну службу Сполучених Штатів, вони у цивільному вбранні висадилися на берег, щоб за дорученням верховодів нацистської Німеччини чинити ворожі дії і саботаж. Обвинувачення готове подати суду всі докази.

Підвівся оборонець:

— Дозвольте внести пропозицію.

— Будь ласка, — дав згоду голова.

— Шановний суде! Ми судимо нині двох людей. Один — громадянин Німеччини, другий — громадянин Сполучених Штатів Америки. Німеччина і Сполучені Штати перебувають у стані війни. Оборона вважає, що справу зрадника батьківщини Колеп'юга не можна розглядати паралельно із справою нашого відкритого ворога.

Почався різкий обмін думками між прокурором і оборонцем. Прокурор вимагав розглядати обидві справи разом.

Нарешті голова заявив оборонцеві:

— Ваша пропозиція відхиляється.

Прокурор детально переповів, яким шляхом Гімпел і Колеп'юг потрапили в Сполучені Штати.

На той час ФБР був відомий майже кожен їхній крок.

Суд тривав уже восьмий день. Прокурор підтвердив усі обвинувачення. Всі вважали, що більше нема чого додати, коли прокурор знову попросив слова:

— Маю докази, що підсудні прагнули не тільки викрасти секрет атомної зброї та зруйнувати завод в Ок-Ріджі. Вони прагнули знищити все на своєму шляху, і не зважали, що при цьому можуть загинути невинні люди. Підсудні винні ще в одному жакхливому злочині — в смерті сорока семи американських матросів. Еріх Гімпел по радіо передав на підводний човен U-1230, що навантажений зерном пароплав «Корвалліс» вирушив у рейс без збройного супроводу.

— Заперечую! — вигукнув оборонець Гімпела. — Ця справа не була предметом обговорення.

— Прошу відхилити заперечення, — звернувся прокурор до голови. — Маю незаперечні докази.

— Заперечення оборонця відхилено, — оголосив голова.

— На пароплаві був адмірал Фелікс Хіггакс. Він один із небагатьох, що врятувалися під час катастрофи. Адмірал свідчить, що німецький підводний човен U-1230 без будь-якого попередження випустив торпеду в освітлений американський пароплав, який мав у трюмах зерно. — Прокурор підвищив тон. — Сподіваюся, рапорт американського адмірала має вагу перед американським трибуналом!

Палаючі ненавистю очі присутніх дивилися на Гімпела.

Далі варту по черзі впускала свідків: адміністраторів готелів, кельнерів, водіїв таксі. Усі впізнавали Гімпела:

— Так. Це був він.

Свідком була і квартирантка Пауля, з якою Гімпел провів в одній квартирі кілька днів. Вона стала перед суддями й сказала:

— Я, Джейн Кеннет, американська громадянка. Живу в Нью-Йорку, маю невеликий салон. Так, це був він... Я не знала, що він шпигун. Брат мій був морський офіцер, загинув у боротьбі проти фашизму. Шановний суде, я безмежно караюсь, і мені дуже соромно...

До зали ввели одного з юнаків, що перші напали на слід німецьких агентів після висадки на берег.

— Я, Джон Ш. Міллер, учень. Мені п'ятнадцять років, — почав він.

І розповів, як вони з другом натрапили на шпигунів і як попереджали власті та службу контррозвідки.

В останній день процесу виступив оборонець, однак нового він нічого не міг додати. Наприкінці виступив генеральний прокурор Том К. Кларк.

— Я теж не можу більш нічого сказати про підсудного Гімпела. Ось він стоїть перед нами, йому теж нічого нам сказати. Він знав, що на нього чекає, коли вирушив до нас. Інша справа з Вільямом Куртісом Колеп'югом. Це не просто ворожий агент. Це підлий зрадник. Спочатку зрадив батьківщину, потім своїх нових хазяїв і нарешті людину, з якою погодився йти на підле завдання. Він заслуговує шибениці.

Суд пішов на нараду. Гімпела ввели до зали тільки через годину.

Голова зачитав вирок:

— Підсудного Еріха Гімпела суд вважає винним у всіх перелічених злочинах... Засудити до страти на шибениці.

Голова ще раз повторив вирок. Біллі теж засуджено до страти.

Гімпела відвезли знов у «Форт Джей», де він мав провести останні дні життя.

До камери ввійшов оборонець.

— Вирок подано на затвердження до верховного суду. Там лише перевірять, чи все правильно, чи не припущено якоїсь помилки в судовій процедурі.

— І що далі?

— Остання можливість — це просити помилування у президента.

— Хіба є надія?

— Не хочу вводити вас в оману. Президент майже напевно відхилить прохання.

— Хоч би не вішали! Краще вже електричний стілець...

— Цього, можливо, доб'ємось, — відповів оборонець.

Минув тиждень, потім другий і третій. Одного ранку в камеру до Гімпела ввійшов чоловік у цивільному. Він спитав, хто його близькі родичі в Німеччині. Через кілька хвилин прийшов шеф-повар тюрми і поцікавився, яка його улюблена страва. Тюремний пастор переказав — коли Гімпел бажає, він прийде.

Гімпел добре знав, що все це значить. Останнім увійшов унтер-офіцер і спитав Гімпела, чи не має він претензій або якихось особливих бажань. Це був виконавець вироку. Оглянувши уважно Гімпела з усіх боків, він вийшов.

Залишившись на самоті, Гімпел тремтів, на тілі виступив холодний піт. Знітився в кутку камери і, втупивши погляд у важкі тюремні двері, чекав, коли вони відчиняться... Коли настане остання хвилина... Вже розвиднилось, а він усе ще не наважувався навіть ворухнутися. Кожен шурхіт лякав його. І поки зійшло сонце, він уже встиг сотні разів умерти.

О дев'ятій годині ранку ввійшов начальник тюрми:

— Вам надзвичайно поталанило! Вмер президент Рузвельт.

— І що... що... це значить для мене?

— Чотири тижні країна буде в жалобі. А під час державної жалоби смертні вирок не виконуються.

Через три тижні його раптом перевели в концентраційний табір Лівенворт, у протилежному кінці країни. Тут, вдруге в житті, Еріх Гімпел одержав номер замість прізвища. Він став полоненим номер 62098.

В ці дні його суперник, друга зірка шостого управління, Отто Скорцені, теж потрапив до американського полону. Залишки загонів СС підготували для нього на 1900-метровій скелі літак «Фізелер шторх», на якому він мав полетіти на нейтральну територію. Проте американці в останню хвилину затримали його. Згодом, з допомогою підпільної міжнародної організації СС Скорцені втік. Його шефу, Вальтерові Шелленбергу, теж пощастило втекти в Італію.

А на Гімпела у новій тюрмі чекала смерть.

27 вересня 1945 року Еріх Гімпел знову став перед судом. Стомлено, неохоче відповідав на запитання — був переконаний, що це тільки формальність. Адже все про нього вже відомо, нема чого й сподіватися на помилування.

В перерві між засіданнями оборонець підійшов до Гімпела:

— Більше нічим допомогти не можу, Гімпеле. Щиро кажучи, не думав, що так довго протягнемо. Тільки смерті Рузвельта можете завдячити, що досі живете.

— Отже, завтра підтвердять смертний вирок?

— Так. А через тиждень вас буде страчено. На електричному стільці. Це все, чого я міг домогтись.

— І на цьому спасибі.

— Проте маю одну пропозицію. Навряд чи вона придасться, але ви тепер у такому стані, коли треба хаятись за соломинку. Я залишу вам біблію. Прочитайте дуже уважно історію зруйнування стін Ієрихона. Дуже цікава історія. Маю на увазі те місце: «І послав Ісус Навін із Сіттима двох підглядників тайно, і сказав: підіть і оглядіть землю і Ієрихон. Два юнаки пішли і прийшли в дім блудниці, котрій ім'я Раав, і залишилися ночувати там...»

В цю мить оборонця покликали. Він повернувся за десять хвилин і повів далі:

— Пригадуєте продовження цієї біблійної історії? Маю на увазі те, що шпигуни були викриті й стали перед царем. Усе це свідчить, що вже в 1451 році до народження Христа існувала не тільки організована розвідка, але й контррозвідка.

— Ну, пригадую. Але навіщо це судові?

— Цим ви доведете, що шпигунство існує споконвіку, і що прагнення здобути інформацію є природна властивість людей, їх законне право. Це ваш останній шанс, Гімпеле!

— Невже ви серйозно гадаєте, що біблійна казка може врятувати мені життя?

— Бачте, Гімпеле, я не можу назвати, з ким розмовляв, але іноді й судові потрібна соломинка, за яку можна вхопитись. Ваше прохання про помилування буде передано президентові Сполучених Штатів. Зрозуміло?

— Ні. Яке значення...

— Лише від вас залежить, чи буде вирок пом'якшено... Півроку тому ви б не уникнули електричного стільця. Нині дехто звернув на вас увагу... Здається, ви ще станете в пригоді.

— Мене обмінюють?

— Не кажіть дурниць, Гімпеле. На кого? Німеччина переможена. Немає з ким і на кого вас міняти. Справа зовсім в іншому... Я чув, що всі найкращі фахівці атомної і ракетної науки будуть привезені в Сполучені Штати... Для вас це означає життя.

— То ви вважаєте, що, розповівши біблійну історію, можна сподіватись на пом'якшення вироку? — спитав з надією в голосі Гімпел.

— Я певен...

— Можу я сказати, що згоден служити Сполученим Штатам Америки, якщо?..

Оборонець іронічно засміявся:

— Процес над вами ще триває... Для суддів такий поворот видався б дуже дивним.

— Чому? Де мій хліб, там і батьківщина... Якби об'єднатися проти червоних...

— Облиште, Гімпеле... Робіть те, що я сказав, інакше суд, незважаючи на вказівки, повернеться проти вас... Не забувайте, що війна закінчилася недавно і судді жорстокі до ворогів. Вони ненавидять нацистів, а надто вас! Мають для цього всі підстави... Ходімо до зали.

— Гаразд. Я тільки хотів, щоб вони знали: на мене можна покластися. Зрештою, йдеться про мою голову!

Еріх Гімпел впевнено розповів перед судом біблійну історію про розвідників:

— Навіть біблія стверджує, що з давніх часів люди різних країн засиляли один до одного розвідників. Я посилаюсь на біблію і уклінно прошу шановний суд передати моє прохання про помилування президентові Сполучених Штатів Америки...

Через годину після засідання суду Гімпелові повідомили, що президент Сполучених Штатів Гаррі Трумен змінив смертний вирок на довічне тюремне ув'язнення.

Гімпел почув також, що по закінченні національної жалоби з приводу смерті президента Рузвельта було страчено на шибениці Вільяма Куртіса Колеп'юга.

Не минуло й дев'яти років, як брама тюрми відчинилася перед Еріхом Гімпелом.

Його відвезли в порт, на океанський пасажирський пароплав під шведським прапором. Гімпела супроводив офіцер. Це був негр-велетень. Офіцер зачинив двері каюти. Коли пароплав вишов із тримільної прикордонної зони, він викинув з кишені ключ, зняв з Гімпела наручники і заговорив:

— Мені наказано повідомити тебе за межами прикордонної зони, що ти вільний. Вільний доти, доки знову не опинишся на американській землі. Якщо твоя нога знову ступить на територію Сполучених Штатів

Америку, вже за годину ти сидітимеш на електричному стільці. Офіційно я не маю більше нічого сказати, — закінчив офіцер-негр і раптом щосили вдарив Гімпела в обличчя. — А це неофіційно, від себе, брудний нацисте, — сказав він і грюкнув за собою дверима каюти. За хвилину він уже плів до берега на сторожовому катері. Цей офіцер-негр боровся із зброєю в руках проти фашистів під час другої світової війни. Лише в такий спосіб він міг висловити свою волю і волю своїх однодумців.

Еріх Гімпела було звільнено з тюрми, бо в американській розвідці вже тоді думали не про минулу війну, а про майбутню.

Еріх Гімпел, колишній агент номер сто сорок шість шостого управління нацистської Німеччини, живе нині в Західній Німеччині. Як колишній полковник СС, одержує державну пенсію, але насправді перебуває на службі у військовій контррозвідці. Мікрофільми, що зрештою потрапили із швейцарських сейфів на місце призначення, виявились чудовою рекомендацією.

Людину, яка наприкінці війни викрала секрет виготовлення атомної бомби, нині в ФРН цінують і шанують.

Одного весняного ранку 1967 року домашня робітниця Гімпела подала йому сніданок і «Франкфуртер альгемайне цайтунг». Гімпел потягнувся і, позіхаючи, взяв газету. Мимохідь продивився хроніку нещасних випадків, зупинився поглядом на одному повідомленні: «За 10 кілометрів од Ганновера, поблизу науково-дослідного інституту електроенергетики, чорний автомобіль марки «мерседес-2300» на великій швидкості переїхав 37-річного Мішеля Моргана, французького громадянина. Робітник-автослюсар умер на місці. Поліція розшукує водія машини, який, не зупинившись, помчав далі».

Гімпел поклав газету і, намазуючи хліб маслом, спокійно сказав служниці:

— Мабуть, поїду на берег моря трохи відпочити. Дуже стомився за останній час.

— Морське повітря, певно, відновить ваше здоров'я, — сказала жінка. — Зібрати потрібні речі?

— Так. Полечу по обіді літаком.

— Пане Гімпел, хіба не машиною поїдете?

— Здається, я сказав ясно. Літаком! А в обід з авторемонтної майстерні прийдуть по мою машину. Я вирішив поміняти її, бо з нею багато мороки. Вона надто велика і до того ж чорна. Коли повернуся, куплю білий спортивний «мерседес»...

В Чехословаччині,

Франції, Канаді,

США...

В канадському місті Палермо, поблизу Торонто, стоїть пам'ятник великому Кобзареві, автори якого — українські скульптори, народні художники УРСР М. Вронський та О. Олійник, архітектор В. Гнезділов. На могилі Героя Радянського Союзу Василя Портина в м. Енен-Льєтар, у Франції, встановлено пам'ятник роботи народного художника УРСР Г. Кальченко та заслуженого діяча мистецтв УРСР В. Зноби, архітектора А. Ігнащенка.

Митці нашої республіки створили чимало чудових монументів. Зараз вони працюють над новими пам'ятниками, які будуть споруджені в ЧССР.

Монументальна скульптура В. І. Леніна роботи А. Білостоцького, А. Ігнащенка та їх чехословацького колеги В. Гаєна поставлена в м. Градец-Кральове (ЧССР); бронзове погруддя Т. Г. Шевченка (автор — скульптор М. Лисенко), прикрасить паризький сквер, що носить ім'я великого Кобзаря.

За ініціативою прогресивної американської організації в нью-йоркському Арроу-парку вирішено встановити чотири пам'ятники класикам світової літератури: Тарасу Шевченку, О. С. Пушкіну, Адаму Міцкевичу, та Уолту Уїтмену. Бронзові погруддя Т. Г. Шевченка (скульптор В. Бородай) і О. С. Пушкіна (скульптор О. Ковальов) незабаром будуть відіслані до Нью-Йорка.

Візит кінематографістів

Нещодавно в гостях у кінематографістів столиці України побували їхні угорські колеги. На екранах кінолекційного залу Жовтневого палацу культури і Будинку кіно демонструвалися фільми, створені останнім часом на студіях Угорської Народної Республіки. Глядачі познайомилися з молодими героями картин «Чи знаєш ти «Санді-манді?», «Любіть Емілію Одар». Особливий інтерес викликав фільм «Що з тобою буде, Естерно?». Засобами кінематографа режисер Лівія Дярматі, сценарист Геца Бессермені, оператор Янош Жомбойян розповідають про сьогодення угорських робітників, інтелігенції. Всі автори картин ще зовсім молоді, це їх перші кроки в кіномистецтві.

Гордість Шальготар'яна — новий Палац культури.

*Завітайте
в ШАЛЬГОТАР'ЯН!*

Коли б ви ще років десять тому запитали угорця про Шальготар'ян, то у відповідь почули б, що хоч це й обласний центр, але місто невеличке й нічим особливим не примітне, хіба що тільки фабричними димарями, димом та пилом.

Таким і справді був донедавна Шальготар'ян, центр області Ноград, 35-тисячне проміслове місто на півночі країни, поблизу чехословацького кордону. І навіть важко повірити, що за такий короткий час воно могло цілковито змінити свій вигляд, стати одним з найпривабливіших у всій Угорщині.

Рішення наново перебудувати місто було прийняте 1960 року. До цієї справи залучили кращих угорських архітекторів, а проекти обирали шляхом відкритого конкурсу. Після затвердження генерального плану реконструкції, почали зводити нові житлові квартали. Фасади будинків у них відзначаються цікавою різноманітністю, але на кожній вулиці створюють свій гармонійний ансамбль. Центральну площу прикрасив багатопверховий готель «Каранос». До речі, він уславився на всю

країну своїм рестораном. Тут під назвою кожної страви — рецепт. Відвідувач точно знає, що їстиме, і що то за штука битки «А ля мадам Помпадур». Меню нараховує 124 страви й навіть в буденний день, коли відвідувачів значно менше, можна отримати будь-яку з них.

На цій же площі споруджено чудовий Палац культури й гігантський універмаг — предмет задрожів навіть мешканців угорської столиці. Прикрашають площу й величезні бетонні плити, що

Готель «Каранос» на центральній площі міста.

ними вона вкрита. Між плитами мальовничо вписалися барвисті килими газонів та квітників.

Спілка архітекторів Угорської Народної Республіки нагородила Золотою медаллю авторів проекту за найкраще розв'язання забудови центру міста.

Найближчим часом намічається реконструювати старі райони міста. На схилах одного з пагорбів виростає селище сучасних двоповерхових будиночків та два вісімнадцятиповерхових красені для одиниць. У висотних будинках розмістяться ресторан, кафе, магазин.

Поступово буде реконструйовано більшість місцевих підприємств, геть зникне курява і дим. І все це станеться в місті, де ще 1939 року налічувалося лише два триповерхових будинки.

А незабаром в Шальготар'яні відбудеться Міжнародний симпозиум, на якому архітектори багатьох країн світу обговорюватимуть проблеми сучасного містобудування. І, як визнають фахівці, досвід Шальготар'яна багатьом стане в пригоді, його вже тепер вивчають й переймають зодчі різних країн.

Будинки тут різні, й розташовані вони так, що кожне помешкання має сонячну кімнату.

Концерти на Кубі

З великим успіхом гастролював на Кубі танцювальний ансамбль «Юність», до складу якого входять учні і випускники училищ професійно-технічного навчання міста Львова. Ансамбль дав концерти в провінціях Гавана, Орієнте і Камагуей. Він виступав на цукрових заводах і плантаціях цукрової тростини.

Наша гостя Шара Каріг

В гостях у нашій редакції побувала відома угорська перекладачка української літератури Шара Каріг. У дружній бесіді вона розповіла про плани будапештських видавництв, які випускають твори українських класиків та сучасних письменників. Так, незабаром з'явиться на полицях угорських книгарень «Антологія української поезії», готуються до друку оповідання М. Коцюбинського, перекладаються твори Лесі Українки.

Українські пісні в Палаці ООН

Українські народні пісні звучали під склепінням величезного залу Палацу націй Європейського відділення Організації Об'єднаних Націй у Женеві.

Посланці українського мистецтва виступили тут на щорічному святі персоналу ООН, яке проходило під гаслом «Мир у світі». Сплетений із сотень білих гвоздик, цей заклик перетинав сцену найбільшого залу засідань міжнародних організацій, що перетворився на один день у концертний зал.

Бурхливими оплесками нагородили службовці ООН виступ лауреата Всесоюзного конкурсу виконавців імені Глінки, соліста Київського державного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка Олександра Загребельного, який виконав народні українські пісні «Дивлюсь я на небо», «Дівчино, кохана» та інші.

Слухачів полонило ліричне сопрано актриси Євдокії Колесник. Вони почули в її виконанні українські пісні «Нашо мені чорні брови», «Ой, я знаю, що гріх маю».

Акомпанувала співакам з України концертмейстер Київського державного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка Алла Ямпольська.

Панорама міста на Нілі.

Пожвавлений рух панує на центральних вулицях столиці.

КАІР

найбільший за всю його багатовікову історію розквіт почався лише після революційного перевороту 1952 року, незважаючи на численні спроби міжнародного імперіалізму задушити молодшу незалежну республіку, що ступила на шлях національного розвитку.

5 червня 1967 року мілітаристські кола Ізраїлю при підтримці Сполучених Штатів та інших імперіалістичних країн вчинили розбійницький напад на єгипетські землі, намагаючись нанести смертельний удар по національно-демократичному розвитку всього арабського світу. Однак своєї головної мети, — знищення існуючого державного ладу в ОАР, — вони не досягли. Та зрозуміло, що нав'язана війна завдала відчутних ударів по мирному будівництву в ОАР.

Уряд країни закликав трудящих незмінно підвищувати продуктивність праці, взяти курс на розвиток важкої індустрії й наполегливо домагається виконання поставлених завдань.

Єгиптяни продемонстрували непорушну єдність і незламну волю

захищати всі свої надбання, здобуті протягом багатовікової боротьби за визволення з-під колоніального гніту. І до старого ворота не буде!

Сонячний Каїр вдень виглядає майже так само, як і раніше, але вночі місто поринає в темряву. Не сяє світлова реклама, вікна в будинках пофарбовано в захисний блакитний колір. І хоча в часи електронного управління повітряною війною такі заходи мають лише символічне значення, це свідчить про високу дисципліну каїрців. Отож ви можете побачити вночі підлітків, що пробігають вулицями з горщиками блакитної фарби, аби замазати автомобільні фари. Адже фронт поруч. Лише дві години їзди на автомобілі відділяють столицю Об'єднаної Арабської Республіки від ворога. Чималу територію країни окуповано ізраїльськими загарбниками. Суецький канал, — ще три роки тому поживалений водний шлях, яким ішли кораблі всього світу, — тепер немов вимер. Тут проходить лінія боїв, де імперіалісти випробовують сили молодої, незалежної країни.

Скрізь суворі ознаки війни. Барикади з мішків з піском можна побачити на багатьох вулицях

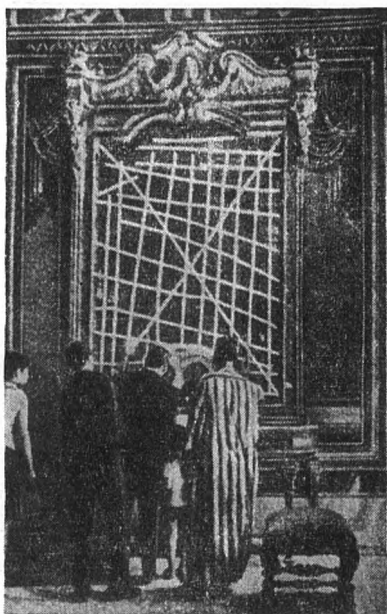
ТИСЯЧОЛІТНІЙ

Мішки з піском мають захищати й дорожні експонати каїрських музеїв.

Тим часом життя в Каїрі йде своїм плином. Працюють театри, кафе, магазини, і в них багато товарів, вражає своєю барвистістю

метушнею східний базар Хан-аль-Калілі. Ціни, що були різко підвищилися в перші дні агресії, зраз стали стабільними. Втім, все це не має нічого спільного з безтурботністю чи пасивністю. В цьому легко перекопатися, наблизившись до об'єктів, позначених табличкою «Військова зона». Під військовою охороною перебувають не тільки казарми та склади боеприпасів, а й мости, шляхи, державні й комунальні споруди. Біля кожного мосту через Ніл споруджено захисні укріплення з мішків з піском, де солдати вдень і вночі несуть свою нелегку службу. Після спроб ізраїльських агресорів зруйнувати нільську греблю та електростанцію Наг-Хаммаді, після розбійницьких бомбардувань мирного заводу в Абу-Заабалі та порту Суец єгиптяни ще більше посилили свою пильність і обороноздатність. Піщані насипи майже скрізь замінені спеціальними бомбосховищами-щілинами, обладнаними перед входами до багатьох будинків і зокрема до численних музеїв Каїра. Коштовні дзеркала та вітражі в них за-

Унікальні кришталеві дзеркала в музеях заклеєні паперовими смугами на випадок бомбардувань.

клеєні паперовими смугами, що мають захистити їх від руйнівної дії повітряної хвилі.

Всесвітньовідомий музей Стародавнього Єгипту, де зібрано

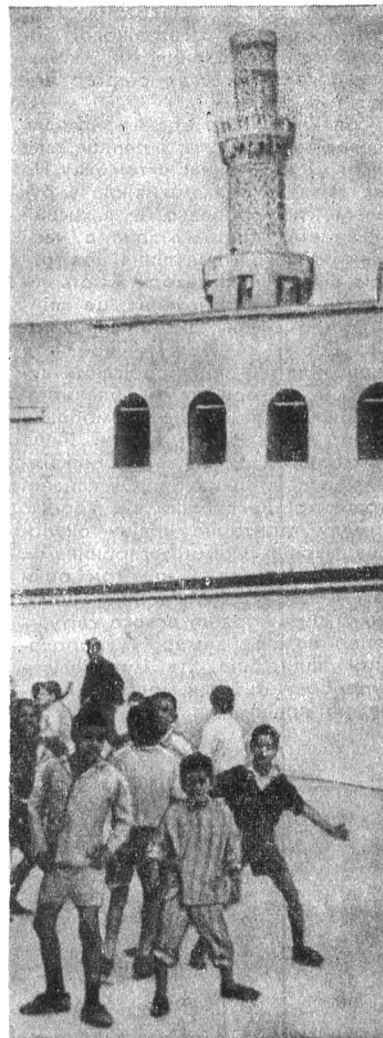
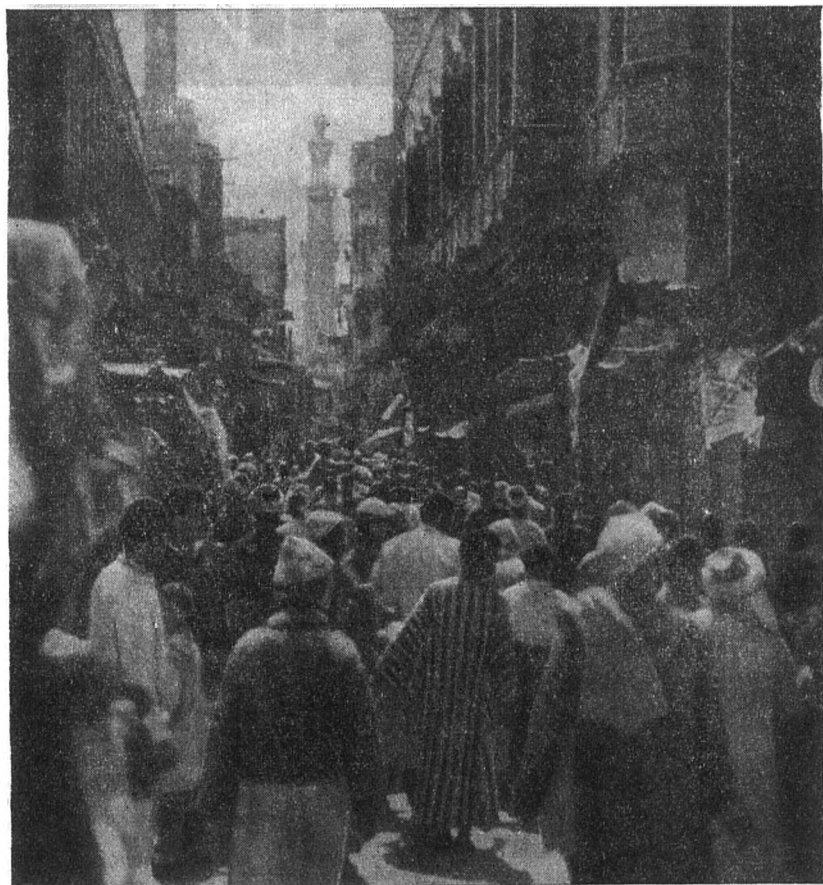
численні мистецькі цінності минулих епох, має незвичайний вигляд. Перед визолоченими дерев'яними статуями та світлими гіпсовими фігурами, перед крихкими муміями та гігантськими гранітними скульптурами часто до половини їхньої висоти підносяться піщані барикади. Єгиптяни хочуть вберегти від варварів пам'ятки старовини, створені руками талановитого, працелюбного народу.

Каїр — місто контрастів. Тут виразно переплелася давнина і сучасність.

Як і тисячу років тому несе свої жовті води через місто древній Ніл. А на його правому березі підноситься тридцятиповерховий телецентр, численні автотомашини мчать по широкій набережній.

В містичній напівтемряві мечеті Саладіна впав ниць вуличний регулювальник і шепоче молитву. Його жезл лежить поряд на килимі. За чверть години він вже вимахуватиме своїм скіпетром на перехресті, керуючи транспортним рухом із спритністю, якій може позаздрити не один його європейський колега.

Людський натовп завжди вирує на вузьких вуличках в районі східного базару.

Діти Каїра...

У старому колоніальному Єгипті існували три слова, що віддавна визначали буття народу: бакшиш, гашиш, маліш. Ще й тепер, потрапивши до Каїра, ви можете іноді їх почути.

Бакшиш — це виблагана при першій зручній нагоді милостиня; гашиш — суворо заборонений, але такий, що дозволяє забути всі клопоти, наркотик; слово маліш вживають тоді, коли хочуть показати покірність долі. Воно також перекладається як «дурниці», «нічого не вдієш».

Ці слова залишили нам колонізатори, — кажуть в Каїрі. — Але наш народ скоро забуде їх зовсім.

* * *

Геліополіс, Гіза, Хелуан — теж поєднання сивої давнини з новітніми досягненнями технічного

Славетні піраміди стоять майже впритул до столиці. Але в ці важкі часи тут не видно того виру туристів, що завжди панував навколо унікальних творінь людських рук.

прогресу. І хоча Геліополіс, храми якого віддавна руйнують всі вітри, за адміністративним поділом і не належить до Каїра, в дійсності, це просто одне з його передмість. Так само, як і Гіза з її відомими всьому світові Великим сфінксом та пірамідами Хеопса, Хефрена, Менкера; і Хелуан — місто сталеливарників і одночасно кліматичний курорт.

Геліополіс, що приваблював сонцелюбних греків ще тисячу років до нашої ери, і які зрештою дали йому й назву; котрий під час британського колоніального панування був місцем мешкання привілейованих чиновників її величності — цей Геліополіс символізує тепер у першу чергу сучасний Каїр. Тут розмістився аеропорт, де схрещуються найважливіші повітряні лінії між Європою, Азією та Африкою. А між аеропортом і центром міста виник новий район — Насер-сіті.

Близько 40 тисяч чоловік живуть тут у комфортабельних і тому скоріше затінених, ніж сонячних будинках. Тут виникли торговельні квартали, великі магазини, але є досить і маленьких крамничок, які так до вподоби арабам. А між будівлями трудиться ціла армія садівників над створенням зелених оазисів, бо коли навесні дме гарячий вітер шамзін, він не-

се з пустелі пісок, що вкриває посіви, будинки, людей. І скільки потрібно праці та зусиль, аби озеленити лише один квадратний метр пустелі, виростити одне деревце, примусити зацвісти одну квітку!

Але квіти цвітуть, і доглядають їх всі — й літні люди, й школярі з книжками у сумках.

Ще двадцять років тому лише кожна четверта дитина знала таблицю множення та вміла писати, а більшість дорослих були неписьменні. Сьогодні ж кожна дитина ходить до школи.

У Каїрі можна побачити численні книгарні, іноді книги продають навіть просто на вулиці. Тут і світова класика, і твори Маркса і Леніна, брошури з політичними промовами.

* * *

У стародавніх літописах місцевість, де розташований Каїр, називають «Місце боротьби». І це справді так. Бо Каїр несе на собі сліди впертої битви з агресором. Чотиримільйонне місто на Нілі стало символом наполегливої визвольної боротьби не лише проти ізраїльських окупантів, а й символом боротьби проти будь-яких імперіалістичних підступів, за соціальний та економічний прогрес в арабських країнах. І в цьому неоціненну допомогу й підтримку надають єгиптянам Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності, все прогресивне людство.

ГАНГСТЕРИ В АЕРОПОРТУ. Міністр юстиції Сполучених Штатів Мітчел повідомив, що всі вантажні операції в нью-йоркських аеропортах контролюють гангстери. Відправники і отримувачі вантажів, експедитори і навіть водії вантажних автомобілів змушені платити гангстерам «податки».

НА «СУВЕРЕННИЙ» ТЕРИТОРІЇ. Сайгонський маріонетковий уряд вирішив довести цілому світові, нібито він є господарем становища на території Південного В'єтнаму: нещодавно там було влаштовано велосипедний крос. Переможцеві, сержанту Труонг Кім Куонгу, сплатили велику премію і подарували кубок. Самий крос було названо «великою політичною перемогою». Однак маршрут кросу пролягав по території лише десяти з 44 провінцій Південного В'єтнаму, до того ж велосипедистів конвоювали танки, озброєні мотопатрулі й навіть вертольоти.

«РОЗГУЛ ТЕХНІКИ». Англійський журнал з питань торговельної реклами «Феар» («Ярмарок») скаржиться на «розгул сучасної техніки». Конструктори й промисловці намагаються напхати в побутові електроприлади, радіоприймачі й телевізори якомога більше всіляких контактів, спіралей, запобіжників та інших непотрібних деталей. Журнал твердить: «Якби звичайні пробки, котрі ми бачимо на кожному лічильнику, винайшли не на початку електричної ери, а в наш час, то вони теж мали б по кілька транзисторів, регуляторів тощо, і за всю цю «систему» доводилося б платити чималі гроші та кожні три місяці ремонтувати її».

МОСТИ

ДРУЖБИ І

БРАТЕРСТВА

Широкою долиною, серед зелених лу́гів несе свої води красень Буг. Смуґасті стовпи на обох його берегах свідчать, що тут проходить кордон між двома суверенними державами. Але цей кордон не розділяє наших народів, не відмежовує народу польського від народу українського. Мости, які з'єднують волинський Устилуг з польським селом Зосін, Ягодин з польським селом Дорогуськ, уже давно називають «мостами дружби».

Мабуть, найкраще пізнаєш своїх друзів, відчуваєш їх сердечність, запозичуєш досвід, коли безпосередньо зустрічаєшся з ними. Вже багато років між трудящими Волині і сусіднього Люблінського воеводства Польської Народної Республіки існують широкі виробничі, науково-технічні й культурні зв'язки.

Справі взаємного збагачення і зближення трудящих Волині і Люблінщини служать контакти в галузі культури. Обмін театральними, музичними, хореографічними та іншими художніми колективами сприяє ознайомленню зі скарбами мистецтва і літератури обох народів, зміцнює дружні почуття.

Іменами Міцкевича і Словацького, Шопена і Монюшка, Матейки та інших класиків польської культури названі вулиці Луцька та багатьох населених пунктів області. Про творчість цих митців розповідають спеціальні виставки, їм присвячуються радіопередачі, статті в газетах, літературні й музичні вечори.

Першою ластівкою, яка на своїх крилах принесла братній привіт митців трудящим Люблін-

щини від волинян, був державний Волинський український народний хор під керівництвом заслуженого артиста Української РСР О. Самохваленка. Це сталося в жовтні 1956 року. А через два роки, під час святкування 14-ої річниці відродження Польщі, артисти Волинського народного хору вдруге, вже як давні друзі, завітали на землю Люблінщини. Відтоді творчі контакти стали регулярними. До Луцька не раз приїжджала трупа Люблінського музично-драматичного театру ім. Я. Остерви. Вона познайомила жителів обласного центру з класичними творами польської драматургії, п'єсами сучасних польських письменників. Люблінці були бажаними гостями трудящих шахтарського міста Нововолинська, робітників Луцького автомобільного заводу, залізничників

У КІЛЬКА РЯДКІВ

У Ровенському обласному музично-драматичному театрі ім. М. Островського відбулася прем'єра п'єси болгарського драматурга Івана Пейчева «Кожного осіннього вечора». Це хвилюючий спектакль про самовіддану боротьбу болгарських комуністів за свободу і незалежність своєї батьківщини в роки другої світової війни.

В українському республіканському Будинку літераторів відбувся вечір чеської і словацької поезії. Він був організований Спілкою письменників України і Українським товариством друж-

би та культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Вступним словом вечір відкрив член Президії Українського товариства дружби, заступник голови іноземної комісії СПУ Ол. Полторацький. З оглядом сучасної чеської і словацької поезії виступив кандидат філологічних наук В. Шевчук.

Свої переклади творів чеських і словацьких поетів прочитали українські поети та перекладачі: Д. Павличко, І. Гончаренко, П. Усенко, В. Житник, І. Драч, В. Лагода, В. Струтинський, В. Ткаченко, Б. Степанюк, а поети А. Кацнельсон та М. Гаско виступили з власними творами, присвяченими Чехословаччині.

Актори Наталя Мілютенко та Петро Кисельов порадували присутніх схвильова-

ним виконанням творів Яна Коллара, Сватоплука Чеха, Яна Неруди, Іржі Волькера та інших чеських і словацьких поетів у перекладах М. Рильського, М. Лукаша, І. Виргана, Д. Павличка.

Всього прозвучало на цьому вечорі 25 зразків поезії чехів і словаків українською мовою.

На вечорі були присутні Генеральний консул ЧССР у Києві Ян Малкович, який виступив перед українськими літераторами, та віце-консул Генерального консульства ЧССР Ярослав Добрава.

Товариство «Знання» Української РСР наприкінці 1969 року випустило масовим тиражем брошуру В. У. Павелка «Здружені у вінах».

м. Ковеля, хліборобів колгоспів «Маяк» Луцького і «Комсомолец» Володимир-Волинського районів та багатьох інших трудових колективів.

Артисти Волинського обласного музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка з успіхом виступали на сценах Люблінщини.

Останнім часом широко практикується така форма культурних зв'язків, як прикордонний творчий обмін аматорськими художніми колективами. Самодіяльний народний ансамбль танцю «Волинянка», вокальні й хореографічні колективи Луцького музичного і культосвітнього училищ, колективи художньої самодіяльності Володимир-Волинського і Люблінського районів неодноразово виїжджали в Люблінське воеводство, де з великим успіхом демонстрували свою майстерність, а Торчинський заслужений ансамбль пісні і танцю «Колос» під керівництвом А. Шапова у вересні 1968 року полонив серця глядачів на Міжнародному фестивалі фольклору й етнографії в м. Закопане Польської Народної Республіки. За високу виконавську майстерність ансамбль був нагороджений дипломом, а його учасники — цінними подарунками.

Сьогодні з приємністю можна відзначити, що систематичні творчі контакти між працівниками культури Луцька і Любліна сприяли зміцненню братніх зв'язків.

Так, наприклад, ми чимало цінного запозичили з досвіду культосвітньої роботи Люблінського відділення Товариства польсько-радянської дружби, а польські товариші зацікавилися досвідом роботи колективів художньої самодіяльності Волині. На їхнє прохання ми надсилаємо їм методичну літературу, описи народних танців, тексти і ноти нових творів самодіяльних волинських композиторів тощо.

Особливий інтерес у працівників культури Люблінського воеводства викликала організація роботи народних музеїв на громадських засадах, зокрема Музею В. І. Леніна в м. Ковелі, Лопатинського музею партизанської слави, меморіального комплексу «Холм слави» в м. Горохові, кімнати-музею Габріелі Запольської в с. Підгайцях Луцького району.

Польські товариші вирішили запозичити й такі форми ідейно-виховної роботи серед молоді, як вшанування знатних людей праці, вечори «Свято Серпа і Молота», «Посвята в молоді робітники», зустрічі трьох поколінь, проводи юнаків до Радянської Армії тощо.

Творча дружба між працівниками культури області й воеводства широко проявляється і в безпосередній взаємній практичній допомозі. Балетмейстер з Любліна Ванда Коньорова, яка перебувала в Луцьку на запрошення обласного управління

культури, допомогла самодіяльному колективу міського Будинку культури поставити кілька польських танців.

Луцький хореограф Ірина Всеволодівна Маркіна подає творчу допомогу митцям Люблінщини. Танці, поставлені І. Маркіною, вже понад десять років прикрашають репертуар Люблінського ансамблю пісні і танцю. Український «Гопак», російський танок «Подмосковные вечера», молдавський «Ляна» люблінці з успіхом показували в багатьох містах Польщі і за кордоном — у Франції, Італії, Швейцарії, Бельгії.

Численні любителі мистецтва Волині з вдячністю згадують виставку малюнків юних польських художників на тему «Військо Польське очима дітей».

«В містах і селах нашої республіки, — сказав на відкритті виставки директор бюро художніх виставок Люблінського воеводства Адам Качмарський, — урочисто відзначають славну дату. Створене на території Радянського Союзу Військо Польське, яке почало свій бойовий шлях під селом Леніно, нині разом з Радянською Армією пишно стоїть на варті безпеки країн соціалістичної співдружності. Польські діти, як і весь народ, люблять свою армію».

В перший день виставку відвідали сотні лучан. Вона з успіхом була показана також у багатьох населених пунктах області.

Великий інтерес у польських трудящих викликала тематична фотовиставка «В дружбі наша сила», яка експонувалася в м. Любліні, а також виставка картин волинських художників.

В області щорічно проводяться тижні польської культури, що, як правило, пов'язуються із знаменними подіями в житті братнього народу.

Численні групи трудящих Люблінщини приїжджають 9-го травня на Волинь, щоб разом відзначити День перемоги. Волиняни беруть активну участь у заходах з нагоди Дня відродження Польщі, гостюючи у своїх сусідів.

Символом дружби й братерства є спільно посаджений на честь 50-річчя Жовтня парк у селі До-

Брошура, адресована широкому читачому заголові, у науково-популярній формі висвітлює основні напрямки й форми українсько-чехословацьких зв'язків у післявоєнний період. В ній зібрано факти про культурно-мистецький обмін, висвітлено позитивну роль Спільної чехословацько-радянської дружби і Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, преси, радіо та телебачення у розвитку культурних зв'язків.

Нашому читачеві, безумовно, цікаво буде знати, що протягом 1959—1965 рр. в Чехословаччині демонструвалось 30 українських художніх фільмів і переглянуло їх близько сімнадцяти мільйонів чоловік.

Хвилюючою подією була, зокрема, молодіжна естафета. Почалася вона на лівому березі Західного Бугу, де трудящі братньої Польщі поставили пам'ятний обеліск на честь Радянської Армії. Учасники естафети взяли ту землю і в спеціальному контейнері пронесли її через міста і села Люблінщини та Волині й далі — аж до музею Брестської фортеці. Там, де естафета зупинялася, відбувались урочисті збори, на яких виступали учасники визволення Польщі від фашистських загарбників.

В. КОЛЕСНИК

м. Луцьк.

Щоб мій шлях стер всю
залишену печаль,
Щоб серце конаюче стало
прозорим,
Щоб я воскрес у тобі,
пустеле... —

З власними перекладами творів сучасних арабських поетів присутніх познайомили Віталій Коротич, Юрій Кочубей, Олесь Шевченко, Володимир Коломієць, Тамара Мельниченко, Олена Задворна, Людмила Бердник, Станіслав Тельнюк, Павло Мовчан. Вони прочитали поезії Маруфа ар-Русафі, Назима Джавада, Алі Ахмада Саїда, Фадви Тукан та ін.

— Поезія арабського світу ще дуже мало відома в нашій країні, — сказав у своєму виступі Дмитро Павличко. — Диводивніше — поряд існує величезна, оригінальна, не схожа на нашу і водночас близька, прекрасна культура, — і ми так мало про неї знаємо. Ми мусимо взятися до систематичної праці у вивченні та пропаганді кращих зразків поезії арабських країн. І приклад Агатангела Кримського — великого інтернаціоналіста — мусить надихати нас. Нехай цей вечір стане першою ланкою у відновленні, у відродженні української арабістики, українського сходознавства взагалі...

Цю думку одностайно підтримали всі присутні.

Про необхідність дальшої систематичної роботи у справі вивчення, перекладу та пропаганди творів арабської літератури, упорядкування та видання наукової літературної спадщини А. Ю. Кримського говорили у своїх виступах Микита Шумило, Сергій Плачинда, Віталій Коротич, який головував на цьому вечорі.

Підводячи підсумки, Віталій Коротич, зокрема, сказав:

— Звідси, з Києва, столиці української землі, ми шлемо своє братерське вітання поетам арабських країн. Ми бажаємо їм творчих успіхів, бажаємо їхнім народам перемоги у великій і важкій боротьбі за волю та національну гідність. Ми закликаємо своїх арабських колег звертатися й до нашої, української, культури, до нашої літератури, і пропагувати її у своїх країнах. Взаємне збагачення, взаємний обмін прекрасним та великим принесе тільки користь і радість нам усім.

С. АДАМЧУК

BITE P

ЗІСХОДУ

О батьку мій,
Ці літери тривожні
Прийдуть до тебе із Суеца,
Прийдуть до тебе...
О батьку мій,
Його я бачу —
Того, з ким воювати
 доведеться...
...Горить вода і вибухла
 фортеця,
Вони ламають нам серця,
Та ми не вклонимося їм
 покірно в ноги.
Я бачу ворога. О батьку мій...

Ці карбовані рядки з поезії Нізара Каббані «Листи солдата з Суецького фронту» уперше прозвучали українською мовою 17 березня — на вечорі сучасної поезії арабського світу, що відбувся у Спільці письменників України. «Залізом, і димом, і кров'ю, і пилом ти пахнеш і дихаєш, вітре зі сходу», — писав Микола Бажан, і ці слова згадалися знову, коли Дмитро Павличко читав у своєму перекладі «Листи солдата з Суецького фронту»...

Суворі дні переживають зараз народи арабських країн. Боротьба за нове життя, проти агресії,

вчиненої ізраїльськими екстремістами, знаходить своє глибоке відображення в новітній поезії цих країн. Про цю поезію, її історію й сьогодення, використуючи багатий ілюстративний матеріал, розповів на вечорі український арабіст Юрій Кочубей. Він детально зупинився і на діяльності визначного українського радянського сходознавця А. Ю. Кримського, чие сторіччя широко відзначатиметься наступного року.

На вечорі прозвучали в перекладі Миколи Вінграновського «Касида про вбиту любов» іракської поетеси Назік аль-Малаяті, в перекладі Григорія Плоткіна вірш Мухі-ад-діна Фареса «Дівчина, що прокинулась»; Євдокія Бринцева зачитала у своєму перекладі поезії найбільших сучасних поетів арабського світу — Мухаммеда Махді аль-Джавахірі («Душа») та Абд-аль-Вахаба аль-Баяті (триптих «Ленін»).

Пустеле, о пустеле,
 протягни мені,
Суворя нене, свою таємницю,
Щоб мій шлях стелився
 з чистої печалі.

НІМЕЦЬКІ КЛАСИКИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Протягом останніх двох років на книжкову полицю українського читача стали нові видання класиків німецької літератури. У видавництві «Молодь» вишли однотомники Гете¹ і Шіллера², у «Дніпрі» — вибрані твори Гофмана³, а в «Музичній Україні» — його ж новели на музичні теми⁴. Ці книжки дають добре уявлення про «велику епоху німецької літератури», як висловився Ф. Енгельс, маючи на увазі творчість ушавлених письменників кінця XVIII — початку XIX століття.

Нові видання німецьких авторів викликають думки про принципи перекладу класичної літератури і про сучасний етап українського художнього перекладу. Названі тут книжки не заперечно свідчать про те, що українська радянська школа художнього перекладу стоїть незмірно вище від перекладачів дожовтневих, праця яких здебільшого має історичне значення. Наочно підтверджує це зіставлення чотирьох перекладів балади «Вільшаний король» Й. -В. Гете.

Історія українських перекладів балади Гете — це історія поступового, все глибшого проникнення перекладачів у зміст і стиль славетного твору, все повнішого оволодіння його своєрідною ритмікою. Балада Гете поліфонічна, і особливу трудність при її перекладі становить відображення чотирьох голосів — хворого сина, батька, вільшаного короля і самого автора, що об'єктивно викладає події на початку й наприкінці поезії. Ко-

жен із цих голосів має свою інтонацію, свою манеру говорити: мова автора стримана, енергійна, стисла; мова сина уривчаста, схвилювана; мова батька поєднує заспокоїливі інтонації з тривожними; мова вільшаного короля вольова й загрозна.

Перший український переклад балади зробив П. Куліш. Він дає уявлення лише про сюжет «Вільшаного короля»: український перекладач відійшов від першотвору ще далі, ніж В. Жуковський. У перекладі Куліша впадає в око порушення правди художніх образів, характерів. Малий хворий син, наляканий привидами вільшаного короля, звертається до батька з такими патетичними словами:

— Татуню, татуню! Мене
він хапає!
Вільшаний цар душу мою
пориває...

В Гете все і простіше й природніше, в нього хлопчик скаржиться, що вільшаний король зробив йому боляче. Так само неправдоподібно в Куліша висловлюється й батько, який ніби не з дитиною розмовляє, а виступає з офіційною заявою: «Спокійно, дитино, нічого немає».

П. Куліш раз у раз порушує суворий стиль Гетевої балади, нагромаджуючи пестливі форми іменників, що справляє враження сюсюкання («Синка на сидельці везе під полюю... Чого се ти, синку, очіці ховаєш»). Перекладач часто вдається до уповільнення розповіді, повторюючи однакові чи синонімічні слова та словосполучення. Це розводило динаміку балади Гете непотрібним багатослів'ям. За звичаєм свого часу Куліш переселив персонажів німецької балади в українську казку. Ерлькеніг став у нього вільшаним царем, а його доньки — царівнами, які збираються «ко-

точка співати» хворому хлопчикові. Коли додати до всіх цих вад перекладу ще й млявий, розтягнений рядок, що завершується жіночою римою замість значно коротшого гетевського рядка з енергійною чоловічою римою, ми дійдемо єдино можливого висновку: «Вільшаний цар» П. Куліша — не переклад, а довільний переспів, що має спільний з першотвором сюжет, але зовсім відмінний стиль.

Наступний переклад балади Гете належить Б. Грінченкові. Цей перекладач повертається до віршового розміру, обраного свого часу В. Жуковським, і таким чином якоюсь мірою наближається до оригіналу. Б. Грінченко добре відтворює схвилювану мову дитини, яка контрастує з розважливою, але повною прихованої тривоги мовою батька. Проте й він не зумів знайти найпотрібніші слова для відображення трагічного тону балади:

Хто їде в негоду тим лісом
густим?
То батько, спізнившись,
і хлопець із ним.

Тут помилки в кожному рядку. Тлом балади Гете є ніч, а зовсім не негода, як вийшло в Грінченка: видіння хлопця зумовлені не тільки його хворобою, а й тим, що він бачить картини нічного лісу, з яких виростають в його уяві фантастичні примари. Перекладач намагається надолужити втрачене в наступному рядку, але слово «спізнившись» зависає в повітрі, бо вимагає відповіді: куди ж саме спізнився батько?

Третій переклад «Вільшаного короля» зробив Д. Загул. Остаточного відмовившись від використання амфібрахія, він зумів прорватися до ритміки оригіналу. Але форма в цьому перекладі зайшла в гострий конфлікт із змістом. Реплікам Гетевських

¹ Йоганн-Вольфганг Гете, Твори. «Молодь», К., 1969.

² Фрідріх Шіллер, Твори «Молодь», К., 1968.

³ Ернст-Теодор-Амадей Гофман, Золотий горнець та ін. твори. «Дніпро», К., 1968.

⁴ Ернст-Теодор-Амадей Гофман, Музичні новели. «Музична Україна», К., 1969.

персонажів затісно в межах відведеного для них простору, тому вони висловлюються здебільшого дещо жострубато, втискаючи думку в рядок:

— Чом, синку, ховаєш
голівку свою?
— О, татку, король
у вільховім гаю...

Перекладачем, який зумів за-
соби української мови відтво-
рити прозору глибину балади
Гете, став М. Рильський. Він
зробив останній крок до своєрід-
ної ритміки цього твору, запро-
вадивши інтонаційні злами в
межах коротких рядків, що на-
дало поезії властивого їй в ори-
гіналі тривожного забарвлення.
Як ніхто до нього, Рильський
звертає увагу на нюанси, на
тонкі образні акценти, на взає-
мозв'язок художніх образів.
Звернімося до четвертої строфи
балади.

У Гете вільшаний король
щось «тихо обіцяє» хлопчаків,
і цій ледве чутній закрадливості
голосу короля відповідає сенс
батькової репліки: підшукуючи
«раціональне» пояснення марен-
ню сина, він каже про шелестін-
ня вітру в сухому листі. Попе-
редники М. Рильського сухе ли-
стя у своїх перекладах залиши-
ли, але перший звуковий образ
загубили. Через це зв'язок між
словами сина і батька послаб-
шав. Рильський так само не дає
епітета «тихий», зате він змі-
нює й останній рядок так, щоб
пов'язати репліки в трохи ін-
ший спосіб. Хід міркувань пере-
кладача такий: коли вільшаний
король надить хлопця до себе,
то він може при цьому зробити
закличний жест рукою, а цей
жест нагадує гоїдання гілки під
вітром:

— Мій тату, мій тату, яке
страшне!
Як надить вільшаний король
мене!
— Годі, маля, заспокойся,
маля!
То вітер колише в гаю
гілля!»

Так Рильський встановлює
взаємозв'язок образів, що є не-
одмінною рисою високохудож-
нього перекладу. У наведених
строфі привертають увагу ще й
слова «яке страшне!» Вони не
мають у першотворі безпосеред-
нього відповідника, проте добре
відтворюють атмосферу жаху,
властиву цій поезії Гете. Наля-
каний хлопчик каже не «який
страшний» (король), а «яке
страшне» — все, що він чує,
бачить, відчуває під час своєї
останньої подорожі крізь нічний
ліс.

По-новому трактує М. Риль-
ський і останні слова дитини. В

Гете вони відбивають кульміна-
цію твору й через це набувають
особливої ваги. На початку реплі-
ки вжито теперішній час, на-
прикінці її — минулий:

«Mein Vater, mein Vater, jetzt
faßt er mich an!
Erlkönig hat mir ein Leids
getan!»

Останні слова звучать уже в
мить смерті, тому й минулий
час: вільшаний король завдав
мені болю, тобто — вбив мене.

З українських перекладачів
тільки М. Рильський зрозумів
глибоке — не граматичне, а об-
разне — значення цих часових
форм у контексті балади. П. Ку-
ліш дав тут, як і в усіх попе-
редніх репліках, лише теперіш-
ній час. Б. Грінченко, відчуваю-
чи контраст часових форм, спро-
бував відтворити його, але в
нього чомусь вишло протистав-
лення майбутнього і теперіш-
нього часів. І в Д. Загула від-
бито часовий контраст, але в
зворотному порядку: спочатку
йде минулий час, а потім — те-
перішній. М. Рильський не від-
творює контрасту всередині реплі-
ки, але він підсилює проти-
ставлення цієї репліки всім ін-
шим. В обох рядках М. Риль-
ський вживає минулий час —
і в цьому відношенні його пере-
клад протистоїть Кулішовому:

— Мій тату, мій тату, він нас
догнав!
Ой, як болюче мене він обняв!

Як видно з цих зіставлень,
М. Рильський найбільш тонко з
усіх українських перекладачів
балади Гете зрозумів взаємо-
зв'язки її образів, динаміку їх
розвитку і глибокий трагізм
цього твору, втілений не лише в
сюжеті, а й у кожному його
слові.

Як переклад «Вільшаного ко-
роля», зроблений Максимом
Рильським, перевищує всі по-
передні переклади, так і «Фа-
уст» у перекладі Миколи Лука-
ша, безперечно, є найліпшим ук-
раїнським перекладом геніаль-
ної трагедії Гете. Саме на тлі
недосконалих попередніх інтер-
претацій сприйнято було наши-
ми читачами й критиками появу
в 1955 р. перекладу М. Лука-
ша.

Але друге видання цього пе-
рекладу в 1969 р. ми сприймає-
мо вже на тлі перекладацьких
досягнень останніх років і, зок-
рема, кращих перекладів самого
Лукаша. За чотирнадцять років
зросла майстерність відомого
перекладача творів Бокаччо,
Бернса, Шіллера, зріс і загаль-
ний рівень українського худож-
нього перекладу і, природно,
зросли вимоги до нього. Хотіло-
ся б, щоб і український «Фауст»

у новому виданні став ще дос-
коналішим.

При повторному читанні цьо-
го перекладу й сьогодні перева-
жає відчуття повнокровного від-
ображення думок і стилю Гете.
Найбільше досягнення Лукаша
— це відтворення образу само-
го Фауста. Читаючи трагедію,
ми відчуваємо різні грані його
багатообдарованої натури, ба-
чимо в ньому й зневіреного в
схоластичних мудруваннях уче-
ного:

(Чом вищиривсь ти, черепа
пустий?
Твій мозок, як і мій, колись
серед туману
Шукав ясного дня й блукав
у тьмі густій,
До правди рвався і потрапляв
в оману, —

і екзальтовану людину, що пра-
гне проникнути в найглибші та-
ємниці буття:

Я кличу вас, о Матері святі!
Ви в безмірі, в одвічній
самоті —
І не одні! Над вами в зміні
дивній
Життя подобаєся
безживні,
Усі ества, що тут колись
були,
Побіля вас безсмертя
осягли, —

і спостережливого поета з чу-
лою душею, який радіє барвам
і пахощам природи:

Від криги звільнив закуті
хвилі
Ясної весни животворний зір;
Полів зеленіє весела шир;
Стара зима у люті безсилий
Втекла до схову суворих гір...

В усіх цих висловлюваннях —
таких різних, проте належних
одній людині, шукачеві істини
Фаусту — М. Лукаш знаходить
лексику, фразеологію та інто-
націю, відповідні до змальова-
них у першотворі обставин. Так
для українського читача траге-
дії Гете поступово вимальо-
вується образ Фауста — філосо-
фа і людини.

Але, добре відображаючи за-
гальне спрямування Фаустових
думок, перекладач іноді не при-
діляє уваги важливим відтінкам
цих думок і спрощує їх. Так, у
славетному останньому моноло-
зі Фауста, де багато рядків пе-
рекладено і стисло й красиво,
де прекрасно звучить відомий
афоризм —

Лиш той життя і волі
гідний,
Хто б'ється день у день за
них —

значення цього афоризму пос-
лаблюється нечітким перекла-

дом попередніх рядків. Як і всі крилаті вислови трагедії Гете, цей вислів Фауста має, мов римський Янус, два обличчя. Одним він дивиться «назовні», конденсуючи в собі життєвий досвід багатьох поколінь. Цей бік афоризму дуже добре відтворено в перекладі М. Лукаша.

Та другим боком вислів повернуто всередину трагедії, де він міцними нитками зв'язаний з попередніми й наступними висловами й подіями. Одну з таких ниток — досить важливу — в перекладі обірвано. Початок монолога звучить у Лукаша більш безтурботно, ніж в оригіналі:

Мільйонам ми настачим
місця тут —
Стихію зборе їх свободний
труд.

У тім-то й річ, що думка Гете гнучкіша і, коли можна так висловитися, діалектичніша від картини завершеної боротьби: тому й доводиться щодня здобувати життя й волю, що боротьба все ще точиться, що стихію не зборено.

Трапляється й так, що там, де в Гете розвивається думка, в українському перекладі вона тупіє на місці. Монолог Мефістофеля, виголошений по смерті Фауста, має велике значення для усвідомлення його філософії, він дає ключ розуміння мефістофельського нігілістичного скептицизму. В Гетевому Мефістофелі думка розгортається, як туга пружина, й доходить до свого логічного завершення. Мефістофель ніби повертає на всі боки слово «vorbei» — «минуло», намагаючися дійти до серцевини його сенсу. Спочатку зве його «дурним словом», потім замислюється й твердить, що «минуло» цілком тотожне з «чистим Ніщо». Далі пророкує всьому Творінню повернення в Ніщо. Відтак каже: те, що минуло, ніби й зовсім не існувало, а тільки оберталося по колу так, наче було. Зрештою він заявляє: тому я полюблю одвічну порожнечу.

У М. Лукаша монолог розпадається на кілька слабо пов'язаних між собою речень. Мефістофель чомусь приписує собі здатність знищити все існуюче, а перед цим і після цього майже однаковими словами передає одну й ту саму думку. Потім він чомусь, говорячи про минуле, вживає теперішній час. А висновкове речення, відірване від попередніх фраз паузою, на яку вказують три крапки, звучить, як меланхолійне зітхання. Внаслідок усіх цих змін Мефістофель постає більш емоцій-

ним, але не таким розумним, як у Гете:

Проійшло! То звук пустий.
Як так пройшло?
Адже ж пройшло — це те ж,
що й не було,
Все, що твориться, що існує,
Колись у нівець поверну
я! (?)
«Проійшло, пройшло!»
І що б це означало?
Усе одно, що й зовсім не
бувало,
А крутиться все круга —
мов і е... (?)
Одвічна пустота —
прихилище моє.

Як бачимо, перекладачеві було над чим поміркувати, готуючи до другого видання свою працю. Проте М. Лукаш, на жаль, не взяв до уваги жодного з істотних зауважень рецензентів першого видання перекладу. Помінаючи деякі стилістичні «надмірності», що зрештою можна вважати питанням дискусійним, перекладач не виправив навіть явних недоглядів. Ось лише один приклад. У «Пролозі на небі» читаємо таку тираду архангела Гавриїла:

Земля із швидкістю
страшною
Круг сонця кулею літа,
І райське світло дня чергою
Зміняє ночі темнота.

Може, астрономічні знання Гавриїла й дозволяли йому сказати таку нісенітницю, проте не слід забувати, що за спиною архангела стоїть не тільки великий поет, а й великий учений, який не міг не знати того, що в його часи було відоме кожному гімназистові. Зазирнувши в оригінал, переконуємося, що Гете знав справжню причину зміни дня і ночі на земній кулі — її обертання навколо власної осі, а не рух навколо сонця, що зумовлює зміну пір року.

На кількох сотнях сторінок українського «Фауста» помилки й недогляди неминучі, і перекладачеві годилося б уважніше поставитися до перевидання своєї праці, яка справедливо вважається однією з окрас нашої перекладної літератури.

До однотомика Гете, крім «Фауста», увійшла його вибрана лірика. Добір творів і якість перекладів заслуговують високої оцінки, проте дивує, що у книжці не знайшлося місця для улавленого восьмивірша «Нічної пісні мандрівника», такої популярної ще у XIX ст., що М. Старицький перекладав її з лермонтовського переспіву.

Вибрані поезії, що увійшли до однотомика Ф. Шіллера, представлено найбільш відомими його творами — баладами

«Нурець» та «Лицар Тогенбург», одною «До радості», «Думою про дзвона», епітафією «Руссо». М. Лукаш, який переклав майже всі ці поезії, виявив себе як вдумливий інтерпретатор творчості великого німецького поета. Вперше під його пером зазвучала на повну силу «Дума про дзвона». Коли Ц. Білиловський перекладав цей твір, накидаючи йому невідповідні побутово-розмовні інтонації в просторічні вислови, а Д. Загуг у своєму перекладі допускав і кульгання рим, і важке звучання окремих рядків, то М. Лукаш зберіг у перекладі Шіллерових рядків ту пружну енергію, ту афористичність і крилатість, які властиві їм у першотворі:

Задумане поважне діло
Речей поважних вимага;
Іде робота любо-мило,
Як добре слово помога.
Щоб не трудитися нам
всує,
Зміркуймо пильно справи
суть,
Бо хто без розмислу
працює,
Того розумним не назвуть.
На те ж людині й ум
крилатий,
На те ж їй витончений хист,
Щоб серцем повно відчувати
Своєї праці творчий зміст.

Відомий перекладач Гомера, французьких та польських авторів Борис Тен виступає у новому виданні Шіллера як автор перекладів славновісних трагедій «Розбійники» та «Вільгельм Телль». До текстів Шіллера Борис Тен підходить якнайближче, даючи водночас переклад і вірний, і художній. Перекладач орієнтується в основному на лексику та фразеологію сучасної української мови, хоча там, де це потрібно для створення художнього ефекту, використовує й загальнозрозумілі архаїзми.

Карл Моор гукає до своїх розбійників у Теновому перекладі: «Як, ви й досі не відповідаєте? Чи не гадаєте ви пробитися оружною рукою?» Доречно вжити в цьому контексті архаїзм надає словам Карла патетичного звучання. Не цурається Борис Тен архаїзмів і в перекладі «Вільгельма Телля»:

Тоді з німецьким
попрощайтесь краєм,
І інший струмисько покаже
путь
В Італію, в цей край
обітований...

І тут архаїзм (у даному разі — біблійний вислів) виявляється цілком на місці, бо він в ансамблі інших мовних засобів на-

дає репліці Телля поважності й піднесеності.

Але це в усіх сучасних перекладах виявляється такий підхід до архаїзмів, коли вони виступають органічним складником стилю художнього твору. У новітніх перекладах з Гофмана можна знайти чимало прикладів зовсім іншого ставлення до застарілої лексики та фразеології.

Професор А. П. Шамрай, великий знавець світової літератури й автор єдиного в українській філології ґрунтовного дослідження творчості Гофмана, називає одну з його новел «Радник Креспель». Євген Попович, перекладаючи цю новелу українською мовою, дає їй назву «Радця Крешпель». Хто має рацію? На перший погляд може здатися, що правомірно обидва переклади, що вибір слова — це справа смаку. Проте обидва ці українські слова попри всю близькість змісту мають істотні відмінності у сферах свого застосування. Слово «радник» належить до живого шару української лексики, воно часто трапляється і в художній літературі, і у фаховій, дипломатичній, і на сторінках газет в офіційних повідомленнях, коли, скажімо, йдеться про візит посла у супроводі радника посольства. Слово «радця», виразний полонізм, зайшло в українську мову десь у добу Відродження й відмерло вже у XVIII столітті. Воно було архаїзмом уже за часів Гребінки й Гулака-Артемовського. Це, безперечно, не означає, що на його вживання в художній літературі можна накласти якесь «вето», але й використовувати це слово треба з певною стилістичною метою. Такий яскравий архаїзм, як «радця», здатний забарвити тонами глибокої старовини будь-який текст.

І от ми читаємо у творі, написаному в першій чверті XIX ст. на сучасну авторові тему, слово «радця». А тимчасом відомо, що уславлений німецький романтик не був схильний до надання своїй мові старовинного забарвлення. Своєрідність Гофманового стилю полягає в іншому, в несподіваному

поєднанні фантастичного гротеска з картинами буденності, в раптових переходах від романтичної патетики до реалістично-побутового викладу своїх спостережень. Але ця зовнішня несподіваність має глибоке внутрішнє обґрунтування, що й зумовлює міцний взаємозв'язок усіх компонентів стилю Гофмана.

Перекладаючи славнозвісну казку Гофмана «Малюк Цахес на прізвисько Цинобер», Сидір Сакидон мав складне завдання відтворити промовисті власні імена. Одна з дійових осіб казки — фея Розабельверде після запровадження в державі освіти й скасування містики змушена зватися панною Розеншюн (або Розенгрюншюн). Друге ім'я є точним німецьким відповідником її італійського імені. Означає воно: прекрасна зелена рожа. Прозора заміна імені означає, що суть образу не змінилася, що нове звучання давньої назви може ввести в оману лише дурнуватого барона — правителя держави. Італійська ж форма першого імені феї виявляє давні симпатії Гофмана, як і інших німецьких романтиків, до Італії — країни високого розвиненого мистецтва, яке Гофман обожнював.

С. Сакидон залишає у своєму перекладі італійське ім'я феї, але за допомогою невеличкої звукової зміни робить його зрозумілішим для українця: Рожабельверде. А замість двох варіантів німецького імені перекладач пропонує такі українські відповідники: панна фон Рожа-Гожа і Рожа-Гожа-Зеленава. Перекладач має рацію, він не відступно йде слідом за автором оригіналу. Німецьке ім'я, значення якого зрозуміле для німецького читача, він робить приступним нашому читачеві, а італійське ім'я, яке й для німця звучить екзотично, залишає майже без змін, лише увиразнюючи схожість початку обох імен.

У художньому перекладі вельми важливо знайти золоту середину між потребою збереження найнеобхідніших реалій і потребою природного звучання тексту, який має бути насампе-

ред зрозумілий читачеві. Переклади С. Сакидона з Гофмана дають багато прикладів вдалого розв'язання і цього завдання. Ось один із них: «Ох, — бідкався Фабіан плаксивим голосом, — ох, тепер я вірю у все: і в чаклунів, і в відьом, і в гномів, і в водяників, і в русалок, і в короля пацюків, і в домовика-коренячка, у все, що хочеш». Зрозуміло, що в Гофмана нема «домовика-коренячка», а є корінь альрауна, якому німецька народна міфологія приписувала чарівну властивість оживати й творити чудеса. Проте наскільки штучно, мертвотно звучить нарікання Фабіана в російському перекладі А. Морозова, який механічно переносить у свій текст цю назву: «...я теперь верю во все: в колдунов и ведьм, в гномов и водяных, в крысиного короля и альраунов корень».

На жаль, і С. Сакидон часом не уникає спокуси вжити у своєму перекладі «орнаментальний» архаїзм, не пов'язаний з поетикою оригіналу, проте таких випадків порівняно небагато.

Як видно з цього огляду, наш читач одержав протягом останніх років низку здебільшого високоякісних перекладів німецької прози, поезії та драматургії. Але хиби, властиві частині перекладів, доводять, що між перекладачами існують істотні розходження не в окремих питаннях, а в розумінні такої важливої проблеми, як використання засобів української мови з метою якнайповнішого відтворення змісту і стилю першотвору.

Академік Л. А. Булаховський писав: «...українська мова має все потрібне для повного, художнього висловлення як ідей, образів, емоцій, що органічно зросли на рідному українському ґрунті, так і всього, що зросло на ґрунтах чужих: від культур Сходу до холодної витонченості французького класицизму XVII віку». Кращі твори українського радянського перекладного мистецтва підтверджують справедливість слів видатного вченого.

СЕНС ЇХ ЖИТТЯ

(КОМУНІСТИ В ТВОРАХ ФІЛІППА БОНОСКИ)

Творчість Філіппа Боноски займає дуже своєрідне місце в сучасній американській літературі. Зі сторінок його романів постає американське життя, яке залишається поза полем зору багатьох письменників США. Адже коли читаєш книжки Нормана Мейлера, Джека Керуака чи Джона Апдайка, виникає дивне враження, що по Америці блукають молоді люди, зайняті виключно своєю власною персоною. А все, що створюється в тій країні технічного прогресу, надзвичайно високої продуктивності праці, великого багатства, — все робиться якось само собою, і все це аж ніяк не хвилює американців, більше того, абсолютно їх не обходить. Філіпп Боноски розповідає про тих, хто створює Америку, — про її робітників. Зі сторінок його книжок на нас дивляться чесні мужні обличчя людей, для яких робота — це мета й сенс життя. Люди ці морально здорові, вони постійно борються — і не за абстрактні свободи чи анархістські ідеали. Їхня боротьба — це боротьба за право на життя, на працю, на прості людські радощі. В творах письменника оживає той позитивний герой, якого так бракує сьогодні літературі США.

Все, про що пише Боноски, відчуте й пережито ним самим, бо він сам — син робітника, він сам — учасник страйків і пікетів, він сам звідав усього, чого потім доводиться зазнавати героям його книжок. Філіпп Боноски — син переселенця з Литви, робітника заводів Моргана. Хлопчик виріс у трудовому середовищі, в роки кризи знав злидні та безробіт-

тя і зовсім ще юним прийшов у робітничий рух. Відтоді все його життя тісно зв'язане з робітничим рухом країни, з її комуністичною партією. Він довгі роки активно працює в журналі «Мессіс енд Мейнстрім», а потім стає одним із його редакторів. Його життя і стало тим фундаментом, на якому базується реалізм його художніх творів. Тому книжки його — це розріз самого життя, це кращі зразки реалізму — «типові характери в типових обставинах».

У своїй творчості Боноски сміливо підходить до розвитку і художнього втілення великої епічної теми нашого часу — теми боротьби за людину, за торжество справді людського, справедливості і прекрасного.

Незважаючи на те, що події, описувані в його книжках, бувають дуже сумні й гіркі, романи письменника звучать оптимістично. Їх сповнює віра борця. І це насамперед і виділяє його твори з-поміж літератури відчаю та нічних кошмарів.

У своїх романах Боноски продовжує тематику Мальця й Сакстона, які були його соратниками й друзями по боротьбі. В центрі його творчості, так само, як у «Глибинному джерелі» Мальця чи у «Великій Середньозахідній» Сакстона, стоїть образ робітника. Але епічна соціальна картина життя робітничого класу ніколи не стає самодостатньою в його творах. Вона неодмінно розкривається через психологію героїв. В центрі обох його романів стоїть постать робітника, яка і є основою і композиції, й сюжету... Але ця постать дуже своєрідна. Це зав-

жди особистість, взята автором у період її формування, становлення.

«Долина у вогні» — перший великий твір письменника. В ньому йдеться про життя й боротьбу маленького робітничого селища, де живуть литовці, поляки, робітники різних національностей, які ще не стали «стопроцентними» американцями, зберегли звичаї й мову тієї країни, звідки приїхали в далекий край шукати щастя. Вони живуть у Литвацькій Ямі в дуже тяжких умовах. Але хазяї хочуть виселити їх і звідси, з їхніх убогих халуп, з ями, яку підприємці мають засипати, щоб побудувати на її місці новий завод. Навколо загрози виселення і розгортається дія роману.

Вся ця картина подається через сприйняття дуже юного і дуже незвичайного героя. Бенедиктові чотирнадцять років. Він син робітника, але сам ще не працює. Всі його помисли, всі мрії й прагнення зосереджені на релігії. Він готується присвятити себе служінню богам. Боноски не дуже детально, але виразно змальовує умови життя родини Блуманісів і робітників — їхніх сусідів, життя всього селища. Воно сумне, голодне, злиденне. Молодий пастор, що приїхав до селища, не може дишати отруєним повітрям, яким просякнута долина. Хлопчик же, який народився і виріс тут, навіть не помічає смороду.

Робітників ніхто не вважає за людей. Інженери й техніки заводу, не кажучи вже про хазяїв, ставляться до них як до бидла, як до потенційних злочинців. Хлопчиків на власному досвіді доводиться переконати-

ся в цьому. Адже його кидають до в'язниці не за злочин, а, фактично, за порядність, за те, що він повертає сім'ї інженера вкрадену кимось іграшку. Ніхто не вірить, що не він украв злощасну тачку, бо він — син робітника. Безправ'я, жорстокість, сваволя панують у долині, і ніхто не стає на захист робітника, навіть бог.

Все це бачить хлопчик, і поступово погляди його міняються. Досі тільки в церкві він знаходив той оазис тиші, ту піднесеність, без якої для нього нема життя.

«Бенедиктові завжди здавалось, що церква — це величезна дзвінка черепашка, занурена в безмежне море святості... Тут панував глибокий спокій, за цими стінами хлопчик забував про криві толем халупи, що тулилися понад Великим Ровом, про червону летючу пилілку, про навали шлаку... — все це було минулим і тлінним. Непохитна, вічна була тільки церква.

Сюди він прагнув, упокоєний, але сильний духом, смертний і безсмертний. Тут було його царство. Тут гамував він у серці спрагу гармонії й віри, непохитної постійності й вічності, святої справедливості законів, даних богом. Тут, у цій церкві... було зосереджене все мистецтво, яке він знав, вся музика, вся любов, і душа його оживала».

Хлопчик вважав, що без бога, без покари за гріхи, «всім світом управляли б різні злодії, грабіжники, вбивці, злочинці... Адже тоді їм нікого було б боятися!»

Та зіткнувшись з життям ближче, він починає вагатися, віра його слабше. «Мені дуже тяжко, я збився з дороги, — каже він священикові. — Іноді мені здається, що я вже не можу відрізнити добро від зла. Хіба мій рідний батько, який ненавидить церкву, погана людина? А католики в місті, що продали церкву, — хіба вони гарні? Мій брат Вінс дуже поганий, я знаю, але він такий добрий до моєї матері. Я познайомився з чоловіком, якого били в тюрмі й називали комуністом. А він хоче врятувати наші оселі й створити спілку — хіба він погана людина? А ті, що так били його, і ті, що вимагають, щоб ми відмовились від своїх домів, — хіба вони гарні?»

Зустріч з комуністом Добриком — спочатку у в'язниці, потім на таємних робітничих зборах, куди Бенедикт потрапляє, пробираючись крадькома слідом за батьком, — справляє на хлопця вирішальний вплив. Він бачить, що тільки комуніст Добрик по-справжньому хоче добра

людям, страждає за них усе життя і все-таки не відступає від боротьби. Наприкінці книжки Бенедикт повністю відходить від церкви, відмовляється від вступу до семінарії і безпосередньо бере участь у боротьбі робітників з хазяями та поліцією.

Роман закінчується символічно. Страйк робітників придушено, комуніста Добрика знову заарештовано. Бенедикт приносить йому в тюрму аелєсинів — власне, найдорожче з того, що залишилося в його сім'ї, яка втратила все в затопленій долині.

Письменник дуже вдало вибрав головного героя для цього твору. З одного боку, Бенедикт — кров від крові й плоть від плоті народної. І тому все, що відбувається в романі, стосується його прямо й безпосередньо, для нього нема ніякого іншого життя. З другого боку, хлопчик, з його романтичною вдачею, здатний наче з боку бачити це життя. Незвичайність, піднесеність, ми б сказали, романтичність героя дають змогу автору забарвити в романтичні тони й саму боротьбу робітників із хазяями. Мітинг робітників, побачений юним Бенедиктом у лісі, відіграв вирішальну роль у формуванні його поглядів. Але він показаний, завдяки незвичайності героя, в романтичному ключі: і ніч, і темрява, і таємничість, і окремі викоплені випадковим променем світла обличчя й деталі, — все це забарвлює цілком реальну сцену в романтичні тони.

Романтизований і образ комуніста Добрика. В романі він з'являється досить рідко, але в найвідповідальніші для героя моменти. Цей чоловік — добрий і рішучий, веселий і самовідданий; він несе нову віру. Звідси і романтична забарвленість, і реалістична переконливість образу. Романтика Добрика — це романтика боротьби й любові до людей. І в неї повірив Бенедикт Блуманіс. Юний герой зрозумів, що лише комуніст Добрик несе людям світло нової віри, яка ґрунтується на любові до людей і виросла з реального земного життя.

Як ми вже казали, «Долина у вогні» — перший роман письменника. Та вже тут він змальовує досить широку картину життя американських робітників у двадцятих роках, порушує основні проблеми й питання соціальної боротьби. Вже звідси ясно, що лише єдність людей праці може принести їм перемогу, що всі права трудящих завойовані в упертій кривавій боротьбі. Все це було дуже важ-

ливо, все це ще не стало історією і звучало особливо актуально на початку п'ятдесятих років, коли вийшов роман — в той час, коли в країні процвітав маккартизм, коли членів комуністичної партії жорстоко переслідували, коли профспілкові лідери зрадили робітничу справу.

Робітникам Америки, їх боротьбі проти капіталістів присвячений і другий роман Боноскі «Чарівна папороть» (1961).

Новому етапу боротьби відповідає інший герой. Лео Жемайтис — також син робітника-литовця. Колиш давно Лео втік з рідного міста. Тепер, дізнавшись, що на заводі, де працює його батько, є робота, він разом із сім'єю повертається додому. Отже, і тут герой — саме та особа, очима якої автору найзручніше показати містечко сталеливарників і події, які в ньому відбуваються. Від нього ниті ведуть у минуле, розширюючи картину дуже природно і переконливо: Лео приїздить з Нью-Йорка, він довгі роки мандрував по країні, був організатором профспілкового руху в текстильній промисловості Півдня, разом із своєю дружиною Рут брав участь у робітничому русі в Нью-Йорку. Батьки Рут — теж активісти профспілкового руху з найперших його кроків. Роман розростається в епічну картину боротьби робітничого класу Америки за свої права.

Старий Жемайтис — давній профспілковий діяч, який до кінця своїх днів зберіг робітничу гордість, скромність, чуйність. Сам Лео — це вже друге покоління робітників. Він народився і виріс в Америці, для нього Сполучені Штати — це батьківщина. І, нарешті, діти його сестри Аделі — Стів та Енді — вже третє покоління робітників. Вони виросли в домі свого діда, але на світ дивляться по-різному. Енді мріє вчитись, хоче вибитися в люди, але його мрія зазнає краху. Тоді Енді добровільно вступає до Національної гвардії. Підрозділ, де він служить, посиляють на придушення робітничого страйку, і Енді безглуздо гине від кулі, що призначалася не йому, а страйкареві. Так сумно й трагічно обривається життя хлопця з робітничої родини, який втратив зв'язок із своїм класом.

Стів, його брат, кидає школу і наймається на завод, мріючи тільки про гроші й вільне життя. Та під впливом Лео і його товаришів-комуністів він приєднується до робітничого руху, пізнає смак боротьби і приходить до усвідомлення того, що шлях

до щастя лежить через класові бої.

Крім родини Жемайтисів, в творі діють й інші робітники, профспілкові активісти, жителі містечка і навколишніх селищ, бродяги й безробітні. Одні з них намальовані чітко й виразно, інші лише накреслені або зустрічаються епізодично. Головну увагу автор зосереджує на тих, хто стоїть у центрі боротьби, передусім на комуністах та керівниках профспілки.

Сюжетна основа твору — це боротьба робітників з компанією Терпена, яка хоче реконструювати завод, викинувши за браму понад тисячу робітників. Всі герої роману, в тому числі і Лео Жемайтис, перевіряються участю в цьому конфлікті.

Тюбойс — місце дії роману — вибрано не випадково. «Тут ти вступаєш в боротьбу з основою основ, з фундаментом, на якому стоїть все», каже Лео своїй дружині. Тому що в місті сталеливарної промисловості Тюбойсі створюється основа всього добробуту країни, ось тут, руками робітників створюються всі її багатства. І тому що тут начоно бачити усю нелюдську суть вовчих законів капіталізму. Таким чином, окрема картина боротьби на одному з заводів країни набирає широкого, узагальнюючого значення.

При найближчому розгляді і конфлікт виявляється далеко не простим зіткненням між робітниками й капіталістами, а одним з вузлових моментів у їхній довгочасній боротьбі.

«Я гадаю, — каже один з героїв книжки комуніст Джо Стіннер, — що ми стоїмо перед найбільшою кризою, яку будь-коли доводилося переживати сталеливарникам усього нашого району».

І разом з письменником ми проникаємо в природу цієї кризи. А полягає вона в тому, що за капіталістичних умов технічний прогрес (в даному разі — реконструкція заводу) стає злим ворогом трудящих, позбавляє їх права на життя, призводить до масового безробіття.

І тільки комуністи прагнуть, як пише автор, «зрозуміти природу цієї кризи, вивчити її, знайти спосіб її розв'язання». Їх образи — найпривабливіші в романі. Боротьба — це сенс їх життя, кожен їх крок і кожне слово. Те, що тільки «декларується» образом Добрика в попередній книжці, повністю розкривається в образах Джона Стін-

нера, Рут Жемайтис, Келвіна Буна і його дружини. Перед комуністами в романі поставлено найвищі вимоги. «Не можна бути комуністом і не подібатися людям, з якими працюєш», — каже Келвін Бун — безстрашний і добрий негр, горда й принципова людина, яка всю себе до кінця віддає боротьбі за справедливість. Він син свого народу і свого класу. Він фактично очолює страйк. І недаремно його першого заарештовує поліція. Але і в тюрмі він продовжує боротьбу.

Привабливий образ твору — дружина Лео, комуністка Рут. Автор весь час підкреслює непохитність духу, рішучість і сміливість цієї тендітної жінки. Рут жіночна, добра, чуйна. Але все це сполучається в її вдачі з творчою принциповістю.

Ми залишаємо героїв цього роману в найтяжчому, здавалося б, стані. Страйк придушено. У тюремній камері — Лео Жемайтис, Джон Стіннер, Рут Жемайтис та багато інших. У тюремній лікарні — Келвін Бун. Вмирає старий Джо Жемайтис. І все-таки роман звучить оптимістично.

Що ж дає право на таке твердження? На початку твору старий Лео розповідає Рут литовську легенду про чарівну папороть: лише раз на рік вона цвіте — опівночі 23 червня. І якщо в цей час знайти квітку і загадати бажання, воно обов'язково справдиться. Тільки бажання треба загадувати не для себе, а для інших. «Тут ніхто не вірить у легенди, в яких люди допомагають іншим», — каже Джо. — Тут, у цій країні, де над усім панують гроші, — хто захоче мати владу на те, щоб допомагати іншим? Кожен думає тільки про себе. Ось чому люди тут не звертають уваги на такі казки, сміються з них. Лише зовсім малесенькі діти вірять у них, та й то недовго, бо і в них ця віра вмирає».

На сторінках роману автор знову і знову повертається до давньої легенди, до образу чарівної папороті.

Згадуючи цю легенду наприкінці роману, уже в тюрмі, Лео каже: «Тим, хто хотів би зрозуміти, чому вплив комунізму такий непереборний, треба знати, що пов'язаний він саме з цією простою істиною, яка завжди була відома народові. Тільки в щасті інших людей запорука нашого власного добробуту... Тільки в цьому та істина, яка вря-

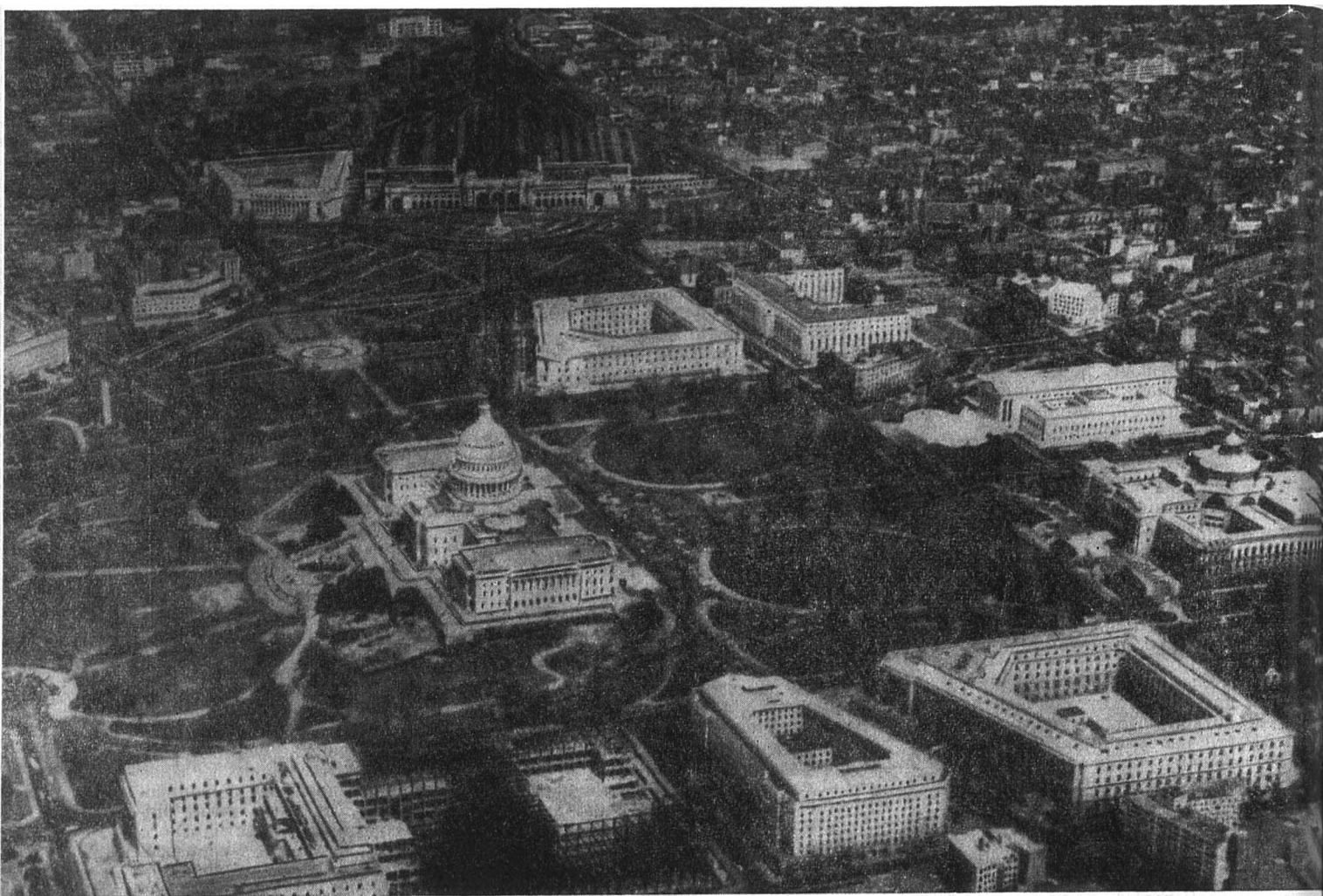
тує світ». Такий, власне, основний зміст роману. Недарма назва давньої легенди винесена в його заголовок. Всі лінії твору, вся його образна система побудована так, щоб довести цю думку. За що, власне, борються в Тюбойсі комуністи? Адже угода, яку хазяї компанії пропонують підписати, вигідна для робітників, які залишаються на заводі. Але тільки для тих, що залишаються. А комуністи вболівають за долю всіх робітників. Герствуд, один з керівників компанії, вважає, що, підвищивши матеріальний рівень життя окремих робітників, можна залагодити всі конфлікти: «...Полічіть автомашини й телевізори, зайдіть у кафе і ви переконаєтесь, що ситий шлунок — запорука морального задоволення!» — каже він. З ним і сперечається письменник-комуніст. З ним і з офіційною американською мораллю. Адже саме індивідуалізм, який став наріжним каменем капіталістичного суспільства, приводить до повного краху Адель, занепадає Енді, робить зрадником колишнього робітника Еміля Йоста... Матеріальні блага не можуть дати людині щастя в країні, де нема свободи, нема рівноправності, нема демократії.

Лише єдність усіх трудящих — білих і чорних — може забезпечити перемогу робітничому класові, доводить автор. Лише в боротьбі за щастя всього народу може знайти і своє особисте щастя і самого себе кожен трудящий. І лише комуністи до кінця розуміють це. Тому тільки вони — справжні патріоти своєї батьківщини, свого народу.

Ми вже зазначали, що на фоні сьогодення американської літератури роман цей, що нічого не прикрашає й змальовує реальне життя, сприймається як твір оптимістичний. Бо він зображує життя як конкретну осмислену боротьбу в її історичному аспекті.

«Чарівна папороть» — твір епічний, народний як за своєю тематикою й ідейною спрямованістю, так і за художніми якостями.

Все це дає повне право віднести роман Боноскі «Чарівна папороть» — зрілий твір письменника — до літератури соціалістичного реалізму, найхарактернішою рисою якої стає її герой — не сторонній спостерігач, а активний учасник життя, творець навколишнього світу.

В. ПЕТРУСЕНКО

БАГАТОЛИКИЙ ВАШІНГТОН

(Записки журналіста)

ТУМАННЕ ДНО

Столиця США — наймогутнішої імперіалістичної держави — перетворилася на справжній центр політичних новин не тільки Америки, а й усього західного світу. Щодо цього вона відсунула на друге місце Нью-Йорк, який довгий час кидав свою велетенську тінь на Вашингтон. Правлячі класи країни

сприяли поширенню і зміцненню влади федерального уряду, цього страхітливого мілітаристсько-поліцейського спрута.

Вашінгтонська інформація в 60-х роках займала найбільше місця на перших сторінках американських газет. Найвидатніші оглядачі, публіцисти, фейлетоністи країни — Уолтер Ліппман, Арт Бухвальд, Дрю Пірсон, Джеймс Рестон та інші писали і виступали по радіо й телебаченню із столиці.

Досить зіставити кілька цифр, щоб стало ясно, звідки лине го-

ловний потік політичних новин. У хмарочосі «Радіо корпорейшн оф Америка» на кількох поверхах розмістилися штаб-квартира і комунікаційний центр найбільшого телеграфного агентства Асошіейтед Пресс.

— Ми, — розповідав один з менеджерів агентства, — обмежуємося в Нью-Йорку кількома десятками репортерів. У Вашингтоні ми маємо близько 200 журналістів високого класу. Багато, правда? Але й їх не вистачає, і їм доводиться бігати, висолопивши язика, аби поспіти за всім,

що відбувається на берегах Потомаку.

Я був призначений у вашінгтонський корпункт ТАРС на початку 1964 року.

...Поїзд виринув з похмурого підземелля міста «жовтого диявола» і, ніби зрадівши простором, почав набирати швидкість. Пенсільванська залізниця простяглася на південь по узбережжю Атлантичного океану. Позаду лишилися Філадельфія і Балтімора. Не минуло й чотирьох годин, як поїзд плавно в'їхав у Юніон-стейшн — головний столичний вокзал.

На пероні мене чекав приємний сюрприз. Усі радянські кореспонденти — їх було тоді четверо в столиці США — прийшли зустрічати, як сказав хтось із них, прибуле поповнення. Одразу відчувся той напружений ритм, в якому постійно працює преса Вашингтона. Залишивши мене під опікою одного з колег, троє наших журналістів поспішили на пресконференцію президента Ліндона Джонсона.

Після безладного сум'яття Нью-Йорка, де безупинно, 24 години на добу, б'ється гарячковий пульс його багатомільйонного різноплеменного населення, Вашингтон видався спокійним провінціальним містом. Життя тут починало завмирати вже в ранні вечірні години.

Хоч був тільки початок березня, уже стояла тепла погода, що відчувалася справжнє пекло влітку. Від знайомих журналістів, що бували в американській столиці, я ще в Москві чув, якою нестерпною буває літня спека у Вашингтоні. Минуло два місяці, і мені довелося відчувати на собі всі «принади» цього горезвісного клімату.

У кожній новій країні стикаєшся з незнайомими звичаями, зовсім непередбаченими ситуаціями, новими поняттями, загадковим лексиконом. Одним з моїх обов'язків було висвітлювати діяльність державного департаменту, тобто зовнішньополітичного відомства, яке в інших країнах звється міністерством закордонних справ. Там, пояснили мені товариші, щодня влаштовують «брифінги» для кореспондентів. Забігаючи наперед, скажу, що «брифінг» — це своєрідна напівзакрита прес-конференція, на якій особа, уповноважена найвищим керівництвом держдепартаменту чи іншого відомства, відповідає на запитання кореспондентів. Різниця між «брифінгом» і звичайною прес-конференцією полягає в тому, що чиновник часто додає до своїх відповідей «інструкцію» не посилатись на нього конкретно або ж дає пояснення, які вза-

галі не повинні публікуватися в пресі. Про ці прийоми, винайдені у Вашингтоні, докладно розповім далі.

На моє питання — де міститься держдепартамент — я дістаю таку відповідь.

— Посередині Фоггі Боттом, на вулиці С, між 21 і 23 вулицями. Таємнича і незрозуміла річ, еге ж? — сміючись, «просвітив» мене кореспондент «Ізвестий» Андрій Іцков.

Фоггі Боттом у перекладі означає «туманне дно». Та коли він підвів мене до державного департаменту, ніякого дна, а тим більше туманного, я там не побачив. Будівля, в якій робиться американська зовнішня політика, зручно розташовувалася на невисокому пагорбі. Навколо розмістилися корпуси інших федеральних міністерств, Національної академії, розкішні особняки заможних вашінгтонців. За три хвилини ходу від держдепартаменту красується меморіал президенту Аврааму Лінкольну, трохи далі, на півострові, утвореному протоками річки Потомак, серед вишневих садів височить другий меморіал — президенту Томасу Джефферсону. По той бік Потомак розкинулось Арлінгтонське кладовище з ясно видимим у вечірньому присмерку вичним вогнем на могилі вбитого президента Джона Кеннеді. То чому ж все-таки цей район названо «туманним дном»?

1790 року, коли перший президент країни Джордж Вашингтон вибирав місце для нової федеральної столиці, він спинився на берегах Потомаку. Його не збентежила та обставина, що вони були вкриті болотами. Йшлося про те, щоб заснувати федеральну столицю на такому місці, котре відповідало б умовам виробленого між Північчю і Півднем компромісу, за яким вона мала лежати якраз на півдорозі від селищ Нової Англії до штату Джорджія. Розташовуючи місто над річкою, президент сподівався, що це сприятиме розвитку в ньому промисловості, зробить його найважливішим торговельним центром. Нарешті, на думку сучасників Джорджа Вашингтона, був ще один важливий фактор, завдяки якому вибір припав саме на те місце, де тепер стоїть столиця. Звідси було зовсім близько до родового маєтку Джорджа Вашингтона — Маунт-Вернон, у штаті Вірджинія.

1801 року, коли Джефферсон вступив на пост президента, в новій федеральній столиці була влаштована перша урочиста церемонія — інавгурація — проголошення американського лідера главою держави. Спогади про

неї, залишені очевидцями, цікаві тим, що дають уявлення, яким «жалюгідним лісовим селищем на північному березі Потомаку» була в той час столиця. Грузькі дороги в ній пролягали серед чагарників і боліт, а нечисленні будівлі, за свідченням одного з міністрів Джефферсона, являли переважно маленькі вбогі халупи.

Зараз боліт уже немає, але вони залишили по собі спадщину — туманне дно. Літньої днини під палаючим промінням південного сонця ґрунт у цих місцях випаровує величезну кількість вологи, котрої вистачило б, щоб затопити весь Вашингтон, обліляти його мешканців з голови до ніг липким потом, як тільки вони покинуть рятівні сховища — приміщення з кондиціонуванням повітрям. У такі дні здається, що атмосфера в місті позбавлена кисню. І навіть звиклі до жаркого й вологого клімату своїх рідних країн африканські дипломати скаржаться на згубний вплив туманного дна.

На всьому архітектурному плані Вашингтона лежить відбиток «ексцентричного генія», як називають тепер французького майора, учасника війни за незалежність північноамериканських штатів П'єра Ланфана. В 1791 році Джордж Вашингтон і Томас Джефферсон доручили йому скласти план майбутнього міста. Столиця повинна була мати форму квадрата, кожна сторона якого дорівнювала б 10 милям. Кути квадрата спрямовувалися точно на північ, південь, захід і схід. Для того, щоб утворилася територія 100 квадратних миль, штат Меріленд виділив 69,25 квадратних миль землі, яку держави мусила викупити у власників її, а штат Вірджинія дав решту — 30,75 квадратних миль.

Але в 1846 році мешканці вірджинської частини столиці, невдоволені надто повільними темпами розвитку й забудови міста, добилися повернення її під владу свого колишнього штату. В результаті цього «бунту» за округом Колумбія, як офіційно іменують ще столицю, лишилося близько 69 квадратних миль на лівому, північно-східному березі Потомаку та на його притоці — річці Анакості.

Але повернімося до діяльності й турбот «ексцентричного генія». З перших кроків на посаді головного містобудівника йому довелося воювати не тільки з болотами, а й з лендлордами. Федеральний уряд, платячи в 100 і 1000 разів більше, ніж коштувала тоді земля, купував у них ділянки під Капітолій, Білий дім, вулиці, площі, торговини.

Острівце старовини посеред моря модерну. Поряд з вашінгтонським монастирем минулого сторіччя нещодавно прокладено автомагістраль (праворуч) з безліччю віадуків, що ведуть у різні кінці міста. І зведено трикутний будинок з угнутими фасадами (ліворуч) для міністерства житлового будівництва й міського розвитку США. Цей будинок — один із фрагментів нового архітектурного ансамблю, названого на честь першого містобудівника Вашингтона «Планом Ланфана».

пристані. В одній сутичці зі спекулянтами, які не хотіли поступитись йому, Ланфан зазнав поразки. Під тиском скажників-землевласників Вашингтон і Джефферсон звільнили П'єра Ланфана в лютому 1792 року. Позбувшись роботи, Ланфан дуже бідував. На всі його прохання виплатити компенсацію за розроблений план будівництва йому навіть не відповідали. Він помер 1825 року в страшних злиднях, всіма забутий і нікому не потрібний. І лише через кілька десятиліть, за президента Теодора Рузвельта, коли план Ланфана знову почали енергійно перетворювати в життя, його прах було перенесено в 1909 році на Арлінгтонське кладовище і поховано поряд з видатними державними діячами та полководцями.

«Ексцентричний геній» задунав був створити ряд архітектурних ансамблів, які нагадували б споруди стародавнього Рима і французького Версаля, де він провів своє дитинство. Йому хотілося поставити будинок конгресу на підвищеному місці, подібно до римського Капітолію. Ідеальним з цього погляду був пагорб, на якому колись містився табір індіанського племені паухатан, винищеного першими американськими поселенцями. Саме там і був закладений Капітолій. Другий, менший пагорб — певніше, горбок — за півтори милі від першого, він намітив під будівлю, в якій мали розміститись офіційні покої президента та житлові апартаменти його сім'ї.

Лишається загадкою, чим керувався Ланфан, розподіляючи так пагорби неоднакової висоти. Чи думав він у ті роки, що президент і очолювана ним виконавча влада коритимуться волі конгресу? Чи просто не міг знайти двох однакових горбів? У всякому разі, двоповерхова резиденція президента — Білий дім — губиться зараз серед навколишніх будинків федеральних міністерств, контор бізнесу. А Капітолій виділяється і своїми розмірами і підкресленою пишністю. Його бачиш здалеку, хоч би з якого боку до нього під'їжджав.

Що ж до впливу й могутності, то справа обернулася зовсім не так, як уявляв собі Ланфан, коли вважати слухним наше перше припущення.

Президенти, особливо в останні два десятиріччя, забирали до своїх рук дедалі більшу владу, не рахуючись із конгресом і перетворивши його в багатьох важливих прерогативах на штампувальника законопроектів та резолюцій, на слухняний інструмент для здійснення агресивної зовнішньої політики і реакційних внутрішніх програм.

...На газонах вулиць, узбіччях доріг, на гарних моріжках валяється, немов чиеюсь невидимою рукою розкидана, силасилена порожніх пляшок од віскі, джину, горілки, пива, кока-коли. Вашингтон стоїть на першому місці у США за кількістю випитого алкоголю, і цей посуд, що його не прибирають тижнями й місяцями, нагадує

про те, які саме «чемпіони» тут живуть.

Протягом цілої доби добропристойними на вигляд авеню, пронизливо ревучи, мчать поліцейські машини. Ще до смерку на вулиці виходять поліцаї з вівчарками. Незважаючи на це, бандитизм і вандалізм зростають, злочинці не перестають тероризувати населення. Вашингтонський охоронець порядку мусить щотижня відслужити понаднормово цілий робочий день. Це викликано тим, що не вистачає сотень поліцаїв.

— Охочих вступити в наші лави просто-таки не можна знайти, — скажиться інспектор столичної поліції Бойд Уїллард.

Люди бояться вдягати у Вашингтоні поліцейську форму через катастрофічне зростання злочинності. Ще менше є охочих стати на службу до приватної охорони, яка стереже банки, магазини, ресторани, гаражі тощо. Щодня в столиці буває кілька десятків великих грабунків. Під час одного наскоку на продовольчий магазин «Супермаркет» бандити примусили лягти на підлогу понад 100 покупців і держали їх під дулами пістолетів, поки не випорожни-ли каси.

За п'ять місяців 1968 року пограбовано 200 водіїв автобусів. У Вашингтоні вони є разом кондукторами і приймають плату за проїзд, а тому являють собою привабливий об'єкт для бандитів. Після того як декотрі водії в сутичках із злочинцями були поранені й покалічені, профспілка працівників транспорту ухвалила припинити обслуговування автобусних ліній, доки не буде вжито запобіжних заходів. Внаслідок переговорів між власниками автобусної компанії та властями міста було прийнято такий план: замість квитків почали випускати

жетони, які продаються в магазинах і банках.

За 1969 рік у Вашингтоні вчинено близько 60 тисяч серйозних злочинів. У середньому кількість їх щороку зростає на 25 відсотків. А кількість грабунків за один тільки 1969 рік підскочила на 60 відсотків. Таких «темпів» не знає жодне інше місто Америки, хоч вони неабгато відстають од своєї столиці.

Сорок п'ять відсотків злочинів у столиці США чинять неповнолітні. Згідно з іншою класифікацією, половина кримінальних справ припадає на наркоманів. Голова сенатської комісії в справах округу Колумбія сенатор Джозеф Тайдінг заявив, що «ніде в країні злочинність не пов'язана так тісно з наркоманією, як у Вашингтоні».

Суди в столиці такі перевантажені, що минає рік, поки дійде черга для розгляду тієї чи іншої кримінальної справи.

Розгул злочинності непокоїть господарів Білого дому. У жовтні 1969 року, невдовзі після того як одну секретарку президентської канцелярії пограбували біля огорожі Білого дому, глава держави, президент Ніксон, скликав спеціальну нараду для розгляду питання про злочинність у Вашингтоні. Вона відбулась у Білому домі. Вислухавши звіт начальника столичної поліції Джеррі Уїлсона, Ніксон був змушений визнати, що злочинність у федеральній столиці «досягла критичних розмірів».

Ступінь фізичної і моральної деградації у Вашингтоні наочно показує й іншого роду статистика. Медична служба міста неспроможна боротися з поширенням венеричних хвороб. У 1969 році кількість захворювань на гонорею в столиці була вища в 7 разів, ніж в інших містах, а на сифіліс — у 10 разів. Охорона здоров'я у Вашингтоні поставлена вкрай погано. Рівень дитячої смертності тут найвищий у США.

Річка Потомак, де купалися колись президенти Джон Адамс і Теодор Рузвельт, тепер така забруднена, що, як невесело жартують вашінгтонці, того, хто випадково впаде в неї, доводиться примусово госпіталізувати. Купатися в Потомакі можна буде не раніш, як у 1980 році. Тих, хто має приватні басейни, це не хвилює. А для інших таке становище навіть вигідне: деякі заповзятливі домовласники будують басейни біля будинків, а то й на дахах, через що автоматично збільшуються і так уже астрономічні розміри квартирної плати.

Як свідчить історія, столиці різних держав мали неоднакову долю. Здебільшого столичні міста відразу чи поступово ставали найважливішими політичними, економічними й культурними центрами своїх країн. Не так склалася доля Вашингтона. Майже через півтора століття від часу заснування, тобто в 30-х роках нашого століття, столиця США все ще не могла претендувати на роль центру хоча б в одній з трьох названих галузей. Мрії Джорджа Вашингтона про розвиток у місті промисловості і перетворення його на великий торговельний пункт не збулися. Банкіри, промисловці, купці не хотіли мати діла з округом Колумбія.

Вже з перших років існування Вашингтон мав лиху славу. Важко навіть сказати, від чого більше залежала ця погана репутація. Від тих чвар, що точилися між політичними діячами, які жили в місті? Чи від корупції, хабарництва, скандальних викриттів? Чи, нарешті, причиною було підозріле ставлення до федеральної столиці батьків окремих штатів, які побоювалися, що швидке зростання Вашингтона може послабити їх власний вплив і владу?

Так чи інакше, але протягом усього XIX і початку XX століття літописці Вашингтона залишали спадкоємцям дуже сумні висновки. Всі їхні записи починаються фразами про те, що столиця являє собою сонне провінціальне містечко. Нудної атмосфери в ньому не могли розв'язати навіть бурхливі події, які відбувалися час від часу в країні.

Як відомо, першими столицями Сполучених Штатів, ще до заснування Вашингтона, були по черзі Філадельфія і Нью-Йорк. Вачивши, як повільно і невпевнено, порівняно зі своїми попередниками, зростає третя числом столиця, вашінгтонці жили в постійній тривозі, що їм доведеться ще раз перебиратись у більш підходяще місце. Історик Констанція Грін писала, що «навіть у 1871 році мешканці побоювалися, чи не надумається конгрес перенести столицю де-інде, знайшовши для неї місце із здоровішим кліматом і ближче до центру».

Року 1910 уряд створив Національну комісію красних мистецтв. Головним завданням її був нагляд за «гармонійним і естетичним розвитком столиці». Через 16 років розгорнулося будівництво нових федеральних споруд, на яке було витрачено понад 400 мільйонів доларів. Вони згромадились одноманітною сірою масою між Білим домом і Капітолієм. У путівниках

ці будівлі схарактеризовано як зразки неокласичного стилю. Серед вашінгтонців вони за свій холодний і похмурий вигляд дістали назву «сірих пантеонів», що навряд чи сподобалось естетам з Національної комісії красних мистецтв, які дали своє благословення архітекторам-неокласикам.

На початку століття населення Вашингтона не перевищувало трьохсот тисяч чоловік. Поштовхом до бурхливого зростання його стали федеральні програми, що мали на меті вивести США з найтяжчої економічної кризи, яка потрясла країну наприкінці 20-х — на початку 30-х років. Ці програми президента Франкліна Делано Рузвельта, що дістали назву «нового курсу», вимагали піднесення ролі федерального уряду в Вашингтоні.

Відтоді почався процес посилення політичного й економічного впливу Вашингтона на життя всієї країни, який триває й досі. Багатьом американським дослідникам здається, що хід цього розвитку перетворив столицю на справжній політичний і економічний центр держави. У своїй книжці «Центр. Люди і влада в політичному Вашингтоні» відомий американський публіцист Стюарт Олсон на основі аналізу й особистих спостережень робить висновок, що від часу «нового курсу» Вашингтон назавжди став справжнім центром влади у США. «Це пересування влади, — пише Олсон, — пояснює майже шалену ненависть, яку люди багаті й респектабельні — насамперед з фінансових кіл Уолл-стріта — почували до Франкліна Делано Рузвельта. Ненависть була безумовно ірраціональною з економічної точки зору: в період «нового курсу» багатії ставали все багатшими. Але на карту була поставлена і влада. А ці люди інстинктивно не люблять утрачати владу і завзято цьому опираються. Фінансова група Уолл-стріта, звичайно, така ж могутня, як і раніше. Поряд з нею у США існують й інші визначні центри сили і влади. Але вирішальна влада належить тепер Вашингтону».

Публіцист підпирає свою останню думку рядом доказів. Федеральні органи влади, за його висловом, можуть натискати на «економічні гальма та економічні акселератори». В їх розпорядженні сотні мільярдів доларів, які надходять у державну скарбницю від платників податків. Уряд одержує в свої руки кошти, що в багато разів перевищують резерви й запаси

найбільших монополій та банків.

Такі висновки робить не тільки ґлосп. Можна погодитися з ним, що уряд за згодою правлячих класів винайшов чимало засобів державно-монополістичного регулювання економіки та фінансів. Після другої світової війни, в роки якої на вірджінському боці Потомаку була зведена п'ятикутна будівля міністерства оборони — Пентагон, Вашингтон обріс численними атрибутами суто мілітаристської і військово-політичної влади. Це зробило його середком військово-промислового комплексу, який визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики США.

Але було б наївно думати, що всі питання — політичні, економічні чи фінансові — вирішуються на берегах Потомаку. Це зовсім не так. Видимі і приховані пружини влади влаштовані у Сполучених Штатах так, що фінансово-монополістичні кола Уолл-стріта на сході країни, Чикаго і Сент-Луїса на середньому заході, Лос-Анджелеса і Сан-Франциско на заході, Далласа і Х'юстона на південному заході, Атланти і Нового Орлеана на півдні, у своїй сукупності і окремо, при всій розбіжності їхніх інтересів відіграють вирішальну роль у виробленні того чи іншого політичного курсу, військово-стратегічних доктрин, програм і дій, від яких залежить життя понад двохсот мільйонів американців. І з цього погляду офіційний урядовий Вашингтон був, є і завжди буде повіреним фінансової й монополістичної олігархії, який точно виконує її волю і соціальні замовлення, а зовсім не «слугою виборців», як його часто пробує виставити американська пропаганда.

Працюючи у Вашингтоні, я мав змогу протягом майже п'яти років день у день спостерігати життя столиці США. Вона, звичайно, не схожа ні на сонне пристановище охочих до політики простаків часів Марка Твена, ні на провінціальну глушину, якою видалася Чарлзу Діккенсу за часів президента Джона Тайлера (сорокові роки минулого століття), ні на віддалене від головних політичних перехресть країни маленьке містечко, яким постає у спогадах багатьох президентів і законодавців.

Про Вашингтон не можна говорити лише як про втиснуте в межі округу Колумбія місто з населенням 800 тисяч чоловік. Столиця переступила офіційні межі округу. На її мерлендських і вірджінських землях розмістились урядові уста-

нови, біля Вашингтона виростили численні міста-супутники, практично злилися зі столицею розташоване на правому березі Потомаку старовинне місто Александрія із сотиссячним населенням. Навколо столиці з'явилися невеликі заводи й фабрики, численні промислові лабораторії та науково-дослідні інститути, які виконують замовлення уряду. Населення Великого Вашингтона, або метрополії, швидко наближається до трьох мільйонів.

Живучи в американській столиці, бачиш, що місто складається з кількох частин. Вони виникли не в результаті адміністративного поділу, а внаслідок історичних процесів. Невидимі стіни відокремлюють їх одну від одної, невидимі нитки зв'язують деякі з них в одне ціле.

Власне, є кілька Вашингтонів, як це відзначають і самі американці. Вашингтон політичний, до якого належать уряд, конгрес, військова машина, центральні органи двох найбільших буржуазних партій — демократичної і республіканської. Його називають ще Вашингтоном урядовим.

Вашингтон бізнесу, який обіймає офіційні урядові органи та неофіційні приватні контори, покликаний забезпечувати й боронити інтереси ділового світу США.

Чорний Вашингтон з гетто й нетрями, в яких живуть сотні тисяч негрів столиці.

В останні роки Вашингтон дедалі частіше ставав авансценою масових протестів. Антивоєнні маніфестації, походи на Вашингтон проти злиднів, расизму й сегрегації — ці прояви невдоволення різних верств американського суспільства офіційною політикою робили столицю все менш затишним місцем для уряду, змушували його дедалі частіше ховатися за багнети солдатів і національних гвардійців. Буденну атмосферу багатолітньої столиці збурювали тяжкі турботи, гнів і протести народних мас Америки.

ВАШІНГТОН ПОЛІТИЧНИЙ

— Так, ми переживаємо зараз тяжкі часи... — багатозначно зітхнув, спритно роблячи своє діло, агент Секретної служби, котрому я, як і всі журналісти, що оформляють перепустку в Білий дім, давав відбитки пальців.

Він зробив тридцять відбитків, повертаючи пальці на спеціальному папері і прикладаючи їх то по одному, то всією п'ятірнею. Розглянувши результати процедури проти світла і навіть понюхавши папір, агент чимсь не вдовольнився і повторив усе з початку. Потім він робив фотознімки на кольоровій плівці, а через місяць вручив мені перепустку на право проходити в Білий дім — резиденцію президента.

Меланхолійний настрій агента Секретної служби легко можна було зрозуміти, коли зважити на те, що в березні 1964 року розпочиналося слухання спеціальної комісії Уоррена, яка розслідувала «злочин віку» в Далласі — вбивство Джона Фітцджеральда Кеннеді, 34-го президента США. Секретна служба, яка охороняє життя президента, віце-президента та членів їхніх родин, виправдувалася перед слідчими Уоррена та перед американською громадськістю. Анонімні представники служби через пресу давали свої версії вбивства, намагалися скинути провину за те, що сталося, на Федеральне бюро розслідування, далаську поліцію і на... самого Кеннеді, який нібито не дбав про безпеку. ФБР та охоронці порядку Далласа й собі пішли в наступ. Їхні анонімні представники передавали для преси пікантні подробиці про те, як агенти Секретної служби пиячили на гроші якихось щедрих техасців цілу ніч проти 22 листопада 1963 року, коли президент Кеннеді і його супутники мали потрапити під перхресний вогонь у Далласі.

Потім, як відомо, комісія Уоррена облілила і Секретну службу, і охоранку ФБР, і далаську поліцію, обвинувативши в убивстві «психічно невірнорозваженого одинака» Лі Харві Освальда. Таємниця «злочину віку» була похована офіційним Вашингтоном, що, однак, не перешкодило деяким людям (наприклад, окружному прокуророві Нового Орлеана Джіму Гаррісону) зробити спроби докопатися до справжніх винуватців убивства президента.

Так чи інакше, але розправа з главою держави, вчинена серед благого дня, показала, що в Америці й досі панують ковбойські закони XIX століття, які поширюються на всіх — навіть на володарів Вашингтона політичного. Якись всевладні кліки, усунувши зі сцени президента, попереджали цим інших, щоб ніхто не наслідовався скося поглядати в їх бік. На підтвер-

дження того, що вони мають намір повністю зберегти свій вплив і могутність, ці сили реакції потім учинили розправу над братом покійного президента — сенатором Робертом Кеннеді і лідером негритянського руху Мартіном Лютером Кінгом.

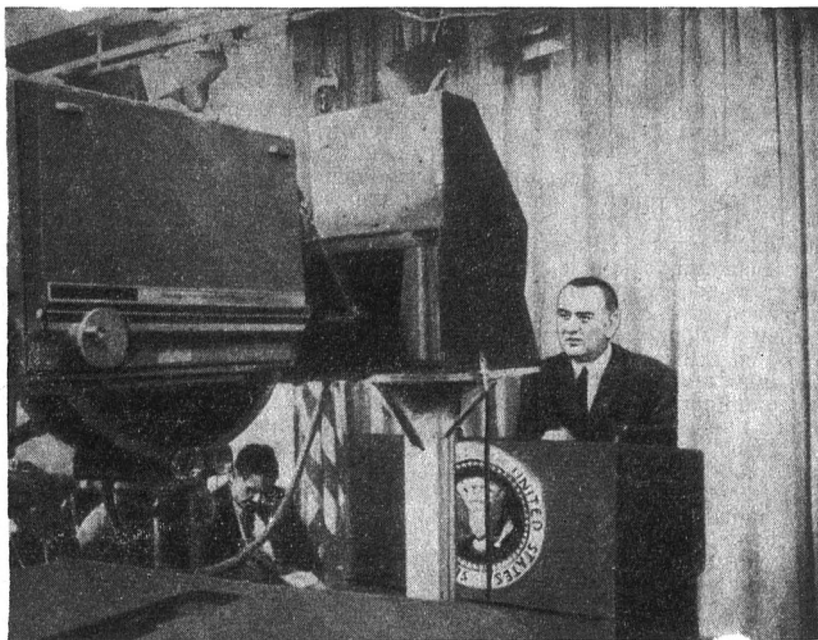
Немає потреби доводити, що Вашингтон політичний вірою і правдою служить правлячим колам країни, фінансово-монополістичній буржуазії, військово-промислому комплексі. Досить глянути на його структуру, щоб переконатись у цьому. «Художники, письменники, драматурги, поети, конструктори, інженери, філантропи, промисловці, банкіри не живуть у Вашингтоні», — говориться у складеному газетою «Нью-Йорк таймс» путівнику «Національна столиця». Найтиповіший і найбільш значний прошарок в американській столиці — професіональні політики.

Для політичної гри офіційний Вашингтон поділився на три команди. У буденному житті столиці звичайно грають дві з них — конгрес і уряд, третя — Верховний суд — здебільшого займає місця на лаві для запасних і включається у «змагання» в найгостріші моменти, щоб підтримати ту чи іншу сторону, залежно від того, як вирішать правлячі кола.

Майже щомісяця президент Джонсон одержував від призначених ним спеціальних комісій доповіді. Вони містили численні рекомендації: як ліквідувати нетрі й замінити їх зразковими міськими кварталами; як запобігти «вибухам у гетто»; як боротися із злочинністю; як поліпшити становище дрібних бізнесменів; як зміцнити позиції долара і т. д.

На основі цих рекомендацій складалися законодавчі програми. Їх посилали в конгрес. Законодавці роками обговорювали пропозиції уряду, співчували йому, приймали рішення про виділення мізерних коштів на «війну із злиднями», на ліквідацію криз у системах освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Минало небагато часу, і законодавці призначали спеціальні комісії, провадили розслідування, чому уряд, маючи кошти (мізерність їх якоюсь самою собою забувалася), не виконує своїх широкомовних обіцянок.

Застосовувався й інший прийом. За обопільною мовчазною згодою або попередньо домовившись, уряд діставав від конгресу дозвіл на здійснення того чи іншого заходу, якому наперед було призначено захряснути в хащах капітолійських комісій.

Ліндон Джонсон відкриває чергову прес-конференцію в Білому домі вступною заявою. Надрукована великими літерами, вона пропускається на спеціальному папері через машину «телепромптер» (телепідказувач), що стоїть перед президентом. Джонсон читає текст, дивлячись при цьому просто в телевізійну камеру. Телеглядачам здається, що президент виступає без будь-якого заздалегідь підготовленого тексту. Перш ніж починаються запитання й відповіді, «телепромптер» забирають.

Ця гра давала велику втіху обом командам, що склалися із справжніх знавців свого діла. Вона супроводилася голосними взаємними протестами, сенсаційними обвинуваченнями, які жили по кілька днів на сторінках преси, а потім, за взаємною згодою, вщухали, не залишаючи й сліду невдоволення в обох сторін. Дошкульні тиради, обопільні обвинувачення забувалися, всі лишалися найкращими друзями, були задоволені одні одними.

«Зачароване коло» — кажуть американці про холості оберти столичного двигуна. Хоч як гучно гримотять клапани, машина майже не рушає з місця, бо так було задумано її конструкцію.

Який би пост не займав у Вашингтоні політичний діяч, вага і вплив його визначаються тим, наскільки близький він до чергового господаря Білого дому. Ця назва президентської резиденції узвичаєна вже давно. Вперше вона з'явилася у пресі 1810 року, коли вираз «Білий дім» ужила балтіморська газета «Віг». Вона пояснювала, що так його називають вашінгтонці, бо це єдина в столиці будівля, обличкована білим пісковиком.

...Поліцай з погонями, на яких золотими нитками вишиті слова «Білий дім», уважно порівнював фото на перелустці з лицем її власника. «Ви, певне, новачок?» — поцікавився один з них. «Ми знаємо вашого завідувача бюро, містера Вашедченка, — додав другий, — і пам'ятаємо інших кореспондентів ТАРС, які працювали у Вашингтоні раніше».

— Лише їм дозволено бути тут без переступок, — пожартував третій поліцай, махнувши рукою в бік моріжника перед Білим домом, де гасали десятки блоків.

Від будки вартових до західного крила Білого дому, де містяться робочі кабінети президента, зали засідань уряду, Національної ради безпеки, кімнати головних радників президента і прес-центру, — близько 80 метрів. Кореспондентам у Білому домі виділено два приміщення. Одне, більше — вестибюль західного крила — править водночас за приймальню для відвідувачів Білого дому.

За величезним столом біля входу сидить поліцай, у протилежному кінці офіційний швейцар-негр, який відчиняє по черзі двоє дверей, що ведуть у внутрішню частину західного

крила. Між поліцаєм і швейцаром на диванах і на кріслах з ранку до вечора чергують репортери, готові за сигналом прес-секретаря кинути у його кімнату чи в кабінет президента.

Друга кімната менша — всього 20 метрів, це робоче місце кореспондентів. Тут малесенькі столики з машинками й телефонами, закріпленими за представниками найбільших американських газет. Телефони суцільним рядом установлені також на стінах. Кожний із них зв'язаний прямою лінією з тим інформаційним агентством, га зетою чи радіо-телевізійною компанією, для якої він призначений.

Президент Джонсон, особливі в перший рік перебування при владі, часто запрошував пресу до себе в кабінет. Ці несподівані виклики без попередження заздалегідь завдавали чимало клопоту кореспондентам. Вони боялися вийти з Білого дому навіть на п'ять хвилин. Часом пресу запрошували в «кімнату засідань» — приміщення у формі прямокутника з великим овальним столом, за яким президент головував на нарадах урядового кабінету. В присутності міністрів Джонсон влаштовував прес-конференції або робив якусь заяву.

Президентові попервах хотілося створити враження, що він широко використовує урядовий кабінет і Національну раду безпеки для розв'язання різних питань. Але в міру того, як він усе вище забирався по щаблях ескалації в'єтнамської війни, а уряд все менше приділяв уваги своїм планам створення горезвісного «великого суспільства», — пресу все рідше запрошували в «кімнату засідань».

У Вашингтоні політичному значне місце посідає Пентагон. Розповідь про міністерство оборони США — це тема для великої окремої книги¹. Пентагон претендує на особливу роль у Вашингтоні, виставляє себе як щось з усіх поглядів незвичайне. Міністерство оборони, будинок якого споруджений у вигляді п'ятикутника над річкою Потомак, «відкриті», на відміну від держдепартаменту, для туристів.

Можна пройтися зовнішнім коридором і оглянути на стінах портрети колишніх міністрів оборони, начальників штабів, картини баталістів, де звеличуються збройні сили Америки,

¹ Тим, хто цікавиться цією темою, можна порекомендувати книжку вашінгтонського публіциста Кларка Молленгоффа «Пентагон», переклад якої російською мовою вийшов у видавництві «Воениздат» 1969 року.

починаючи з воєн, в яких було винищено індіанські племена, і кінчаючи «подвігми» у В'єтнамі. Можна випити кока-коли в пентагонівському кафетерії або купити яку завгодно річ у нескінчених рядах магазинів, розміщених під землею. Можна подивитись на вартових, що стоять біля дверей з написами «Вхід за перепустками». Туристам читають лекції, присмачені чималою порцією мілітаристської пропаганди, яка чергується з лавинами цифр та статистичних даних про Пентагон.

Одна з функцій п'ятикутника над Потомаком і ще 102 будинків військового відомства, розташованих у столиці та її околицях, — наводити страх і трепет на людей із слабкими нервами. Мабуть, не випадково один із знавців політичного Вашингтона, коментатор «Сі-Бі-Ес» Ерік Севарейд, який узнявся написати вступ до багатотомного альбому столиці США, відзначав, що місія Вашингтона на земній кулі полягає в... «носіні меча». Бундючні й зарозумі-

Чергова прес-конференція лідерів «опозиційної» республіканської партії в конгресі Джеральда Форда і Еверетта Дірксона (фото вгорі) з багатьма дрібними випадками на адресу уряду демократів. За спиною законодавців — типово політиканська бутяфорія: «Питання тижня. Містер президент: у що ми можемо вірити?» Та ось від «опозиції» не залишилося й сліду: Дірксен з Ліндоном Джонсоном у Білому домі (фото внизу).

лі вашінгтонські власті сліпо вірять у могутність американської армії, але останнім часом з них таки добре збив пилу в джунглях Південного В'єтнаму волелюбний і героїчний народ цієї країни.

Та хоч би як пишався своєю могутністю Вашингтон політичний, популярності він собі ніде не здобув. Жодна столиця світу не має, мабуть, такого низького престижу в своїй власній країні. Вважається добрим тоном для політиканів, які підіймаються по сходинках влади у своїх штатах, для артистів, що розважають публіку, для відомих журналістів, що пишуть із столиці, брати на сміх Вашингтон з усякого приводу, ба навіть без приводу. Усі спроби піднести авторитет Вашингтона в очах американської громадськості були марні.

Прості американці не дуже-то шанують ті три види влади, які вершать діла в столиці. «Вашінгтон — не Америка», — повелось говорити у США. Мені не раз доводилося чути цю репліку в різних штатах і по містах. Я розумів її як перепрошення і заклик не судити про Америку по її столиці. Згоден, що в інших містах країни, далеко від прокурених політичним димом столичних залів і салонів, повітря чистіше, легше говорити з людьми. Але, з другого боку, американці даремно відхрещуються од Вашингтона, запевняючи, що, мовляв, їхня хата скраю. Це ж їхня плоть і кров — так звані «транзитники», які з усіх кінців країни приїждять до Вашингтона, орудують у ньому державними справами і роблять столицю тим, чим вона є.

Після другої світової війни у Вашингтоні заговорили про появу «четвертої влади», покликаної нібито охороняти інтереси громадянства, про які забувають три інші влади. Про цю, як її ще називають «четверту силу», що посідає значне місце у Вашингтоні політичному, і буде мова в наступному розділі.

ЧЕТВЕРТА ВЛАДА

На одній із стін прес-кімнати в Білому домі висить заклеєний футляр, що нагадує шафку із спортивними трофеями. Під склом блищать кілька десятків однакових, здається, позолочених авторучок. Вигравіруваний на мідній дощечці напис свідчить: «Цими 50-ма перами президент Джонсон підписав зако-

чи, які були прийняті історичною першою сесією Конгресу 89-го скликання і лягли в основу Великого суспільства. Подаровані прес-корпусові Білого дому президентом Джонсоном 23 жовтня 1965 року».

Гіркою іронією віє від цієї колекції сувенірів, яка мала б викликати повагу. Особливо поряд із багато скромнішими дарунками, що їх залишили на спомин прес-корпусові інші президенти — портретами чи груповими знімками чергових господарів Білого дому з журналістами.

Які ж думки викликають тепер оті п'ятдесят ручок? Їхня позолота ще раз нагадує про марність величних ідей Ліндона Джонсона та його широкодумних планів, від яких лишилася тільки шафка з вічними перами. Вже через два роки після того, як було зроблено подарунків, і сам Джонсон, і корпус преси воліли не вдаватися до пишної символіки, бо навіть американському школяреві було ясно, що до суспільства у Сполучених Штатах аж ніяк не пасує епітет «велике».

Інакше виглядало все тоді, в 1965 році. Кожний розгонистий підпис, виведений однією з цих авторучок, породжував десятибальний шторм на сторінках преси, екранах телевізорів, в ефірі. Під впливом несамовитого пропагандистського галасу міражі «великого суспільства» вже здавалися декому майже реальністю. Корпус преси, що його «брифінгували» з приводу нових законів спеціально для цього викликані в Білий дім міністри або їх заступники, радники, експерти, заколисував громадські обіцянками райського життя, відвертаючи увагу країни від злиднів, які душили негритянське гетто; від фінансової кризи, яка загрожувала державній скарбниці; від в'єтнамської війни, пожежу якої Пентагон став роздмухувати того року з особливою силою.

«Ми постаралися тоді і зліпили гарну снігову бабу, — з невеселим сарказмом сказав вашінгтонський журналіст Ервін Кнолл. — Та хто ж міг думати, що вона так швидко... розтане».

У ліпленні снігової баби особливо відзначилось «Управління однакових можливостей» — урядова установа, якій було доручено провадити «війну проти злиднів». Воно завело чималий пропагандистський апарат, в який лише для роботи з пресою було найнято півсотні спеціалістів. На чолі його поставили якогось Герберта Крамера. Цей муж пройшов практику рекламного бізнесу в одній з найбільших приватних контор на Меді-

сон-авеню¹ в Нью-Йорку. Він попрацював на славу, створюючи міф, ніби зусилля уряду в справі викорінювання злиднів справді мають величезний розмах. Для цього Крамер та його помічники заповнювали прес-бюлетені, рекламні альбоми, сотні тисяч брошур висловами «зброя», «райони попадання», «системи доставки зброї», «карти стратегічних операцій», плани «альтернативних тактичних наступів», «контратаки» тощо. Пояснюючи це захоплення військовим лексиконом, Крамер якось сказав: «У нас в США, де найбільша частина бюджету йде на війну, ця боротьба проти злиднів повинна бути подана в драматичній формі, щоб привернути увагу громадськості».

Та далі «драматизації» справа не пішла, і, щоб зрівнати машкару лицемірства з офіційного Вашингтона, американська біднота оголосила свою війну урядові. Влітку 1968 року в столицю почали прибувати колони злидарів з усієї країни. Поблизу меморіалу Лінкольну розкинулись намети знаменитого «Міста воскресіння». Цей контрастний знедолених і голодних справді вилився в драматичну демонстрацію, що викрила перед усім світом облудність програм «великого суспільства».

Але старання столичного корпусу преси, яким диригували крамери, були оцінені по заслузі. Про це свідчить шафка з президентськими авторучками. В ній є щось символічне. Почеплена на видноті в головному інформаційному центрі столиці США, вона свідчить про визнання того факту, що вашінгтонська преса відіграє дедалі більшу роль у проведенні урядової політики та формуванні громадської думки.

Як уже відзначалось, в американській столиці не знайдеш ні великої промисловості, ні всевладних банків. А проте Вашингтон виробляє таку продукцію, яка щодня, щогодини поширюється по всій країні і за її межами. «Головною статтею вашінгтонського експорту, — повідомляється в одному з путівників по американській столиці, — є інформація: телеграфна, газетна, журнальна і радіо-телевізійна».

Білий дім, конгрес і державний департамент журналісти прозвали «трьома головними фабриками новин». Увесь процес виникнення інформації, обробки її, пакування в сенсаційні обгортки, проштовхування на сторінки американської і світо-

вої преси дістав у Вашингтоні назву «індустрії новин».

За неписаним правилом кількість кореспондентів при Білому домі тримають у секреті. Проте колишній секретар Білого дому в справах преси П'єр Селінджер розсекретив цю таємницю. Він повідомив, що за президентства Джона Кеннеді список акредитованих при Білому домі журналістів зріс до 1400 чоловік.

Майже вдвоє більше репортерів записано в реєстри галерей преси сенату і палати представників конгресу, хоч активно висвітлюють життя Капітолію не більш як 900 чоловік. Новини в конгресі добувають 300 репортерів радіо і телебачення. При інших прес-службах столиці постійно працюють 400 кореспондентів. Загалом у вашінгтонському корпусі преси налічується три тисячі американських журналістів (багато кореспондентів акредитовані в кількох прес-центрах), які обслуговують 1755 щоденних і 550 недільних газет країни з тиражем понад 65 мільйонів примірників, сотні журналів, 600 телевізійних та 2000 радіостанцій.

Звичайно, існує глибока прірва між поважними оглядачами — «друзями президентів» і репортерською масою. Коментатор «Нью-Йорк таймс» Артур Крок, оглядач багатьох газет Уолтер Ліппман заробляли на рік до 50 тисяч доларів, Дрю Пірсон, статті якого друкувалися в сотнях газет, — удвоє більше. Верхівка вашінгтонського корпусу преси живе в розкішних особняках, скуповує дачі й ферми навколо столиці і в далеких місцевостях. Найудатнішим «мастодонтом» відкрито доступ до клубу «Грідайрон». До нього приймають лише дуже визначних журналістів. Членство в «Грідайроні» обмежене 50 особами, і це створило йому славу найбільш привілейованого гуртка столиці, що має більшу вагу, ніж такий замкнений «Клуб 100», як сенат США. Перед грідайронцями розчиняються двері всіх кабінетів Вашингтона, вони часто дістають важливіші відомості, ніж законодавці. Щоранку в сенаті і палаті представників підводяться зі своїх місць законодавці й вихваляють, підносячи до небес, того чи іншого столичного журналіста. Тут-таки вони віддають клеркові статтю щойно звеличеного, яка заноситься повністю в офіційний вісник конгресу «Конгресшл рекорд».

Приятельські стосунки з президентами немов на ракеті підносили вгору окремих журналістів, зміна влади призводила до

¹ Медісон-авеню — центр рекламного бізнесу США.

В міру ескаляції брудної війни у В'єтнамі президент Джонсон урізав видатки на соціальні й економічні потреби країни. Відомий американський художник Герблук відгукнувся на це карикатурою. Президент Джонсон, звертається до пацієнта на ім'я «Асигнування на Велике суспільство»: «Здогадайся, якої одностайної думки ми дійшли?»

їх підупадання. Такі оглядачі, як брати Олсопи, Уільям Уайт, Мерріман Сміт, Х'ю Сайді та інші вміли приятелювати з усіма президентами — демократами й республіканцями.

З вашінгтонською «індустрією новин» тісно зрісся урядовий апарат, якому надано право поширювати офіційну інформацію. На флагманському містку його стоїть секретар Білого дому в питаннях преси. Він спрямовує і координує діяльність кількох тисяч чиновників, виділених спеціально для посякденних зв'язків з журналістами.

Професор Торонтського університету Маршалл Маклухан, якого називають філософом віку телевізійної пропаганди, якимось влучно зазначив, що уряд США розглядає вашінгтонський корпус преси, як черевомовець свою ляльку, бо може примусити його говорити те, що хоче.

В останні роки вашінгтонська «індустрія новин» все більше зросталася з офіційною пропагандистською машиною. «Урядова бюрократія міцно зв'язана з бюрократією преси, — писав Дуглас Кейтер у книжці «Влада у Вашингтоні». — Завдяки цьому вашінгтонські журналі-

сти утворюють фактично напів-офіційне відгалуження уряду».

Кейтер — добрий знавець справи. Він довгий час очолював столичне бюро інформаційного журналу «Ріпортер», потім входив у групу найближчих радників президента Джонсона. Особистий досвід і спостереження привели його до цілком слушного висновку: вашінгтонський корпус преси посів таке важливе становище у структурі керування державою, що про нього можна говорити, як про «четверту владу» поряд з трьома іншими — виконавчою, законодавчою та судовою. Вираз, пущений таким чином у вжиток, увійшов у лексику політичного Вашингтона, особливо після того, як Кейтер опублікував монографічне дослідження «Четверта влада».

Між чотирма союзниками виникають сутички, непорозуміння. Але й тут мають силу правила гри, обов'язкові в політичних матчах між командами перших трьох видів влади. Чвари забуваються, і капітани всіх чотирьох команд пильно стоять на варті інтересів правлячої верхівки країни — приватної власності, казкових прибутків монополій, двопартійної диктатури, буржуазної моралі й ідеології.

Члени Верховного суду Уільям Дуглас і Х'ю Блек в одній зі своїх спільних заяв, віддаючи належне вашінгтонському корпусу преси, відзначили, що без преси державна влада не могла б створити той «ринок ідей», за допомогою якого вона «володіє умами» американців.

Іноземного кореспондента, що приїздить до Вашингтона, вражають звичай і традиції, характерні для «альянсу». Часто вони здаються незрозумілими, дивними, ба навіть чудернацькими.

Президент, узявши в руки повідець, прогулює свого улюбленого песика навколо південного моріжка Білого дому і, ходячи, проводить прес-конференцію. Міністр оборони щочетверга на годину замикається в кабінеті з невеличкою групою довірених кореспондентів, які репрезентують у Пентагоні найсолідніші органи преси, і обговорює з ними способи «посіву» на сторінках газет потрібних йому ідей. Щоп'ятниці державний секретар веде бесіду за віскі з обраним колом американських політичних оглядачів. Одного вечора віце-президент іде на коктейль з нагоди відкриття нового приміщення вашінгтонського бюро впливової газети, другого — на новосілля до знаменитого оглядача. Сенатор, щоб здобути симпатії і підтримку вашінгтонського корпусу преси, запрошує

кореспондентів на свою розкішну ферму поблизу столиці.

Чим пояснюється ця посилена увага керівників уряду й конгресу до столичного журналіста? «Президент і державний секретар, — пише в книжці «Артилерія преси» Джеймс Рестон, — надзвичайно багато часу приділяють пропагандистській стороні зовнішньої політики, переконуванню преси, а через неї громадської думки». Та хоч яку важливу роль відіграють офіційні прес-конференції, заяви по телебаченню президента й міністрів, прес-бюлетені, вони є лише однією з форм використання урядом артилерії преси.

Для «посіву» у пресі потрібного матеріалу у Вашингтоні використовується система «брифінгів». Їх проводять президент, міністри, сенатори, генерали, адмірали, співробітники ФБР і ЦРУ, прес-працівники всіх рангів. Але при цьому прізвища й титули їх здебільшого не розкриваються. Журналісти посилаються на «офіційних осіб», «офіційні кола», «авторитетні джерела», «урядових експертів» і т. д.

Така скромність і схильність до анонімності в суспільстві, де панують галаслива реклама і безсоромне самовихваляння — не випадкові. Брифінги — це своєрідні пускові майданчики «пробних куль», вони передують здійсненню різних, звичайно мало популярних заходів в економічній, фінансовій, військовій, дипломатичній галузях. Якщо зондаж викличе сприятливу реакцію, уряд відкрито проводить їх у життя. Якщо ж реакція буде гостро негативна, то в пускачів «пробних куль» лишаються дві можливості. Або почати планомірно тиснути на громадську думку, щоб добитися свого. Або президент, державний секретар, міністр фінансів, ніби нічого й не було, можуть прилюдно відмежуватись, відкинути, ба навіть засудити плани, ініціативи. Ідеї, що їх вони лише кілька днів тому висували анонімно за лаштунками брифінгів. Вдаючись до таких маневрів, вони здобувають собі ще й політичний капітал.

Різновидом брифінгу є бесіда офіційної особи з журналістами на основі правила «офф-рекорд» — «не для друку». У цих випадках взагалі не дозволяється згадувати будь-які джерела, посилається навіть на анонімних «експертів». Дії «творців політики», які вдаються до такого методу, нагадують «психічні атаки». У квітні 1965 року з надр Вашингтона вийшла звістка, яка стривожила увесь світ. У повідомленні, опублікованому спершу газетою «Лос-

Анджелес таймс», на диво спокійно зважувалися всі «за» і «проти» застосування Сполученими Штатами атомної зброї у в'єтнамському конфлікті. Як потім з'ясувалося, ініціатором погрози на адресу в'єтнамського народу був не хто інший, як міністр оборони Макнамара.

Восени 1967 року, перебуваючи у Вашингтоні, командуючий військами США в Південному В'єтнамі генерал Уестморленд розмовляв на основі «офф-рекорд» з групою пентагонівських кореспондентів. Другого ж дня вони почали страхати в своїх писаннях уряд Камбоджі. Щоб надати шантажу переконливості, вони натякали на існування в Пентагоні планів вторгнення в незалежну Камбоджу, яка межує з Південним В'єтнамом. Очевидно, цей метод фабрикування «новин» вашінгтонські стратеги приборкують для найбільш серйозних погроз на адресу волелюбних народів і, як показали недавні події, здійснюють їх у разі потреби.

Членів корпусу преси, які співробітничать з офіційними колами в галузі пропаганди, спрямованої на одурманювання американського народу, величають «творцями» громадської думки. Їх діяльність базується на розроблених світилами американської науки різноманітних теоретичних викладах. Ними обгрунтовуються такі технічні прийоми пропаганди, як створення «ілюзій», «подвійних ілюзій», маніпулювання настроями та емоціями людей, націлене на «соціальний контроль» над масами. Широко використовуються «стратегічна» і «тактична», «підготовча» й «оперативна» пропаганда. Вдаючись до всіляких хитрощів, вашінгтонський червономовець знаходить активну підтримку з боку великого бізнесу, розвідки, жовтих профспілок, різноманітних антикомуністичних угруповань, клерикальних кіл.

Інформаційні органи уряду мають право говорити неправду, обдурювати власний народ в ім'я «національного порятунку». Ці слова належать Артуру Сільвестру, який сім років очолював пропагандистську службу Пентагону, займаючи пост помічника міністра оборони для зв'язку з громадськістю. Така одвертість Сільвестра збентежила навіть деяких бувалих вашінгтонських маніпуляторів умами.

Та багато членів корпусу преси з «розумінням» сприйняли кинутий Сільвестром клич про необхідність використовувати обман як «зброя уряду».

— Цілком природна річ! — лаконічно зауважив воєнний

оглядач вашінгтонської газети «Івнінг стар» Річард Фрюк-лунд, який став пізніше першим заступником Сільвестра і здобув славу «великого майстра» використання одіозної «зброї».

Трохи докладніша була ремарка дипломатичного кореспондента радіо-телевізійної компанії «Сі-Бі-Ес» Марвіна Калба:

— Брехня — законна частина оборонного механізму адміністрації, і репортер іде за урядом, коли справа доходить до цього, оскільки він вважає, що такий прийом відповідає національним інтересам.

Але ніхто з хазяїв Сільвестра не спростував слів помічника міністра.

Покровителі й однодумці Сільвестра високо оцінювали ту роль, яку він відіграв у розробленні практики «керування новинами».

Коротко сенс її такий. Білий дім вирішує, затримати чи прискорити якусь важливу заяву, зробити її від імені президента чи міністра. Вибір часу опублікування інформації — вранці, вдень чи ввечері, до чи після закриття фондових бірж, перед чи слідом за національними виборами — є дуже важливим фактором. Уряд вирішує також, як має бути зроблено оголошення — формально чи на брифінгу, дати інформацію для всіх чи для жменьки кореспондентів, а може, навіть для одного журналіста, поширити новину всю зразу чи давати її частинами. Він установлює, чи публікувати новину в той момент, коли увага громадськості прикута до іншої важливої події, чи почекаати до того часу, коли настане інформаційна перерва.

Часом представники влади свідомо йдуть на створення «вакуумів новин», щоб потім заповнити їх відразу зливаю потрібної їм інформації. Аби розпалити інтерес публіки до тих чи інших політичних заходів, президент може вдатись до такого засобу, як несподівана подорож у другий кінець земної кулі на зустріч з прем'єр-міністром якої-небудь країни або з власними генералами. Щоб відвернути увагу громадськості від критичних виступів проти уряду під час дебатів у сенатській комісії закордонних справ, господар Білого дому може зробити феєричний візит до Ватикану якраз напередодні традиційного релігійного торжества, коли американці вже настроїлися святкувати різдво Христове.

Великий знавець процесу «керування новинами» вашінгтонський публіцист Джек Реймонд докладно описав усю цю кухню в книжці «Влада в

Пентагоні». Уряд, відзначає він, може перевернути, перекрутити повідомлення, може не дати журналістові відповіді на запитання, пославшись на інтереси національної безпеки. Уряд, за його словами, вдається до явної брехні, причому репортери не знають, чи вона вигадана дрібними чиновниками, чи пущена за наказом з Білого дому.

Вашінгтонський ґрунт на диво сприятливий для зростання на ньому такої екзотичної культури, як «керування новинами». Такого висновку мимоволі доходиш, спостерігаючи стиль роботи багатьох членів столичного корпусу преси.

Після однієї з перших прес-конференцій, на якій мені довелося бути у Вашингтоні, я спитав американського журналіста, що він думає про оголошену політичну заяву.

— Анічогісінько. Мені платять не за думки, а за інформацію.

Потім цю фразу мені доводилося чути не раз. Універсальне прислів'я «репортера ноги годують» звучить у Вашингтоні трохи інакше.

— По-перше, — повчав студентів факультету журналістики в університеті штату Міннесота Джозеф Олсон, — кореспондент мусить мати пару добрих ніг. Ноги для репортера у Вашингтоні — важливіша частина тіла, ніж голова. По-друге...

Щоденна норма кореспондента агентства Ассошіейтед Пресс у конгресі — 5000 слів. У центрі галереї преси над місцем головування в сенаті він сидить у ложі поряд зі своїм головним конкурентом — кореспондентом агентства Юнайтед Пресс Інтернешнл. У телефонну трубку підвищеної чутливості диктує півголосом репортаж, примудряючись водночас записувати промови сенаторів, що долинали з дна бочкоподібного залу. Часто, записавши промову, він передає трубку другому кореспондентові Ассошіейтед Пресс, а сам біжить стрімголов в операторську агентства, що міститься поряд з галереєю.

— Якщо мені коли-небудь взагалі треба було обмірковувати повідомлення, я міг зробити це лише тоді, коли пробігав кілька кроків із залу сенату в операторську, — згадував колишній завідувач бюро Ассошіейтед Пресс при сенаті Джон Фішер. — Я постійно подавав інформацію про те, що сказав хтось із законодавців. Навіть, коли я знав, що сказані й передані мною слова — неправда, що вони введуть когось в ома-

Квітень 1953 року. Вашингтон у стані облоги. Військовий патруль проїждить у джипі 14-ю вулицею — однією з головних вулиць столиці.

ну або будуть використані тим, хто їх виголошував, я однаково їх передавав. У мене не було змоги в рамках обов'язкових канонів вашінгтонської прес-служби бодай натякнути на те, що сенатор або свідок на слуханні в комісії говорять явну неправду.

Вчитуючись у сповідь Фішера, не перестаєш дивуватися з цієї бездумної діловитості, з якою людина може свідомо вводити в оману сотні мільйонів читачів тих тисяч газет у США та на інших континентах, які користуються інформацією Ассошіейтед Пресс. Мабуть, мав рацію Томас Джефферсон, котрий незадовго до того як покинути Білий дім, недвозначно застерігав американців: «Нічому не можна вірити в газетях! Справжня міра їхньої дезінформації відома тільки тим, хто має в своєму розпорядженні факти замість брехні... Людина, яка ніколи не заглядає в газету, краще поінформована, ніж та, що читає її; той, хто нічого не знає, ближчий до істини, ніж той, чий розум повен фальсифікацій і помилок».

Хоч це й парадоксально, але багато які вашінгтонські репортери пишались «обов'язковими канонами», що переходять з покоління в покоління, і не перестають посилати по телеграфних дротах і хвилях ефіру саме таку «об'єктивну», «акуратну» інформацію. Оцінку цьому фальшуванню правди дав відомий американський телевізійний коментатор Ерік Севарейд: «Наша застигла формула так званої

об'єктивності, — сказав він, — дає брехні таке ж визначне місце й роль, як і правді; вона підносить дурнів у ранг мудреців, неуків залічує у сонм просвітителів».

Крім ніг, американський журналіст, що працює в столиці, мусить мати залізний шлунок і міцну голову. Для виношування новин він майже щодня йде на ленч — діловий сніданок — з яким-небудь офіційним діячем або зі своїм колегою, котрі за чаркою можуть продати потрібну йому інформацію або обмінятися з ним відомостями. Такі ділові ленчі відбуваються в клубах і ресторанах. «Національний клуб преси», «Метрополітен», «Клуб федерального міста» та інші — зручне місце для таких зустрічей. За трапезою, під час якої щедро ллються джин і віскі, розв'язуються язики, обговорюються важливі справи.

День у день, усякої пори року, в період війни і мирного затишшя у Вашингтоні відбуваються «ділові сніданки», «ділові обіди», «ділові вечери». Люди, які сидять за столиками, здається, навіть не помічають, що вони ковтають. Вся увага зосереджена на розмові, яка точиться навколо воєнної, економічної, дипломатичної і всякої іншої політики.

Унікальне видовище являють собою вашінгтонські ресторани зі своїм неповторним оформленням. Стіни в них завішані великими фотографіями постійних відвідувачів. На фотознімках видно дарчі автографи.

Ресторан «державних мужів», як рекламує себе «Оксидентал», мабуть, перевершив усіх конкурентів. На його стінах немає жодного міліметра, не зайнятого портретами президентів, генералів, сенаторів, суддів, адвокатів, відомих оглядачів, міністрів, послів. Швидко доганяє «Оксидентал» популярний «Будинок яловичини». Зали й коридори цього закладу, розташованого недалеко від державного департаменту, оздоблені зображеннями вашінгтонців, які стали знаменитими в останні роки. Ніби не довіряючи фортуні, яка візьме та й не увічнить його, вашінгтонський політик страхує себе, даруючи ресторанам своє фото.

Ділові розмови тривають і на вечірніх коктейлях. Їх влаштовується сила-силенна в столиці. Вони нагадують ярмарки новин і пліток, на яких можна почути всякі пересуди, аж до свіжих анекдотів про господарів Білого дому. Торгівлю новинами на коктейлях називають «добре змашченим» обміном думок. Тут діє неписане, але непорушне табу — не говорити про речі, надто далекі від політики.

Нема нічого дивного, що в такій атмосфері поклоніння Бахусу, виправдуваній «інтересами справи», без залізних шлунків і виробленого роками «алкогольного імунітету» американським журналістам було б погано. Бо поряд з цим їм доводиться і багато працювати, весь час відчувачи поряд подих конкурента. Серед них багато людей засмуканих, нервових, із слідами вічного недосипання. Але вони мусять нести своє ярмо, бо знають, що на їхнє місце бос швидко знайде десятки охочих.

Пригадую, як, похитуючись, виходили з літака журналісти, що супроводили Джонсона в його 18-денному турне по країнах Азії, Австралії і Нової Зеландії. На їхніх обличчях лежала печать безсонних ночей, різких змін клімату, зміщення доби, безперервного сидіння за друкарською машинкою. Та, незважаючи на це, в аеропорту Даллес їх не чекали свіжі підкріплення. Вони змушені були вислухати промови осіб, що зустрічали президента, його довгий спіч на відповідь, покинути свої подорожні мішки біля телефонних будок і передавати докладні звіти про церемонію зустрічі, заключні коментарі до подорожі.

Ледачі, малорухливі кореспонденти не мають жодних шансів прижитись на вашінгтонській землі, яка вимагає від американського журналіста віч-

ної гонитви за сенсацією, «скупом» (вишукування нікому не відомих фактів). Щоб не вилетіти з цього «чортового колеса», вони лізуть пробоем, виробляють собі гучний гортаний голос, яким ставлять всілякі, навіть нескромні запитання кому завгодно, аж до президента чи глави іноземної держави.

У цій розмаїтій масі працівників столичної преси трапляються серйозні журналісти з тверезими думками. Але вони перебувають між молотом і ковадлом. З одного боку, вони підлягають видавцям і власникам газет, журналів, радіо-телевізійних станцій, інформаційних агентств. Хазяї вимагають неухильного додержання їхніх інтересів, які, в свою чергу, диктуються вигодами банків, бізнесу, найбільших корпорацій. З другого боку, ними керують урядові пропагандисти. Мета молота і ковадла звичайно збігається. У переважній більшості випадків власники засобів масової інформації дозволяють офіційному Вашингтону — виразникові спільних інтересів правлячої еліти — використовувати пресу. Але не можна забувати й того, що різні газети служать окремим фінансово-монополістичним угрупованням. Їхні інтереси ніколи не збігаються з лінією даної адміністрації, яка догоджає переважно тому регіональному угрупованню монополістів, котре проклало їй шлях до влади. В таких випадках власники дають вказівки своїм кореспондентам у столиці сміливіше критикувати окремі аспекти зовнішньої і внутрішньої політики уряду, конгресу, Верховного суду. Так, цілий ряд буржуазних газет піддавав критиці курс Джонсона в Південно-Східній Азії, його спроби дати американцям «гармати» і «масло», одночасно ведучи війну у В'єтнамі, яка пожирала величезні кошти.

Занепадає у вашінгтонській журналістиці за останні роки такий сильний раніше напрям, як викривання корупції й хабарництва в державному апараті. Велика колись когорта «мушкетерів» зменшилася до кількох чоловік. У 60-х роках іти на бій з високопоставленими шахраями і казнокрадами насмілювалися лише столичні журналісти Дрю Пірсон і Джейк Андерсон, які виступають звичайно в тандемі. Саме вони викрили махінації сенатора Додда і ще кількох подібних до нього. Незалежність Пірсона та Андерсона пояснюється тим, що вони не були на службі в жодній газеті, а продавали свою інформацію виданням, які купували її в них.

На позицію газет впливають, хоч і в незначній мірі, також ті, хто безпосередньо робить їх — редактори й кореспонденти, погляди яких розходяться часом з інтересами й поглядами мільйонерів та мультимільйонерів, котрим належить преса. Один з вашінгтонських журналістів якось сказав мені: «Американців переконують, що ми захищаємо «свободу й демократію» в Південному В'єтнамі. І тільки частина преси намагається довести до свідомості рядового американця, що ми підтримуємо в Сайгоні найреакційніший, напівфашистський режим». Такі роздуми іноді потрапляють на сторінки газет, але частіше залишаються у глибинах свідомості.

Деколи кореспондентам, котрі зважуються кинути виклик офіційній політиці, вдавалося якимось способом здобути викривальні факти, що спростовували, наприклад, брехню Вашингтона, нібито уряд Демократичної Республіки В'єтнам і Національний фронт визволення Південного В'єтнаму не зацікавлені в мирних переговорах. Їхні статті сіяли паніку в офіційному Вашингтоні, який всіляко викручувався, поширюючи заявлені версії про свою «мирнолюбність» та про «войовничість» в'єтнамських комуністів. Як вибух бомби, вразили американців репортажі кореспондента «Нью-Йорк таймс» Гаррісона Солсбері з Демократичної Республіки В'єтнам. Він, як очевидець, каменя на камені не залишив від облудних заяв Білого дому, держдепартаменту й Пентагону, що американські стервятники не бомбили житлових кварталів Ханоя та інших міст республіки.

За наказом президента агенти американської охорони — Федерального бюро розслідувань (ФБР) дошукувалися, якими каналами поширювалися «делікатна» інформація. Кореспондентів допитували, за багатьма з них почали стежити, їхні телефонні розмови підслухувались. А тих, на кого падала підозра, що вони розголошували таємницю, піддавали репресіям і допитах — в одному випадку через детектор брехні було пропущено 120 чинowników. Для багатьох кореспондентів після того, як вони використали викривальні матеріали, зачинилися двері прес-кімнат і галерей.

Але гнів і підозру Вашингтона політичного викликають не самі тільки журналісти. Та про це в наступному розділі.

[Закінчення в наступному номері]

«Валанте ньяї» — це танець із співами. Слова цих пісень промовляють про рішучість молодих гвінейців битися з

ворогом до остаточної перемоги. І сама назва танцю «Валанте ньяї» означає волю до перемоги.

У мангрових заростях

...Прибережна смуга в тій Гвінеї, яку колонізатори іменують «Португальською». На захід від неї за кілька кілометрів несе свої води Атлантичний океан. У мангрових заростях пливе вузький довгий човен, видовбаний із стовбура дерева. Тропічної ночі тут майже не видно зірок, лише найяскравіші з них ледве мерехтять крізь туман.

Веслярі поспішають, вони хочуть скористатися часами припливу, коли сюди прибуває вода з Атлантики, бо інакше неможливо подолати незліченні мілини. Човнам важко маневрувати, вони навантажені ящиками з боеприпасами.

Такі човни видобувають із стовбурів легких тропічних дерев. На них загони Національно-визвольної армії здійснюють рейди в глиб території, ще зайнятої колонізаторами, чинять сміливі напади на ворога.

ми, а на тих ящиках сидять по двадцять бійців Національно-визвольної армії Африканської партії незалежності Гвінеї й островів Зеленого Мису. Довгий і стрункий човен чимось нагадує крокодилів, які неподільно хазяйнують в цих річках.

Раніше в тутешніх лісах водилися дикі тварини, однак повітряні нальоти вигнали майже всіх з насиджених місць. Звірі рятуються від напалму і бомб, якими португальці намагаються знищити хатини селян і табори загонів національно-визвольної армії.

Майже всі перевози по воді й по суходолу на визволеній від колонізаторів території Гвінеї доводиться здійснювати вночі — протиповітряна оборона національно-визвольної армії ще надто слабка, аби тримати на небезпечній відстані літаки ворога.

Після того як більшу частину португальських опорних пунктів було розгромлено, колонізатори посилили оборону районів, які вони ще утримують. Але Африканська партія незалежності розпочала новий похід проти колонізаторів. Це вимагало реорганізації збройних сил. До цього часу вони оперували головним чином невеликими підрозділами. Тепер їхнє озброєння слід було поповнити далекобійними гарматами й мінометами, а транспорт мав забезпечити постачання боеприпасами.

Органи державної влади, створені на визволеній території, вже

розпочали свою діяльність. Вони навчають селян-рисоводів засобам протиповітряної оборони, забезпечують населення речами першої потреби, створюють умови для покращання торгівлі, постачають селянам сільськогосподарський реманент тощо. Народна влада відкрила 159 шкіл і 2 інтернати, в яких навчаються десятки тисяч ді-

тей. Селяни обрали сільські комітети й суддів.

Минулого року прем'єр-міністр Португалії Каетану прибув до столиці «Португальської» Гвінеї Біссау. Але його візит тривав лише дві години, залишатися йому тут далі було небезпечно. Цікаво, що президент Португалії Америку Томаш, який відвідав «Португальську» Гвінею роком раніше, міг ще тоді дозволити собі більш тривале перебування в ній. Обидві поїздки, які мали пропагандистський характер («Назавжди з матір'ю Португалією!»), пройшли в нервовій обстановці й переконливо довели, що пануванню колонізаторів у Гвінеї приходить край.

«Величезна вогка низина зайнялася вогнем,— співають бійці Національно-визвольної армії,— во-рогу ніде більше сховатися».

З журналу «Фрайе вельт».

Кармен Перейра (на фото друга праворуч) — жінка незвичайної долі. Португалка за походженням, вона вчилася в Німецькій Демократичній Республіці. На визволеній території Гвінеї Перейра займає відповідальну посаду політичного комісара південних областей.

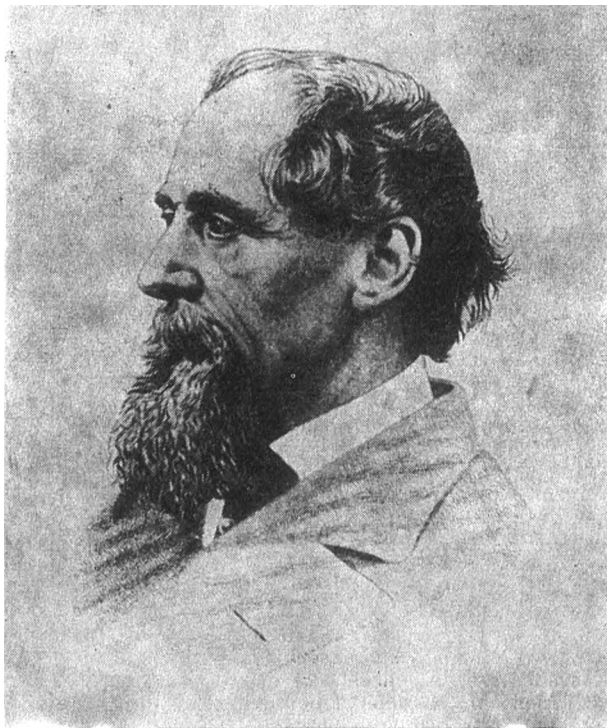

К. ШАХОВА

За що читачі люблять Діккенса? Чому і через сто років після його смерті знову і знову чийсь руки перегортають сторінки його книжок? Що в ньому може привабити нас — людей XX століття, такого далекого від епохи, про яку він писав? Чому і тепер ми бачимо в ньому живого і цікавого для нас письменника, а не холодно-монументального класика — хай поважного і шанованого, але далекого і чужого, як мармуровий вершник на площі сучасного міста?

На всі ці запитання можна відповісти довго й докладно. Недарма про творчість Чарльза Діккенса написані цілі бібліотеки досліджень. А можна відповісти й зовсім коротко: Діккенса люблять тому, що він був митцем величезного, незвичайного таланту, освітленого великою добротою, пристрасною любов'ю до людей. Його доброта була не споглядальна, а активна, наступальна, дійова. Він не просто симпатизував людям або в гарних словах декларував свою любов до них, а все життя, повсякчасно, всіма своїми творами і всіма своїми вчинками доводив цю любов. Робив усе, що міг, навіть більше, ніж міг, допомагаючи гнаним і нещасним, слаби́м і голодним.

В його серці були невичерпні

ЧАРЛЗА ДІККЕНСА

запаси ніжності й милосердя. Той, хто читав «Домбі й сина» (а хто не читав цього роману!), ніколи, мабуть, не забуде смерть маленького Поля, самотньої дитини, яка так прагнула тепла і ласки і яку суворий, безжальний батько хотів навчити своїй моралі визискувача. Пам'ятаєте? Потьмарений погляд хворого хлопчика, білі стіни кімнати-карцера, і хвилі світла, сонячні зайчики на стелі, сонячні хвилі, яких йому так бракувало в житті і до яких вже несила простяти долоні. А історія маленької Нелл із «Крамниці старожитностей»! Старий божевільний дід і голодна дівчинка, беззахисні в жорстокому світі власників, зацьковані багатими і підступними, гнані нескінченним шляхом, який нікуди не веде. А Олівер

Твіст, що насмілювався попросити їсти в своїх мучителів у робітному домі! Цю сцену не можна читати байдуже, як не можна без хвилювання й співчуття читати про дитинство Давіда Копперфілда — восьмирічного робітника, або про маленьку Дорріт, яка несе на своїх вузьких плечах відповідальність за долю цілої родини, чи про трагічне животіння хлопчика Джо, сироти, жебрака, який зроду не спав у теплому ліжку, не їв доско́чу, не знав батьківської ласки.

Постаті дітей у романах і повістях Діккенса завжди змальовані з особливою сумною ніжністю. Їх безпорадість у зіткненні із злом несправедливого суспільства, їх зворушлива рання «зрілість», народжена страждання-

«Олівер Твіст».
Ілюстрація Дж. Крукшенка.

ми, — все це викликає не тільки співчуття до них, а й протест проти світу, де діти позбавлені дитинства, а їхня щирість і чистота в'януть, як квіти від подиху морозу. Саме в дітях трударів знаходить Діккенс природну, неспотворену духовну красу, ті найкращі риси, що блякнуть, дрібнішають або вмирають у людині дорослій, змушений існувати під владою грошей, в суспільстві облудної моралі й фальшивих цінностей. І коли ми читаємо присвячені дітям твори сучасного нам західнонімецького письменника Белля або американця Селінджера, то знаходимо в них діккенсівські мотиви, тільки аранжовані в сучасному стилі.

Добро може жити і в дорослих людях, але тоді вони стають чужими в суспільстві капіталістичного зла, «диваками», з яких знущаються буржуа. Безкорисливі й чесні, з вразливим сумлінням і щирою вдачею, вони потрапляють під колеса бездушної, механічної буржуазної цивілізації або опиняються на похмурий периферії життя, в темних нетрях великих міст.

Скільки їх, цих диваків, живе на сторінках Діккенсових творів! Відчужені, загнані в самотність, вони й справді мають якісь чудні звички, бувають кумедні, викликають жалість. Але в них крізь оте дивацтво завжди прозирає справжня людяність, вони завжди

ладні поділитися з голодним шматком хліба, із знедоленим — теплом свого серця. Відчужений герой Діккенса — попередник сучасних «чужаків у суспільстві» — відрізняється від героїв Камю або Апдайка, Болдуїна або Керуака тим, що його асоціальність не має агресивного, руйнівного характеру. Вони протиставляють несправедливому суспільству свою справедливість, бездушному холоду — своє людське тепло. Але божевільний світ експлуатації, жорстокий світ «жовтого диявола» робить дедалі нестерпнішою людську відчуженість, стає для маленької людини, що загубилася в його хащах, дедалі незрозумілішим, заплутанішим і страшнішим.

Сили зла, які за часів Діккенса, Бальзака чи Гюго мали живе людське обличчя, обличчя Ральфа Нікклсбі, старого Гранде чи Тенардье, набули зловісного анонімного характеру. Герой Хемінгуей, загнаний у безвихідь Гаррі Морган, вмираючи, каже: «Людина... Людина сама не може. Не можна тепер, щоб людина сама. Все одно людина сама не може анічогісінько». Ті, що не спромоглися зрозуміти цієї істини, ті, що не шукають чи не знаходять шляхів до колективу, втрачають зв'язок із своїм класом, — приречені на цілковиту ізоляцію від суспільного життя, повне нерозуміння його законів, і їхній самотній бунт часто-густо виливається

«Олівер Твіст».
Ілюстрація Дж. Крукшенка.

в соціально небезпечні, абсолютно безперспективні, а то й просто злочинні форми, як-от у героїв документального твору Трумена Капоте «Холоднокрівно».

Але, звичайно, не слід думати, що за часів Діккенса, у «старій добрій Англії», все було порівняно просто, і навіть зло мало «патріархальний» характер. Протягом століття, що минуло після смерті письменника, модель експлуататорського світу стала складнішою, «технічно» досконалішою, але основні принципи її будови, блискуче розкриті ще в «Комуністичному Маніфесті», лишаються незмінні. Справжній письменник-реаліст, Діккенс не міг не помітити тенденцій суспільства, в якому він жив. Як Гоголь у «Петербурзьких повістях», як пізніше Сухово-Жобилін у своїй знаменитій драматургічній трилогії, Діккенс задовго до Франца Кафки з його «Процесом» і «Замком» показав дію законів капіталістичного відчуження людини від плодів її фізичної і розумової праці, від створеної нею держави, її інституцій та законів.

Великий англієць з силою воістину трагічною розповів у своєму чудовому романі «Холодний дім» про те, як розчавлюють звичайну людину коліщата буржуазного державного механізму. В гротескних образах «Холодного дому», в нескінченній справі «Джарндіса проти Джарндіса» письменник розкрив безглуздя світу, в якому закони, створені людиною, гублять цю ж таки людину, бо захищають інтереси невеличкої купки обранців долі проти мільйонів її пасинків. У цьому світі молоді люди заради грошей відмовляються від усього того, що становить сенс життя, від творчості, кохання, честі й совісті. Підступність, лицемірство, злочин — все стає дозволеним. Скористаємося тут з думки про «вседозволеність», сформульованої Достоевським, який, до речі, в своїй любові до маленької знедоленої людини і в ненависті до розтлінної моралі капіталізму дуже близький до Діккенса, як близький він до англійського письменника і деякими своїми помилками, зокрема нерозумінням

історичної необхідності революційної боротьби трудящих.

«Холодний дім», «Мартін Чезлвіт» та багато інших творів Дікенса розкривають на прикладі долі молодого людини те, що, перефразовуючи влучний вираз Теодора Драйзера, можна було б назвати «буржуазною трагедією». В одній з найпопулярніших п'єс Бертольта Брехта — «Добра людина з Сичуані» — ясно показано, що, живучи за законами несправедливого суспільства, не можна бути справедливим. Добра Шен-Те, щоб не повертатися до ганебного ремесла повії, мусить надівати машкару лихого Шуї-та, бути безжалюбною, заставляти інших працювати на себе, щоб вони не експлуатували її. Може, саме тому, що в цій ситуації третьої можливості не дано (мова, звичайно, йде про політично пасивного обивателя), в романах Дікенса найбільш переконливі й живі образи тих молодих людей, які стали жертвами порочних законів капіталістичного суспільства. А от персонажі, що волею автора мають уособлювати найкращі людські риси, виходять не-

переконливими, ідеалізованими. Рожеві й блакитні фарби, якими вони змальовані, надто контрастують із загальним темним, похмурим тлом. І важко повірити, що можна по бруду «світу цього» ходити в таких чистеньких шатах. Коли перечитуєш найвідоміші твори письменника, майже завжди вражає оця безбарвність і непереконавість головних позитивних героїв. Треба, однак, зауважити, що це стосується героїв з дрібнобуржуазного середовища, яких автор наділяє саме буржуазними чеснотами.

Діккенс не був революціонером, не боровся за щастя людське із зброєю в руках, як Байрон чи Петефі — його сучасники. Не був він і тираноборцем, не писав антикоролівських творів, як деякі німецькі, французькі, іспанські письменники тієї доби. Він жив у розвиненій капіталістичній країні, де існував організований робітничий рух, де вже в 30-х роках XIX століття були чартистські організації. Але він до кінця життя додержувався досить поміркованих політичних переконань. Це об'єктивна істина, про

«Маленька Дорріт». Ілюстрація Фіза.

яку ми не можемо забувати, розглядаючи його творчість. Він був син своєї доби і своєї країни.

Буржуазна революція відбулася в Англії задовго до того, як Діккенс народився. Англійська буржуазія давно вже втратила свою революційність. Тепер вона

«Тяжкі часи», Ілюстрація Ф. Уокера.

прагнула лише стабілізації існуючого ладу і, як чорт ладану, боялася народного протесту. Впливом буржуазної ідеології пояснювався і страх, що його найбільший письменник Англії почував перед революційним повстанням, вбачаючи в ньому тільки вихід руйнівних стихійних сил.

Але Діккенс ніколи не став би гігантом літератури, якби вступив своїм помилкам і передсудам не змалював правдиво й надзвичайно виразно відносини між робітником і капіталістом і тим переконливо не довів би, що боротьба між цими соціальними силами неминуха. Карл Маркс зараховував Діккенса до блискучої школи «романістів у Англії, наочні й красномовні описи якої розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж це зробили політики, публіцисти й моралісти, разом взяті...» Згадаймо один з найсуворіших і найпохмуріших творів письменника — роман «Тяжкі часи». Мабуть, ніде Діккенс не критикує капіталізм і капіталістів так безжально, саркастично, як у цьому романі. Ні фабрикант Баундербі, ані його колега Гредграйнд не наділені, на відміну від деяких своїх попередників у ранніх творах письменника, демонічними рисами романтичного негідника. Вони жахливі в своїй переконливій реальності, в своїй заземленості, хоч обидва мають типові узагальнюючі ознаки. Особливо виразний Баундербі. Це не абстраговане, а цілком конкретне зло. До того ж Діккенс типізував його так, що ми й через століття впізнаємо в сучасних літературних і нелітературних героях буржуазного суспільства риси цього персонажа. Ми бачимо ці риси в таких його літературних нащадках, як Дідеріх Геслінг — «вірнопідданий» Генріха Манна, або Бонарджес — «робітничий» міністр з п'єси Бернарда Шоу «Візок з яблуками», або сучасні вже не літературні, а реальні лицеміри-політики західного світу.

Діккенс, повторюємо, не був революціонером. Але його роман «Тяжкі часи» поклав початок робітничій тематиці в літературі критичного реалізму, він прокла-

«Записки Піквінського клубу». Титульна сторінка.

дав шляхи наступним творам, таким, як «Жерміналь» Золя.

У «Тяжких часах» виявилась особливо яскраво одна важлива для Діккенсової поетики риса — його вміння створювати такі картини міста, змалювувати такий пейзаж, який стає узагальненням типових соціальних рис епохи. Саме таким є опис міста Боктауна на перших сторінках роману.

Не все в художній манері Діккенса сучасний читач сприймає беззастережно. Деякі сторінки здаються надто повільними, описи — надто докладними. Сучасні автори дають більше свободи нашій уяві. Тепер рідко зустрінеш такий деталізований портрет, як у англійського письменника. Зате психологічним нюансам сучасні автори приділяють значно більше уваги, ніж це було за часів Діккенса. З височини новітніх досягнень літературної техніки можна було б зробити ще якісь закиди письменникові. Проте сотні динамічних і цікавих, коли їх читаєш, сучасних історій перестають існувати для нас, як тільки ми перегортаємо останню сто-

рінку. А твори Діккенса продовжують жити. І можна багато разів перечитувати «Посмертні записки Піквінського клубу», «Олівера Твіста» чи «Маленьку Дорріт». Така художня сила, такі глибокі думки й мудрі моральні уроки, така велика любов до людей закладені в них.

Письменник приваблює читача і своїм гумором (притаманним, передусім, раннім його творам). Пригоди містера Піквіка викликають веселий сміх, «Американські нотатки» й «Мартін Чезлвіт» сповнені гумору іронічного й злого. Діккенс був великий майстер сміху в усіх його проявах: та відтінках — сміху теплого й дошкульного, ніжного й викривального. Він як ніхто вмів розібратись у психології буржуазних лицемірів і святенників. На протиставленні зовнішньої пристойності і внутрішньої підлості побудовані десятки негативних образів у його книжках.

Може, саме тут слушно було б нагадати про одну характерну особливість таланту письменника. Діккенс мав неабиякі акторські здібності. В його біографії, написаній сучасним дослідником Г. Пірсоном, є розповідь про те, який грандіозний успіх мав Діккенс, коли читав свої твори на театральній сцені або грав у п'єсі. По суті, він був творцем того, що ми називаємо тепер «театром одного актора». Емоційні глядачі ридали, коли Діккенс розповідав про смерть маленької Нелл, а в комедійних ролях Діккенс примушував зал сміятися до нестями, буквально падати зі стільців. З однаковим успіхом він відтворював без гриму й декорацій постаті старих і молодих, тендітних дівчат і пихатих матрон, наївних дітей і спритних крамарів.

Цей акторський хист вельми прислужився Діккенсу-письменникові. Його феноменально спостережливе око по-акторськи схоплювало кожну деталь поведінки майбутнього героя. Діккенс-актор фіксував жести, міміку, інтонації, особливості в манері мовлення тощо. А письменник умів проникнути в душу співрозмовника, навіть мало знайомої людини.

Саме тому кожен, навіть другорядний персонаж Діккенсової прози такий переконливий, зримий.

Як митець, що малює з натури, Діккенс потребував щоденних виправ на спостережливість, щоденних живих вражень. Його славнозвісні мандрівки по Лондону та околицях давали йому ці спостереження, цей життєвий матеріал. Дослідники визначили прототипів більшості персонажів Діккенса. В багатьох легковажних батьках із його творів вони впізнали батьків самого письменника. Відомо ж бо, що маленькому Чарлзові довелося звідати всю гіркоту ранньої праці й безпритульності саме через легковажність та егоїзм батька, який так мало бдав про завтрашній день своїм сім'ї і кінець кінцем потрапив до тюрми для боржників. І ця тюрма, так чудово зображена в «Маленькій Дорріт», списана з натури. В ній хлопчик Чарлз відвідував своїх непутящих родичів так само, як його герой Давід Копперфільд. Пізніше, коли молодий Діккенс вів протоколи засідань парламенту або як газетний репортер відвідував «холодний дім» — будинок королівського лондонського суду, — все, що він там бачив і чув, закарбовувалося в його пам'яті, щоб згодом на сторінках його книжок вилитися в узагальнені, майже символічні образи англійської політичної машини чи англійського несправедливого суду. Зустрічі в лондонських нетрях, страждання злидарів великого холодного міста, побачені на власні очі, дали йому змогу так реалістично показати нужденний світ трударів, як, може, ще ніхто до нього його не пока-

зував. Діккенс втручався в життя, активно воював із злом та несправедливістю і як приватна особа, і як письменник, тобто діяч громадський. Він збирав гроші для безробітних акторів, для старих і хворих. Організовував вистави, в яких сам брав участь, а гроші від цих вистав віддавав на філантропічні цілі. Його романи «Олівер Твіст» і «Ніколас Ніккльбі» настільки сколихнули громадську думку, що власті змушені були створити спеціальні комісії для перевірки викладених Діккенсом фактів. Результати його літературної діяльності високо піднесли роль письменника в очах громадськості, наочно довели велике значення мистецтва як суспільного чинника.

Діккенс був людиною доброї, веселої вдачі. Він любив товариство друзів, знайомих та й незнайомих людей, до яких завжди вмів підібрати ключик. Навіть працював він серед людей, а не сховавшись за щільно зачиненими дверима кабінету. Дитячий сміх, жваві дискусії молоді, некваплива бесіда стареньких не заважали, а допомагали йому писати, вони були для нього бадьорою музикою життя. І в цьому він схожий на багатьох сучасних письменників-життєлюбів, таких як Маяковський чи Брехт. Його дуже цікавило, як оцінюють його твори читачі. Він прислухався до їхніх побажань. І, мабуть, той факт, що драматичні переживання його героїв часто завершуються щасливо, певною мірою пояснюється бажанням дати читачеві якусь розраду, заспокоєння і надію. А втім, сам письменник не міг не помічати штучності цих «хеппі-ендів», їх непереконли-

вості. Разом із людським і творчим досвідом до нього приходило й дедалі глибше розуміння законів життя, законів суспільства. Це була гірка наука. З роками твори майстра втрачали веселість та безжурність, його погляд ставав суворішим, а сміх — дошкульнішим. Щасливий кінець того чи іншого роману вже нагадував не лагідну усмішку, а болюсний осміх людини, яка намагається приховати страждання. Щастя, яке дарував улюбленим героям автор на останніх сторінках роману, було ілюзорне, уявне і приходило після таких довгих страждань та випробувань, що не могло вже виликувати розбите серце, підбадьорити втомлену душу. А в останніх творах щасливих, чудесних, майже казкових закінчень і взагалі вже немає. Трагічне життя владно вимагає від митця правди, цілковитої правди без штучних прикрас.

Глибоко реалістичним творам Діккенса притаманне романтичне начало. Романтизм надає їм своєрідності, навіть окриленості. Він вносить у прозу Діккенса той високий ідеалізм, в найкращому розумінні цього слова, якого бракує наступній генерації європейських письменників, близьких до натуралістичного напрямку. Діккенс любив людей і всупереч усьому вірив у доброту людської природи. Буржуазна дійсність намагалася зруйнувати цю віру в душі митця, затьмарити його світлий погляд на людину. Але основою творчості великого англійського реаліста залишався бойовий гуманізм. Саме це робить його дорогим і близьким нам, людям двадцятого століття, людям нової соціальної формації.

ПІД ЧУЖИМИ ПРАПОРАМИ

«ЛЕЙК ПАЛУРД» УТИКАЄ ВІД ДРУГОГО АРЕШТУ

«Американський танкер «Лейк Палурд» компанії «Юніон ойл оф Каліфорнія» змінив курс і заходить в Сінгапур за сталевим тросом».

Коли цю, нічим не примітну депешу отримали нещодавно в Лондоні, там полегшено зітхнули. Англійці вже багато місяців не зводили очей з кораблів цієї компанії. Нарешті одна з «рибок», здійснюючи рейс між Персидською затокою і західним узбережжям США, відхилилася від маршруту і попрямувала в сіті.

Тільки-но «Лейк Палурд» зайшов у Сінгапурський порт, йому наказали застопорити машини й не рухатися з місця. Було оголошено, що танкер заарештований і не вийде у море, якщо його власники не перекажуть Англії три мільйони фунтів стерлінгів — у рахунок несплачених «фінансових претензій».

Такий випадок, здавалося, міг би викликати гучний міжнародний скандал. Яким же було здивування газетарів, коли вони довідалися, що американці, не гаючись, покійно внесли названу суму. Але тут судно чекала нова несподіванка: тепер французькі представники в Сінгапурі вирішили арештувати «Лейк Палурд». І коли англійські чиновники, підписавши документи на його звільнення, залишали танкер, до нього вже прямував катер з повіреним у справах Франції в Сінгапурі й

понятими. Однак французи спізналися: катер настиг танкер лише тоді, коли той пересікав межу територіальних вод. Корма сталевого гіганта під ліберійським прапором

ЗРУЧНОСТІ ПЛУТАНИНИ

Пірати минулих часів любили зображувати на своїх прапорах череп і кістки. Сьогодні хижакі капіталістичного світу нерідко здійснюють свої економічні, політичні й воєнні інтриги або ж під цілком «цивілізованими» власними стягами або, як це часто робиться в морському судноплаванні, під прапорами, «найнятими» за гроші в інших країнах. Втім, ці прапори іменуються по-різному: «підставні», «блукаючі», «послужливі», «збігли», «прапори-ширми». Американські ділки називають їх «необхідними», «вільними». Але вільними від чого? Від податків! Ось головна причина виникнення цього, коли можна так висловитися, прапорового бізнесу.

...А тим часом гігантський танкер під чужим стягом утік від французького катера. Проте цей трагікомічний фарс був лише відгомном тієї драми, що сталася біля британських берегів 1967 року. Драма ця привернула увагу світової громадськості не лише до проблеми забруднення морської води...

ром встигла минути невидимий кордон, але цього було досить, щоб танкер став «непідсудним».

Що ж, однак, являють собою ті заплутані тенета взаємних інтриг і претензій, до яких потрапив танкер «Лейк Палурд»? І чому він ходить під прапором Ліберії, коли його власник — компанія Сполучених Штатів «Юніон ойл оф Каліфорнія»?

Кинувши ретроспективний погляд, ми побачимо біля південно-західного узбережжя Англії в районі рифів «Сім каменів» потопавший супертанкер «Торрі каньйон» під ліберійським прапором. З його розчахнутих надр б'є нафта...

— Ціль бачу, ціль бачу. Прошу підтвердити початок операції.

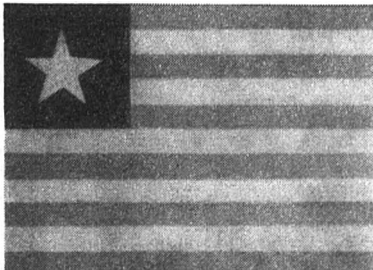
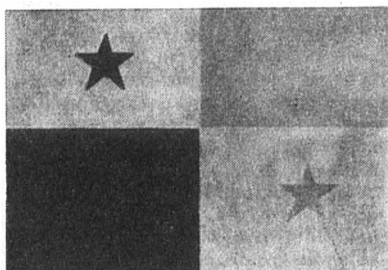
— Починайте атаку! — відповів з англійського міста Плімут.

Шість літаків «Пірат» військово-морського флоту Великобританії зробили бойовий розворот і скинули на приречений корабель півтонні фугаски. Над Атлантикою знялося гігантське полум'я. Відтак двадцять літаків «Хантер» стали пікірувати на танкер, поливаючи його бензином, щоб форсувати згорання нафти.

Вогняний стовп ставав дедалі більший. Його було видно в радіусі майже ста кілометрів.

Здавалося, ненажерливе полум'я здатне було висушити саме море. Та в Плімуті, де містилася штаб-квартира керівництва операцією, фахівці й далі билися над

Прапори Панами, Ліберії і Гондурасу, якими найчастіше користуються ділки-судновласники.

розв'язанням проблеми — як захистити Англію від нашествия нафти? Адже нафта з танкера, котрий налетів на рифи, встигла розлитися надто далеко. Тепер вона навряд чи встигне вся вигоріти, не затопивши уславлених пляжів Корнуеллу. Згодом настане черга і французьких берегів.

Як відомо, так воно і сталося. Самі лише державні збитки Англії, пов'язані з отруєнням риби, птиці, забрудненням берегів становили три мільйони фунтів стерлінгів. Хто ж повинен був оплачувати ці рахунки?

Тут і починається така зручна для наймачів чужих прапорів плутанина. Танкер був приватний, отже державні демарші — справа марна. Далі: за чікими законами і де провадити судовий розгляд?

ЧЕСТОЛЮБСТВО З АУКЦІОНУ

Звісно, американці і, в даному випадку, власники «Юніон ойл оф Каліфорнія» не дарма так легко видобули гроші з гамана. Число суден США, що «перемахнули» під чужі прапори, зростає день у день. Честолюбна Америка, яка так вихваляється своїм «патріотизмом», не хотіла, аби їй зайвий раз про це нагадали люди з «Ллойда». До того ж, американ-

Екіпаж «Торрі каньйона» складався з італійців, плавав він під прапором Ліберії, а фактичними його хазяями були нафтові королі США з компанії «Юніон ойл оф Каліфорнія» (принагідно відзначимо, що власники танкера не вважали навіть за потрібне хоч якось виправдати свої зловживання, пов'язані з порушенням норм експлуатації суден. Навпаки, вони нахабно намагалися вивести у «Ллойда» значну страхову суму за загибель «Торрі каньйона» і втрату нафти).

Ось чому, злякавшись, що англійський позов загубиться в лабіринтах нескінченних розглядів, Лондон вдався до рішучих заходів: взяв у заложники «Лейк Парлурд» і гроші, як бачимо, врешті-решт були сплачені.

ським кораблям практично не уникнути численних портів, що так чи інакше перебувають під англійським контролем.

Отже, чи варто було опиратися через якихось там три мільйони фунтів стерлінгів, коли для «Юніон ойл оф Каліфорнія», а тим більше для Сполучених Штатів, — переховування під чужими прапорами вже принесло прибутки значно більші за цю суму? Причому американських судновласників, як, до речі, й англійських, грецьких, французьких та голландських, перш за все приваблюють прапори «клубу Панлібгон» (Панама, Ліберія, Гондурас).

Незначні витрати на реєстрацію судна і придбання прапора в «бананових» державах не лише швидко окупаються, але й приносять

низку неоціненних переваг. По-перше, в цих країнах із «своїх» суден беруть вкрай низькі податки або ж не беруть їх зовсім. А прапор Панами, наприклад, звільняє від сплати податку за прохід через Панамський канал. По-друге, в «клубі Панлібгон» практично відсутні закони, які б захищали інтереси судових команд та пасажирів.

Сполучені Штати не тільки найбільший споживач чужих прапорів, вони є зачинателями цього «руху». Ще в грудні 1922 року два перші судна компанії «Юнайтед Стейтс лайн» вийшли під прапорами Панами.

Значним етапом у розширенні масштабів нового бізнесу стали післявоєнні роки, коли Америка почала розпродувати збудовані під час другої світової війни судна. На цій операції нажилися конгресмени, дипломати, політики, підприємці. Скандальної слави набули, наприклад, махінації так званої «Групи Кейзі», до якої входили, зокрема, колишній державний секретар США Стеттініус, тодішній радник державного департаменту Джон Фостер Даллес, що став згодом одним з трубадурів «холодної війни», бригадний генерал Юліус Холмс та інші. «Група Кейзі» заснувала компанію «Амерікен оверсіз танкер корпорейшн» і зареєструвала її в Панамі. Діяльну участь в цій комбінації, як і в наступних операціях з підставними кораблями, взяли такі стовпи світового капіталу, як Ніархос та Онассіс.

Нині одна шоста частина всього флоту капіталістичних країн — понад три тисячі суден — плаває під чужими прапорами, і серед них п'ятсот належать Сполученим Штатам.

АНАТОМІЯ ОДНОГО ПАРАДОКСА

...Офіційна частина торжества наближалася до кінця. Відгрімів черговий туш. Фоторепортери (їх не було, мабуть, лише на верхівках щогл корабля, котрий належало спустити на воду) націлили свої камери на найіменитішого промовця.

— Дами й панове, — почав він, — я радий сповістити, що ось цю пляшку шампанського буде зараз

розбито на честь першого судна «Президент Уільям Табмен» водотоннажністю триста тисяч тонн, яке з цілковитим правом підніме ліберійський прапор.

— А на честь чого цей прапор відданий тисячі інших кораблів? — пролунала з натовпу ущиплива репліка.

Коли в серпні 1964 року Ліберія підняла національний стяг на першому власному судні, пишні торжества з цього приводу дійсно скидалися на комедію: адже Ліберія з її незначною територією й населенням в один мільйон чоловік уже вважалася на той час великою морською державою!.. Всезнаючий «Ллойд» ще в 1957 році проголосив, що Ліберія після США та Англії вийшла на третє місце в світі за торговельним тоннажем (що ж стосує-

Мультимільйонер, грек за походженням, Ніархос — один з тих, чий судна плавають під найнятими прапорами. І коли нещодавно танкер, який ходив під панамським прапором, загинув разом з екіпажем, Ніархос сказав: «Моя справа — робити гроші!»

«Прапори, що приносять прибуток» — такий заголовок з'явився в газеті «Морнінг стар», що викрила чимало афер з чужими прапорами.

тсь танкерного флоту, то тут починаючи з 1965 року Ліберія залишається одноосібним лідером.

ПО КОМУ ПОДЗВІН...

...Під склепінням старовинного залу в будинку страхового товариства «Ллойд» у Лондоні лунають три протяжливих удари дзвона. Потім одягнений в червоний плащ глашатай оголошує назву загиблого корабля. Цього ритуалу шани суворо дотримуються. Назву судна з офіційною скорботою викреслюють з ллойдівських «діючих» списків і заносять у книги, що класифікуються за розділами: «Кораблі, які згоріли», «Розбилися», «Затонули», «Загинули внаслідок зіткнень», «Пропади безвісти».

За підрахунками «Ллойда», щодня в світовому океані гине в середньому одне судно. Люди винайшли радіо, радар, озброїлися електронікою і потужними ря-

Цей тоннаж перевищує зараз 20 мільйонів тонн).

Просте пояснення запаморочливого зростання суден під ліберійським прапором полягає в тому, що уряд Табмена створив іноземним ділкам найвигідніші умови: потрібно лише сплатити реєстраційний збір у розмірі 1,2 долара та 10-центовий річний податок з тонни. Причому уряд гарантує, що протягом 20 років ці тарифи не будуть підвищені. Прокат власного прапора приносить Ліберії прибуток, який становить приблизно десять процентів від усіх прибутків країни.

Процедура наймання прапора здійснюється звичайно протягом якихось 48 годин морським адміністратором Ліберії — американською фірмою «Інтернейшнл траст компані оф Лайбрія», котра має відділення в Нью-Йорку та Цюріху. Підставні кораблі не обкладаються прибутковим податком з перевезень поза межами країни. А оскільки більшість з них ніколи не заходить в порти Ліберії, то податки не сплачуються взагалі.

тувальними засобами, та все-таки стихія інколи виявляється сильнішою. Однак скільки кораблів загинуло лише через те, що їх власники в звичайному приступі зажерливості порушують всілякі норми судноплавства та експлуатації!

За офіційними даними, минулого року потонули чи зазнали аварії близько 40 грецьких кораблів. Більшість з них ходили під чужими прапорами. Лише за три місяці від листопада 1969 року по січень 1970 року 125 грецьких моряків знайшли свою загибель в безодні. Чимало моряків фактично є плаваючими заложниками смерті, оскільки десятки кораблів торгового флоту Греції безнадійно застаріли. І таке становище спостерігається не лише в Греції.

Стратегія використання найманих прапорів криє в собі чимало хитроплетін. Так, американські політики, з відома та схвалення яких відбувається «переведення» суден США, розглядають підставні кораблі як стратегічний резерв на випадок війни. Свою прапорову практику верховоди Америки не без підстав розглядають і як зручний неоколонізаторський прийом для проникнення в економіку країн, що борються за свою незалежність, для підризу їх суверенітету. Крім того, як відверто констатує американський економіст Н. Річардсон у книзі «Минуле і сучасне Ліберії»: «Суднам під ліберійським прапором заборонено перевозити стратегічні матеріали або обладнання для будь-якої з країн московської орбіти».

Отже, зірвати з кожної ситуації не лише економічні прибутки, але й політичні дивіденди, що можуть стати в пригоді, — цю заповідь капіталу прапоронаймачі, як бачимо, не забувають. Не забувають вони про неї й тоді, коли споряджають до берегів расистської Південно-Африканської Республіки торговельні кораблі під фіктивними стягами. А самі в цей час просторікують з трибуни ООН про підтримку торгового бойкоту ПАР і сусідньої з нею Південної Родезії.

Ю. ОВСЯННИКОВ

ГРЕЦЬКІ БУДІВНИКИ.

Як повідомило міністерство юстиції Греції, тут заплановано терміново побудувати три нові тюрми на 1600 в'язнів кожна. У відповідному комюніке міністерство юстиції висловлює свою певність, що «грецький народ, виявивши свій патріотичний дух», підтримує це важливе будівництво.

ЕНТУЗІАСТИ ОСВІТИ.

За заявою Джеймса Аллена, уповноваженого уряду США в справах шкільної освіти, близько 25 мільйонів американців ледве вміють читати й писати. Від 8 до 12 мільйонів дітей шкільного віку, можливо, так і залишаться неписьменними. Однак шкільний бюджет у США нещодавно скорочено на 300 мільйонів доларів.

НАТЯК?! Італійська поліція заборонила виставити рекламні плакати нового фільму режисера Мауро Северіно під назвою «Хай вам стане соромно, нікчеми!» — на площі в Римі, поблизу італійського парламенту. Заборону мотивовано тим, що дехто з депутатів парламенту може прийняти цей заклик на власний рахунок.

ПРОГРЕС У СТРАХОВІЙ СПРАВІ.

В Італії, яка за страхуванням життя людей стоїть на одному з останніх місць у Західній Європі, нещодавно запроваджено страхування... собак і котів. Цих тварин можна також страхувати від хвороб і на старість. Успіх собачо-котячого агентства, яке відкрив якийсь сенйор Канелла, такий, що його власник збирається незабаром запровадити також страхування золотих рибок, канарок та черепах.

**ВІКТОР
ЕНГЛЕБЕРТ**

Фото автора.

Недовіжливо дивиться данакільська дівчинка на ференжі, тобто чужинця.

В ЗАПАДИНІ АФАР

Верхи на верблюдах разом з великим караваном я прямую до одного з найглухіших місць на землі — западини Афар, суворого краю застиглої вулканічної лави, хаотичних скель, висохлих соляних озер — одне слово, до безживної, хоч і мальовничої пустелі.

Більша частина западини лежить метрів на 100 нижче рівня моря. Вдень поверхню її нещадно розжарює сонце, недарма Афар — одне з найгарячіших місць на землі. Тутешні жителі не дуже привітні до чужинця — адже він потребує води, а за воду в цій розпеченій пустелі б'ються і навіть убивають.

У западині споконвіку живуть кочовики, що належать до народності данакіль, або, як вони самі себе називають, афари. В Ефіопії їх налічується понад 200 тисяч, і вони населяють територію, що простягається від западини на південний схід аж до узбережжя Червоного моря. Більшість із них — мусульмани.

Караван вирушив з містечка Макалле, розташованого на нагір'ї, до озера Карум в западині. Ми повинні були набрати там солі і якнайшвидше вертатися назад.

Вже перед самою пустелею зробили зупинку біля останньої «водяної станції» — купки халуп понад вузьким струмком. Поки погоничі напували верблюдів та мулів і набирали воду в бурдюки, я розмовляв з данакільською дівчиною.

Три років дванадцять, темний колір шкіри свідчить про її хамітське походження. Очі малої данакільки світилися цікавістю й хитрістю, дитячої наївності я в них не побачив — наївне, довірливе створіння не вижило б у цьому суворому оточенні. Вона вислизнула з дверей і присіла навпочіпки, уважно на мене дивлячись. Потім кивнула мені, щоб я підійшов. Та як тільки я ступив крок, вона зірвалась на ноги, немов збираючись тікати. Погоничі засміялися і щось їй заспокоїливо

гукнули. Все ще насторожена, дівчинка дозволила мені повільно наблизитися. Примруживши очі, уважно оглянула моє обличчя, торкнулася пальцем годинника. Але найбільш її здивував колір моєї шкіри — певно, вона ще ніколи не бачила білої людини. Обережно діткнулася до мого зап'ястка й зразу ж відсмикнула палець, наче обпеклася. Погоничі, сміючись, підбадьорили її. Тоді вона боязко погладдила мою руку й так натиснула на шкіру, що аж виступили білі плями. Потім пильну увагу її привернули мої блакитні очі, ніс, рот. Нарешті дівчинка зітхнула й сказала через перекладача: «Мабуть, ти дуже молодий, бо в тебе шкіра, як у немовляти». Я зрозумів, що вона мала на увазі: в новонароджених данакільських дітей шкіра біла...

У мене в кишені був помаранч. Я дав його данакільці. Вона помаранчів зроду не бачила й попросила показати, як його їсти. Соковитий плід їй дуже спо-

добався, і, проковтнувши останній шматочок, дівчина втерла губи тильним боком долоні й проспівала кілька разів коротеньку, щойно складену пісеньку:

Рудий чоловік дав мені

помаранч,

Ой, який же добрий цей
рудий чоловік...

Але караван уже знімався з місця, і мені довелося залишити мою маленьку знайому.

Незабаром ми дійшли до кам'яної пустелі, на якій де-не-де росли низенькі акації. Позаду, оповиті голубим серпанком, височіли гори центральної Ефіопії, звідки ми прибули. А попереду, скільки око сягне, мов дзеркало, блищали проти сонця соляні береги озера Карум.

У пообідній спеці повітря мерехтіло перед очима. Хоч повівав свіжий вітерець, а головою захищав великий солом'яний бриль, я відчував легке запаморочення. А супутники-погоничі знай співали собі, наче й не було ні спеки, ні спраги, ні втоми.

Через чотири години сонце сховалося за вершинами гір. Вітер став дужчий. Ми дісталися до великого табору, де зібралось кілька караванів. Далі йтимемо разом з ними.

Настала місячна ніч. Погоничі, сівши колом, заспівали, ритмічно ляскаючи долонями по казанках і цокаючи камінцем об камінець. В центрі кола двоє чи троє танцювали.

Ми з перекладачем лежали осторонь на спальних мішках, дивились на них і з насолодою вди-

хали прохолодне нічне повітря. Аж ось кілька погоничів підійшли до нас.

— Ви теж ідіть потанцюйте, — сказали вони. — Складіть іспит.

Ми вперше їдемо до соляного озера, а тому повинні так само, як моряки, що вперше перетинають екватор, виконати обряд на втіху старшим, досвідченішим. Потанцювавши хвилину із десяти, ми лягли спати, а погоничі розважалися до півночі й відпочивали, мабуть, зовсім мало.

Діставшись до озера Карум, караван, з яким я їхав, мав набрати солі і, коли можна буде, того ж дня вирушити назад. На мішках із сіллю не виспівшись, а мулам потрібна вода. Верблюди, звичайно, могли б не пити й кілька днів, навіть у цій гарячій пустелі.

Тим-то о третій годині ранку ми вирушили в дорогу, а на світанку вже перебрехали озеро Карум, глибина якого ніде не перевищувала п'ятнадцять сантиметрів. А там, де води не було, лежала тверда засохла сіль.

Чудова картина постала перед нами вдосвіта — на сході червоне, на заході блакитне небо, а посередині біла, як сніг, поверхня озера. По ньому з одного кінця в другий тяглися довгі вервечки верблюдів, мулів, людей.

Коли сонце сходило, ми добралися до сухого місця. Воно дуже нагадувало арктичну пустелю з її рівною сліпучо-білою поверхнею.

Провести день на базарі — велика радість для дівчат. Вродливі замолоду, данакільські жінки швидко марніють від тяжкої роботи і пекельного клімату.

Зброя данакільця-воїна з Ай-сайти — спис і ніж із широким лезом.

Це враження ще посилювали хатки з соляних брил, подібні до ескімоських іглу.

Хоча ефіопи, що живуть на густіше заселеному нагір'ї, деколи й спускаються сюди по сіль, але працюють тут переважно данакільці, які за довгі століття звикли до нестерпної спеки.

Вправно орудуючи двома дрючками, одні відламують величезні брили солі, другі подрібнюють їх для транспортування. Навантажені верблюди й мули простують до містечка Макалле. Там є артезіанська вода, а тому по дорозі назад туди завертають усі каравани.

Подеколи зливи вимивають сіль з навколишніх горбів, які в далекому минулому лежали на дні Червоного моря. Бурхливі потоки соленої води заповнюють озеро, вода швидко випаровується й утворюється новий шар солі...

Багато чоловіків працюють на цих копальнях у суху пору року, живучи в будиночках із соляних брил, далеко від своїх родин. Мало хто, крім витривалих данакільців, може зносити нестерпну спеку. Озеро забезпечує чистою, білою сіллю майже всю північно-східну Африку, а тим, хто її видобуває, дає мізерний заробіток, якого ледве вистачає на прожиття.

За один день праці в цьому пеклі робітник одержує півтора ефіопських долара (близько 60 центів, як на гроші США), одну амбашу, тобто велику ефіопську

Караван вирушає в дорогу.

хлібину, і бурдюк води. Кожний караван, що прибуває по сіль, привозить з собою гроші, хліб і воду для робітників.

Поспіхом навантаживши своїх верблюдів і мулів сіллю, мої супутники розраховалися з робітниками-данакільцями і вирушили додому, до прохолодних гір на заході. За кілька днів ми дісталися до Макалле, центру ефіопської провінції Тігре. Привезена сіль продаватиметься по всій Ефіопії і в сусідніх країнах.

Я читав, що данакільці — жорстокі, войовничі люди, які не люблять працювати, а деколи промишляють і розбоями. Але перший данакільець, з яким я зустрівся на соляних копальнях, був чемний і працьовитий. Щоб краще познайомитися з цим народом, я вирішив поїхати з Макалле на південь — до султанату Аусса. Тут живуть так звані аусські данакільці, що мають недобру славу людей суворих і непривітних.

Перших аусських данакільців я побачив у закуреному вбогому

селі Тандаго. Всі вони стрункі й вродливі, але вигляд у них і справді лютий. Їхній одяг складається із шматка білої або картатої бавовняної тканини, що спадає нижче колін, наче спідниця. Другий шмат тканини накинуто на плечі. За поясом у кожного стирчить довгий, як меч, двосічний кривий ніж з долоню завширшки. Деякі озброєні й рушницями.

Вийшовши з машини, я відчув на собі уважні погляди воїнів. Я обвів їх очима й спробував усміхнутись, але це, здавалось, образило їх. Мені аж моторошно стало...

Один службовець радив не виїжджати з Тандаго, не взявши в султана аусських данакільців охоронного листа. Це й справді було б не зайве, але султан саме кудись виїхав. І тут я почув од когось: «Невже ви боїтесь аусських данакільців? Та вони ж дуже добрі й щирі люди!»

Тоді я вирішив, що обійдуся без султанового листа і подамся

пішки до містечка Айсайта, що лежить за 35 миль на схід від Тандаго. Разом зі мною підуть 53-річний Махмуд — мій тлумач, що говорить чотирма чи п'ятьма місцевими мовами, і двоє аусських данакільців, худих і обдертих. Вони мали доглядати двох найнятих нами верблюдів і бути за провідників. Зброї в них не було. Лаштуючись у дорогу, я подумав, що мої беззбройні супутники не переріжуть мені вночі горлянку, але й не зможуть захистити мене в разі нападу. Для певності Махмуд заручився для нас усною підтримкою місцевого вождя.

До Айсайти ми вирушили по обіді, за данакільським звичаєм, ведучи верблюдів, а не їдучи на них. Протягом двох годин стежка вела нас між полями бавовнику, потім збігла до болота. А за болотом починалася пустеля. На щастя, сонце вже зайшло. Ми вирішили пройти якомога більшу відстань у нічній прохолоді.

Рано-вранці нас наздогнали п'ятеро данакільців, які дуже здивувалися, побачивши «ференжі», тобто іноземця. А втім, настроєні вони були, здавалось, досить дружньо. Один з них потримав хвилину мій фотоапарат, помацав мені м'язи і міцним потиском руки спробував силу. Задоволений, він ішов поруч зі мною з півгодини, весело балакаючи до мене якоюсь незрозумілою мовою. А мені не йшли з думки вичитані в книжках жакливі історії про напади та вбивства.

Коли звечоріло, п'ятеро наших знайомих зустріли ще чотирьох данакільців. Це були молоді, добре озброєні воїни з лихими іскор-

Так добувають сіль у западині Афар.

ками в очах. Вони спитали, чи нема в нас закурити. Поки Махмуд пригощав їх сигаретами і відповідав на їхні запитання, наших провідників і верблюдів не стало видно в темряві — вони були десь попереду.

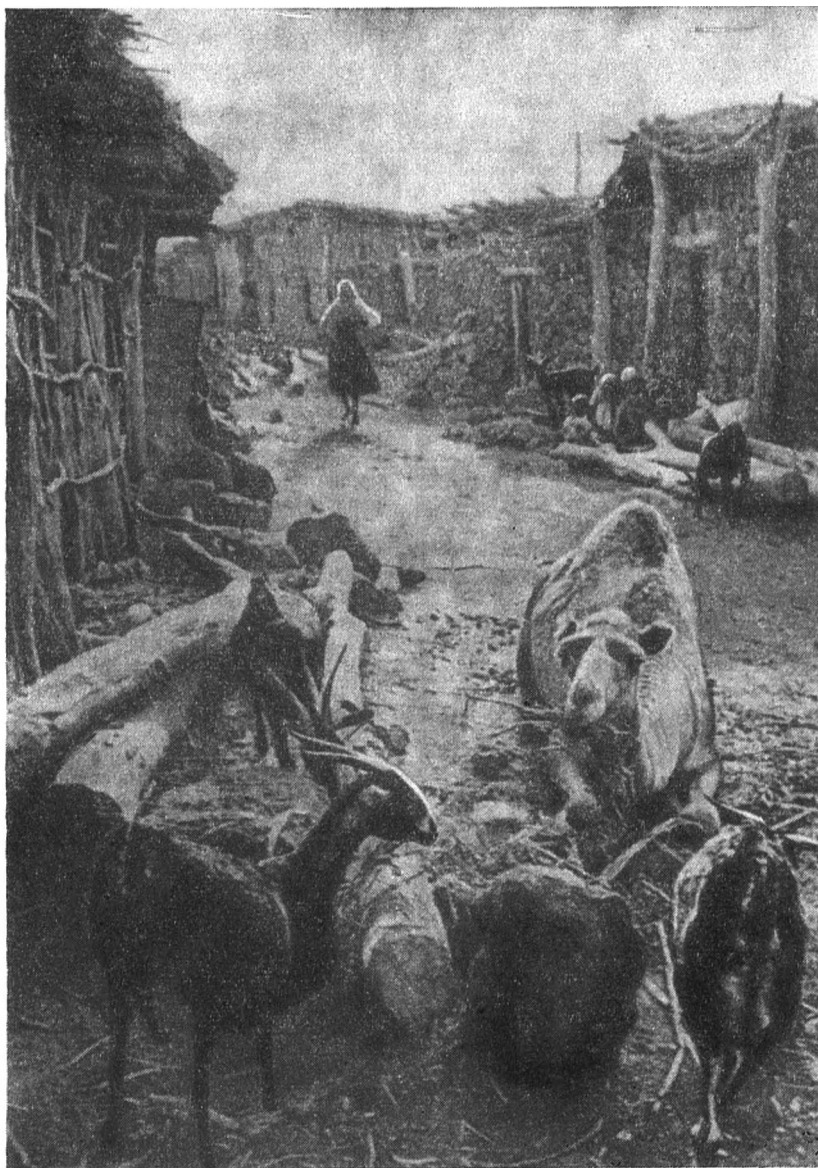
Махмуд простував за мною, а за ним, весь час його про щось розпитуючи, ішов один з данакільців. Слово «ференжі» вимовлялося все частіше й голосніше.

Все це стривожило мене, але я й взнаки не дав, що боюся. Якби я зупинився відпочити, становище погіршало б: наші провідники відійшли б ще далі від нас. Навряд чи вони змогли б допомогти нам, та все-таки з ними

Вулиця в Айсайті.

Халупка жочовика.

було спокійніше. Незнайомці полюдилися підозріло. Було ясно, що сутички з ними не минути.

Раптом голос Махмуда зірвався на різкий, гнівний крик. «Вони лихі люди!» — гукнув він до мене ламаною англійською мовою.

— Спокійно, Махмуде, — відповів я, стараючись не виявити свого хвилювання.

Нарешті попереду показалися наші провідники й верблюди. Я наддав ходи. Махмуд хрипко загукнув: «Ахмаду! Ахмаду!» Провідник, мабуть, зрозумів, що в нас не все гаразд, і зупинився.

Коли ми підійшли, очі Ахмаду аж палали обуренням. Він об'явив тих чотирьох данакільців такою лайкою, що вони одразу відстали від нас і пішли своєю дорогою. Може, він сказав їм, що данакільський вождь у Тандаго оголосив нас своїми друзями?

Коли я попросив Махмуда розповісти, що ж трапилось, він з півгодини мовчав. А потім таки розповів. Незнайомцям дуже припав до вподоби мій фотоапарат.

— Якщо ви зачепите цього ференжі, — попередив їх Махмуд, — вам не минути великої неприємності.

Вони ж на цю погрозу тільки посміхнулися.

— Та в нього навіть зброї нема. Ми заріжемо і його, й тебе, і ніхто про це й не знатиме.

Отоді Махмуд і гукнув мені: «Вони лихі люди!»

Свою подорож ми завершили вже без пригод. В Айсайті був саме базарний день.

Базар відіграє велику роль у житті данакільців. Вони прибувають сюди навіть з дуже далеких місць продавати мулів, верблю-

дів, кіз, овець, масло, солом'яні мати. І купують каву, цукор, сірники, мило. В кожній крамниці повно жінок, що приміряють строкаті спідниці, а ще більше чоловіків із модно зачесаним та намашеним волоссям.

В Айсайті я познайомився з молодим родичем султана. Він розповів мені про урядовий проєкт, що передбачає переведення на осілий спосіб життя бездомних кочовиків-данакільців. Кочовики, однак, не хочуть міняти споконвічний життєвий уклад. Осіле життя означає для них втрату численних пасовиськ. А дехто побоюється, що нові заходи обмежать їм доступ до найдорогоціннішого в цій країні — води. Та султан уже схвалив цей проєкт, а султанове слово тут — непорушний закон.

З Айсайті я повернувся до містечка Макалле в нагірній частині Ефіопії, щоб разом з кількома вченими-європейцями знову відвідати западину Афар. Метою експедиції було вивчення походження й природи цього району. Діставшись до самісінького центру западини Афар, ми посідали під пальмами біля своєї машини, щоб у затінку переждати денну спеку. Моїми супутниками були бельгійський вулканолог, два італійці — петролог і геохімік, та два ефіопських солдати.

На заході перед нами, скільки сягало око, тяглася біла, рівна, як долина, випалена сонцем пустеля, де не було нічого, крім марев. На сході здіймалися чорні,

З цими погоничами верблю-
дів я заприятелював.

безплідні, хаотичні нагромадження вулканічної лави. Нам треба було пройти туди пішки, щоб добратися до скель з вулканічного скла, зразки якого хотів узяти петролог.

Спека страшенна, нас мучить спрага, але треба економити воду — потім пити захочеться ще дужче.

Третя година. Керівник експедиції дає сигнал вирушати в дорогу. Пече нестерпно, але до смерку залишилося тільки три години, а ми мусимо дійти до скель і повернути назад ще перед тим, як настане спека наступного дня.

Беремо з собою лише воду та трохи хліба й сиру. Хоч фотоапарати й додають якихось 15 фунтів до мого вантажу, все-таки перші години я йду досить бадьоро. Величезні, покручені, мов лави, пасма лави долати неймовірно важко. А я то поспішаю вперед, то відстаю, роблячи знімки і перемотуючи плівку. І ось перед нами — велика площа, вкрита схожою на шлак лавою.

Сонце вже на заході. За півгодини небо буде таке ж темне, як і ця лава. Краще заночувати. Ми розмістилися на широкому уступі базальтової скелі. Жарота була така, що їсти не хотілось, і ми полягали спати, не вечерявши.

На світанку керівник експедиції вирішив так: щоб виграти час і зберегти воду, далі рушить по-

ловина групи, а решта повернеться до автомашини. Ми швидко розділилися. По зразки скель піде петролог Франко, а з ним Аберра — ефіопський солдат — і я.

Менш як за півгодини наші сорочки промокли. Великі краплі поту, що збігали по наших лобах і носах, позначали шлях немов камінці, та пористий ґрунт їх швидко вбирав.

Звітрила лава мала гострі краї, кришилася, з гуркотом провалювалася, ранила нам ноги.

Хоч вулканічне скло було начебто й недалеко, добувалися ми до нього майже дві години.

Франко швидко зібрав потрібні зразки. Але повертатися було ще важче. Сонце підбивалося все вище. Мої черевики, нові на початку цього походу, геть подерлись. Ось коли мені важким став навіть фотоапарат!

Франко, що мав компас, вирішив піти вперед, залишивши мене з Аберрою, який добре орієнтувався і без приладу. І от петролог зник серед базальтової пустелі. Ми з Аберрою дійшли до нашого автомобіля, коли сонце було вже в зеніті.

Але, на наше нещастя, в автомобілі зіпсувався мотор і ми ніяк не могли його полагодити. Я зголосився піти за 12 кілометрів до нашого основного табору біля озера Карум і приїхати звідти іншою машиною. Аберра заявив, що йти пішки в таку спеку просто неможливо. Та я стояв на своєму — він нарешті сказав, що піде разом зі мною.

Взявши з собою воду й темні окуляри, ми рушили в дорогу, грузнучи в глибокому піску. Від сліпучого світла погано захищали навіть темні окуляри. А жарота була, немов у печі, і ні найменшого вітерця.

Через годину чи дві почало дзвеніти у вухах, голова паморочилась, і мені привиділося, наче я вже бачу вдалині миготливе озеро Карум. З учорашнього дня я нічого не їв, пив теж дуже мало.

І от я йду, стараючись ставити ноги в сліди, що їх залишив Аберра. Дуже хочеться відпочити, але навколо нема ніякої тіні. Та думка про те, як я змочу свою сорочку в солоній воді озера Карум та й сам поминюсь нею, додає мені сили.

Але час минає, а озера нема й нема. Я вже наспу пересуваю ноги, потім падаю на коліна, та зразу ж схоплююсь — пісок обпікає, як вогонь. Аберра пішов уперед, а вже не встигаю за ним.

Глянувши вперед, я побачив, що Аберра входить у воду озера. Подумав, що хвилин через десять і я буду біля води. Та через п'ять хвилин, знов одірвавши очі від піску під ногами, я пересвідчився, що то було марево: Аберра ступає по піску, і невідомо, скільки ще до тієї води йти.

Енергія моя вичерпана до останньої краплі, я падаю на землю, і, хоч як мене пече, — встати і йти далі не маю сили. Відчуваю, як земля внизу, а сонце зверху випивають усю вологу з мого тіла, а з нею немов випаровується й саме життя. У флязі є трохи води, але я хочу зберегти її, бо певний, що далі буде ще важче.

Чую гурчання мотора. Машина проїжджає ярдів за сто від мене. Це мої друзі, яким вдалося поклагодити автомобіль. Але вони не помітили мене, і машина незабаром зникла вдалині.

Я втратив почуття часу. Я майже непритомний, хоч і розумію, що земля вже не така гаряча.

Чую знайомий шум, він наближається. Розрізняю навіть голоси погоничів. Караван!.. Мабуть, уже ген по полудні. Лежав я години зо дві.

Підвівши голову, впевнююсь, що це мені знову причудилося. Але відчуваю себе трохи краще. Випиваю всю воду, через силу зводжуся на ноги і бреду в напрямку того марева.

Раптом поряд з примарним караваном помічаю якусь темну пляму. Це машина. В кузові, вимахуючи пляшкою з водою, стоїть мій ангел-рятівник Аберра.

Скорочений переклад з англійської.

ЯК ПЕРЕМОГТИ ГОЛОД?

Дві третини з тих 3,3 мільярда людей, які живуть нині на земній кулі, терплять жорстокі муки голоду.

Щороку від недоїдання вмирають 20 мільйонів чоловік. Цих двох цифр досить, аби примусити глибоко замислитися кожного.

Люди, які останнім часом побували, наприклад, у містах Індії, з жахом розповідають, що на вулицях їх оточували юрби голодних дітей, ці діти кидалися їм під ноги й не хотіли вставати, поки не діставали грошей чи їжі. Виснажений вигляд маленьких жебраків свідчив про те, що на такі відчайдушні вчинки їх штовхає постійний голод, надія роздобути хоча б у такий спосіб жменюку рису.

Статистика наводить цифри «річного прибутку» на душу населення у відсталих і мало розвинених країнах. Часто це такі мізерні суми, що просто важко повірити в їхню ймовірність.

Які ж заходи здатні розв'язати цю ганебну проблему, особливо нестерпну в наш час технічної революції та міжпланетних подорожей?

Є два вірні шляхи. Один з них — це аграрна реформа, тобто передача землі тим, хто її обробляє, а також піднесення агротехнічного рівня, ліквідація неписьменності, вікової відсталості багатьох народів.

Так, наприклад, у Бразилії два проценти населення володіють майже половиною всієї придатної для обробки землі. В Еквадорі половина всіх родючих площ перебуває в руках 1400 родин, а рештою володіють аж 150 тисяч родин малоземельних селян; до цієї цифри не входять сотні тисяч зв'язаних безземельних. У Чилі цифри

ще промовистіші — три чверті всієї землі належать 1,5 процента населення.

Другий шлях ліквідації голоду, щільно пов'язаний із першим, це створення у відсталих країнах власної промисловості, що в свою чергу допомогло б розв'язати одну з найскладніших проблем — безробіття.

Але створення народної промисловості у відсталих країнах потребує довгострокових позик. Потрібні також відповідні фахівці — інженери, інструктори, викладачі.

Чи робиться щось у цьому напрямку? Звичайно — так! Досить згадати, наприклад, допомогу Радянського Союзу в будівництві Асуанської греблі в ОАР, сотні збудованих у країнах Азії та Африки промислових підприємств при фінансовій і технічній підтримці Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Досить навести кількість юнаків і дівчат з Азії й Африки, котрі навчаються у різних учбових закладах Радянського Союзу, НДР, Польщі, Угорщини, аби переконатися в благородній допомозі відсталим країнам, що ступили на шлях самостійного розвитку.

А як ставиться до цієї проблеми капіталістичний світ?

На це питання відповіді не дуже важко. Досить нагадати цифри, які навіс у своєму звіті директор Фонду допомоги відсталім країнам Організації Об'єднаних Націй Пол Гофман: усі держави Заходу виділили для допомоги відсталім і слабо розвиненим країнам у 1969 році чотири мільярди доларів. У той самий час вони витратили на озброєння і так звані «малі» війни суму в сорок разів більшу — 160 мільярдів доларів. Як влучно висловився Пол Гофман, «чотири мільярди пішло на будівництво й 160 — на знищення!»

От справжня вартість широко рекламованого буржуазною пропагандою «піклування» капіталістичних держав про відсталі країни.

А що прикриває собою ця «допомога» — не менш красномовно сформулював один із гвінейських дипломатів Сінке Камара, заявивши, що насправді «допомога» є нічим іншим, як засобом нав'язати визволенним державам Сходу неоколоніалізм, нові форми панування над ними імперіалістів.

«Коли котрийсь державний діяч Заходу, — сказав Камара, — оголошує про прагнення свого уряду «допомогти» визволеним країнам Африки або Азії, то слідом за цим починається політика, «закручування гайок», тобто шляхом відповідних фінансових маніпуляцій, шляхом обмеження імпорту повалюють «непокірний» місцевий уряд, і на його місце висувають слухняних виконавців волі панів з колишньої метрополії».

Ні, поки не буде ліквідовано джерело всіх цих нещасть — імперіалізм, не можна сподіватися на жодне істотне поліпшення в справі врятування десятків мільйонів людей від голодної смерті.

Голодні діти, мільйони голодуючих, і це в нашому ХХ столітті!

ПОЛІЦІА І ЗЛОДИЇ

ЗЛОЧИН І КАРА

Це була моя перша прогулянка по вечірній Манілі. Діти бавилися в риштаках центральної вулиці, перед дверима відчинених барів і магазинів куняли на стільчиках озброєні приватні поліцаї. Раптом хвилю натовпу, що перекочувалася вулицями, мовби хтось загатив греблю. Стовписько, галас. То схопили якогось хлопчика, котрий поцупив з рундука кукурудзяного коржа. З'являється охоронець громадського порядку і спокійно приковує підлітка до найближчого ліхтаря.

Численні перехожі, люди, що повиходили з кіно й театрів, спинаються, сподіваючись на цікаве видовище.

Поліцейський — невисокий на зріст, в рисах обличчя більше малайського, ніж іспанського, проте мундир його кроєно за моделлю, запозиченою на тому боці Тихого океану. Філіппінці, що красуються у мундирах, шитих на довготелесих американців, мабуть, завжди видаються трохи кумедними. Але голодному хлопчикові, який потягнув коржа, не до сміху.

Поліцай відбирає у нього цей речовий доказ злочину, чоботом старанно розчавлює коржа на тротуарі, затоптує у вуличний смітник недопалків, плодівих кісточок, паперових обгортток. По цій моралізаторській прелюдії, яка має навчити, що крадене не йде на користь, поліцай заходжується спокійно й діловито лупцювати палицею «злочодія».

Я хочу піти звідси геть, але юрба цікавих, що напирася на мене, тисне ще дужче. Вільною рукою хлопець затуляється від ударів, скигління його переходить у болісний рев та раптом стихає, а тіло безвладно осідає на землю. І тільки синя прип'ята до стовпа долоня зостається над тротуаром.

Один палець тієї руки, витягнутої вгору, вказує на небо, темне небо над Манілою, куди не сягає яскраве неонове сяйво нічних дансингів, готелів і магазинів.

Нарешті й та долоня спадає на асфальт, коли поліцай знімає на ручники. Знову примощує їх собі коло пояса, а його колеги вкидають закривавлене тіло побитого в поліцейську машину.

СУВОРІСТЬ—АЛЕ ДЛЯ КОГО?

Не треба, однак, наївно гадати, ніби філіппінська поліція так само суворо і так само швидко карає тих, хто зазіхнув на здобич ціннішу, ніж кукурудзяний корж. Для них правосуддя куди забарливіше.

На Філіппінах підраховували, що коли б навіть місцеві судді не

На цій вулиці в Манілі стався самосуд над юним крадієм.

приймали більше до розгляду нових справ і працювали щодня по 16 годин, то тільки через 20 років вони ухвалили б вирок в усіх завислих справах. Зрозуміло, йдеться про нормальний перебіг слідства, але де там до нього на Філіппінах! Тут безслідно зникають свідки, зникають й обвинувачені, котрих звільняють під грошому заставу.

В Манілі існує близько сотні банківських закладів, що дають грошову гарантію за злочинців, яким набридло дожидати вироку. Випущені на волю, вони пропадають безвісти, але випадків, коли суд і справді стягнув би гроші з поручителів, щось не чути.

А втім, хто спритніший — обходиться й без застави. З тюрми Мінтіллула, призначеної для особливо небезпечних злочинців, за останні роки «втекли» три тисячі в'язнів. А разом з ними зникли й їхні справи та фотографії...

Довгий час місто тероризувала численна зграя бандитів, яка щоночі чинила грабіжницькі напади і мала вже на своїй совісті 20 убивств. Зрештою, нічого дивного для Маніли в тому не було б, якби не одна цікава деталь. Усі без винятку бандити були вже перед тим засуджені й вважалися (теоретично!) ув'язненими. В усякому разі вони лічилися в списках в'язнів однієї з манільських тюрм, що, як видно, анітрохи не перешкоджало їм і далі займатися своїм «промислом».

«СПРАВА МЕРГІ»

Щодня о дев'ятій годині вечора на центральних вулицях столиці виють поліцейські сирени, закликаючи молодь повертатися додому. Зрозуміло, ніхто на те не зважає, ніхто не слідує, аби юнацтво не тинялося по вулицях цілими ночами. Недорослі грошовитих батьків, не поділивши між собою ресторанных зірок, пускають в хід ножі. Є в них і вогнепальна зброя. Син віце-губернатора провінції Ілокос-Сур застрелив на вулиці робітника, який, мовляв, образив його. А часом такі молодики не шукають навіть і зачіпки, усвідомлюючи свою повну безкарність.

Під час мого перебування в Манілі, там саме відбувалася чергова дія судового фарсу під назвою «Справа Меггі».

Ідучи в автомобілі після вистави додому, актриса, що носить те ім'я, загальмувала на перехресті, чекаючи на зелене світло. Кілька молодиків (як потім з'ясувалося, з найіменитіших родин) витягли її з машини й в своєму автомобілі привезли до одного з готелів. За допомогою готельної обслуги дівчину, що пручалася і благала про рятунок, внесли в номер. Кільканадцять годин терпіла вона глум

і нелюдські тортури. А коли панічам надокучила та забава, вони витурили свою жертву на вулицю, не вважаючи навіть за потрібне й собі забратися геть з готелю. Там їх і знайшла поліція. Під тиском преси справу досить швидко поставили на чергу в суді.

Треба віддати належне філіппінським журналістам. Деякі з них виявляють велику мужність, викриваючи темні справи й зв'язки поліції із злочинним світом. Отож не дивно, що дехто з тих сміливців уже стали жертвами гангстерів.

Дійшло до того, що філіппінський парламент — Конгрес змушений був розробити законопроект, за яким убивство журналіста має каратися смертю.

Але повернімося до «Справи Меггі». В першій інстанції головного привідця злочину засудили до страти. Проте цей вирок не засмутив його, він навіть роздавав автографи у залі суду. Не дуже побивалися і його спільники, яких чекали довгі роки ув'язнення. Вони, напевне, добре знали ціну таким вирокам.

У Манілі вважають, ніби Меггі припустилася фатальної помилки, поскаржившись поліції. Раділа б, що залишилася живою. Адже зрештою, вона нічого не виграла. Тільки й того, що їй обіцяли роль у фільмі, де вона мала відтворити власну пригоду. До того ж накликала на себе гнів впливових батечків та ще й бандитської зграї, яка за гроші «охороняє» той самий готель, куди її привезли напасники. А на Філіппінах отакі «охоронці» вміють убивати вправніше, ніж хлопці з «добропристойних» родин...

«Справу Меггі» тепер розглядають вищі судові інстанції. І знавці твердять, що злочинці кінець кінцем відбудуться самим лише легким переляком.

Що це й справді може статися, свідчить інший подібний випадок. Ідеться про справу Лорели, відомого під прізвиськом «Банджо», онука колишнього президента маріонеткового уряду Філіппін за часів японської окупації. Молодик той трошки «наколюбродив». Спершу застрелив господаря картярського дому — мабуть, йому не йшла карта... Випущений на волю під заставу, згинув на деякий час з очей, та невдовзі, коли убив швейцара в нічному барі, приятелі того «Банджо» зітхнули з полегкістю, довідавшись таким чином, що їхній друг живий і здоровий.

Через рік «Банджо» випустив дев'ять куль з пістолета у власну дружину. Поліцейський кордон оточив манільський аеропорт, намагаючись схопити вбивцю, та Лорела спокійнісінько відлетів собі з того самого аеропорту в Гонконг. Звідти він надіслав на батьківщину листа, сповіщаючи, що не

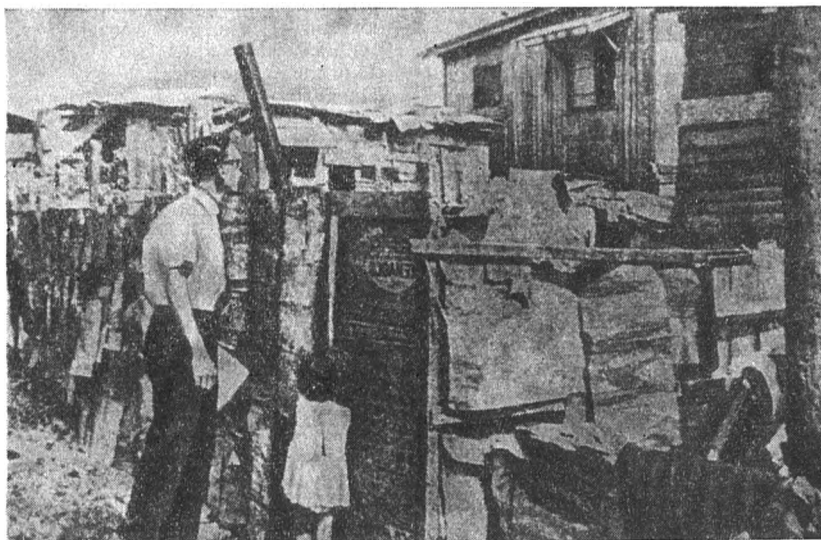
В густонаселених кварталах манільської бідноти.

прибуде на суд, бо, мовляв, став жертвою переслідувань. Усе те, писав він, каверзи недругів, котрі мають на меті скомпрометувати його татуса й дядечка, які висунули свої кандидатури до Конгресу. Потім, однак, пересвідчившись, що йому нічого не загрожує, Лорела повернувся до Маніли.

ХТО ЗАХИСТИТЬ НАС ВІД ПОЛІЦІЇ?

Не можна сказати, що на Філіппінах поліція нечисленна. Ось, наприклад, в одному з районів Ма-

у цей район халуп, збитих із старих дощок і бляхи, поліція не зазирає ніколи. Тут часто знаходять собі надійне сховище кримінальні злочинці.

ніли налічується аж 290 поліцейських, та 175 з них — офіцери, а 32 — навіть майори. Коли не рахувати тих, які з різних причин тимчасово усунуті від виконання обов'язків, або тих, які занедбали свою роботу, в патрульній службі залишається щось близько 60 чоловік. А в районі налічується 200 тисяч мешканців і діють кілька-надцять прикрославних бандитських зграй, гангстерських концернів та організацій, що торгують наркотиками.

За підрахунками національного слідчого бюро, в 1965 році охоронці громадського ладу щодня чинили один злочин. Між обвинуваченими в убивстві, гвалтуванні, пограбуванні й шантажі було 7 шефів окружної поліції, 2 поліцейських майори, 6 капітанів та 6 інших офіцерів. На цьому тлі невинною забавкою видався напад на похоронне бюро в Манілі двох поліцаїв, які до нитки обчистили кривних небіжчика, котрі в скорботі схилилися над труною...

На Філіппінах поліцейський мундир взагалі не свідчить ні про що. Бандити, вирушаючи на «діло», теж вибираються у справжнісіньку поліцейську форму, придбану у фірм, зайнятих пошиттям мундирів для охоронців порядку.

Чому поліція на Філіппінах краде і грабує? Відповідь на це може також дати історія країни.

Іспанська колоніальна система на тих островах швидко переродилася в організовану корупцію, а згодом тут було запроваджено й американську систему в місцевому варіанті. Тепленькими посадами винагороджує поліцаїв за послуги у виборчій кампанії політик-переможець. Зміна губернатора автоматично спричиняється до змін у поліцейському управлінні. А на всілякі там чесноти кандидатів у високі поліцейські чини ніхто й зважати не хоче.

У печері, де ще на початку чет-вертинного періоду жили синантропи, було знайдено сліди багаття: обпалене, почорніле каміння, зотлілі вуглики. А в одному місці археологи натрапили на шар попелу завтовшки майже шість метрів. Можливо, саме там палало незгасне вогнище наших предків... Цілком імовірно, що в ті далекі часи люди ще не вміли власноручно видобувати іскру, тим-то й мусили день і ніч пильнувати своєї ватри.

Минали тисячоліття, і наші прапрадіди, віддані на ласку хисткого племінця, почали визволятися з тієї неволі. Не раз, обточуючи кремінну сокиру, первісна людина бачила, як від удару каменем об камінь сиплються гарячі іскри. Відтак були винайдені перші примітивні кресала.

Навичившись добувати вогонь, люди весь час пильнували його, а коли вирушали в дорогу, брали з собою жарину.

Чи не з тих прадавніх часів походить традиція зберігати незгасне полум'я?

І досі у деяких народів існує звичай запасатися на дорогу вуглиною з вогнища. Так, австралійці, кочуючи з місця на місце, носили з собою жевріючу головешку або кору, сховану в порожнистій бамбуковій трубці, а південноамериканські індіанці на перехрестях своїх стежок ставили хижки, добре захищені від дощу, так би мовити, «склади вогню», де під попелом жеврів трут. Тож подорожньому не доводилося добувати вогонь з дерева, наскрізь просяклого вологою.

Неспроможні збагнути справжню суть природних явищ, люди разом з іншими стихіями почали обожнювати і цю таємничу «істоту» — вогонь.

Мексиканському володареві вогню Ксіутеукті належав перший кусень і перший ковток. Духа того не тільки годували, кидаючи їжу в багаття, але й щодня на його честь курили пахощі. Крім того, двічі на рік влаштовували урочисті й трохи моторошні церемонії.

Відомо, що стародавні римляни шанували богиню родинного вогнища і жертвовного вогню Весту. День і ніч горіло в храмі невгасиме священне полум'я. Саме звідси брали вогонь для новозаснованих колоній і селищ.

З давніх-давен в Індії шанували бога вогню Агні (до речі, це ім'я походить від того самого індоевропейського кореня, що й українське слово «вогонь»). Індуси звеличували Агні у поетичних гімнах, благаючи його відігнати лиходіїв та послати дощ з неба.

За поховальний обряд, найбільш угодний богам, індуси вважали кремацію трупів. Серед деяких каст Північної Індії ще до XIX століття за жорстоким релігійним звичаєм «сатті» вдову спалювали на похоронному вогнищі її чоловіка.

Навпаки, прихильники зороастризму, ховаючи покійників, дотримувалися зовсім інших обрядів. Вогонь вони вважали однією з чистих стихій, які не вільно поганити. А все, на що смерть поклала свій знак, було, за їхньою релігією, нечисте і не гідне дотику полум'я.

Вогневі цілком слушно приписували цілющі й очисні властивості. Тасманійці, наприклад, з успіхом лікували виразки, присипаючи їх гарячим попелом.

Ще 60 років тому на південному сході Болгарії так звані нестинари в день святого Константина та Олени танцювали на розжареному вугіллі. Звичайно, ті люди, що прагнули обрядовими танцями відвернути від своїх односельчан нестатки, голод, пошесті, не мали жодних надприродних якостей. На думку вчених, нестинари так швидко переставляли ноги, що палючий жар не встигав обпекти їм підощи, до того ж загрубілі й зашкарублі.

В Океанії мандрівник ще й тепер може побачити своєрідний ритуал «заклинання вогню». Цей обряд, народившись на архіпелазі Фіджі, поступово поширився на островах усієї Полінезії, прийшов на Нову Зеландію, Таїті, Раїатеа, Раротонга, Маркізькі та Гавайські острови.

Польський мандрівник професор Годлевський, який побував на островах Океанії, описав цей церемоніал у своїй книжці «Прекрасний Таїті».

На галявині викопують яму і поблизу неї навалюють стоси дров та багато пудових, а то й двопудових базальтових брил. Потім «під» завантажують: на дно ями кидають дрова, на них кладуть кам'яні брили і, нарешті, розпалюють вогонь.

Але перш ніж почнеться містерія, чародій Теріі-Пао вирушає до лісу по рослину «ті», яка на островах Тихого океану вважається священною і відіграє велику роль

у магичних ритуалах полінезійців. Виголосивши традиційні заклинання і заручившись згодою святих заступників, Терії-Пао кладе листя «ті» на вітар напівзруйнованого язичеського храму. Пролежавши там ніч, «залізне дерево» повинне увібрати в себе магичну силу, яку випромінюють зірки.

Вранці священну рослину урочисто переносять на галявину, де має статися «чудо». Звідусіль сходяться острів'яни та прибульці, щоб побачити це фантастичне видовище. Проте до земляної печі, де вже півтори доби палахкотить полум'я, годі підійти ближче, як на півтора десятка метрів. Тремтливе повітря нестерпно пече обличчя, пашать базальтові брили, розжарені до білого.

Терії-Пао велично дає знак рукою, і враз усе стихає. З лісу виходять шість острів'ян та шість танцівниць, вбраних у спідниці з лика гібіскусу, у вінках з барвистих квітів. В руках усі тримають жмутки свіжого листя рослини «ті». Коли той почет підступає до печі, чародій починає вигукувати свої заклинання, аби вимолити ласку в місцевих духів, танцівники тричі хлюскають листом по розпеченому камінні, а потому входять до печі. Ступають повагом, не роздивляючись на всі боки і не відриваючи п'ят од каміння. Обличчя їхні не кривляться з болю, вони посуваються спокійно, ніби не відчуваючи жару.

Певно, ще далекі предки Терії-Пао завважили, що коли базальтові брили розпечені з одного боку до червоного чи навіть білого жа-

ру, то з другого їх можна сміливо торкатися рукою. Адже базальт дуже погано проводить тепло і до того ж нагрівається нерівномірно. Цю його властивість і використовують спритні «маги» та «чародії».

А чи випадково саме рослину «ті» обрали собі «заклинателі» за «священний» реквізит? Деревина її надзвичайно тверда і вогнетривка. Посуд, товчачики, весла, словом, усе те, що не повинно ламатися, розмокати у воді, горіти у вогні, полінезійці виготовляють із «залізного дерева». З нього ж таки витесують жердини, якими перевертають розпечене каміння в земляній печі «уму», де температура сягає до 700° за Цельсієм. Таку ж високу жаростійкість має і листя цієї рослини, яким ляскають по камінні.

Немало важить і те, що танцівники не входять до вогненного рову тоді, коли брили розпечені до білого жару. Тільки після того, як чародій обійде кілька разів навколо печі, викличе на поміч одного по одному десять духів різного ступеня втаємниченості та ще й богиню громовиць, тобто коли мине певний час, — лише тоді учасники «уму» можуть безпечно ступати на базальтові брили.

Мабуть, у цьому й слід шукати розгадку таємниці «заклинателів вогню», таємниці, що її пильно бережуть спадкоємці одвічної традиції жрецьких кланів на островах Полінезії.

Н. ВОЛОШИНА.

ПАНАМСЬКІ ЗАГАДКИ

Ковтає, але не жує (курка).

Крил нема, а літає; рота нема, а говорить (лист).

Яка риба завжди плаває догори ротом! (човен).

Піджак білий, сорочка жовта, батько співак, мати заїка (яйце).

Тіло є, а крові нема (тінь).

Про мене завжди всі розпитують, а я ніколи ні про кого (дорога).

Ходить все життя, а чобіт не носить (годинник).

Спереду хвіст, ззаду хвіст, а посередині — черево (гамак).

Народжується зеленим, виростає жовтим, а вмирає чорним (банан).

Не шита сукня, а вся в латках (черепаха).

Є спина, але не схиляється, є ноги, а не ходить (стілець).

Рук не має, а сильний, ніхто його не бачив, але всі знають (вітер).

І той, і другий завбільшки з котеня, а вантаж піднімають такий самий, як і кінь (черевики).

Не встигне народитися мати, як одразу народжується й дитина (вогнь і дим).

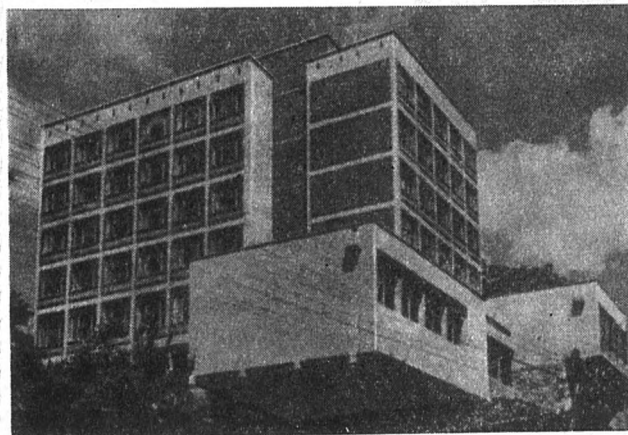
Завбільшки з мишу, а дім охороняє, мов лев (ключ).

Спочатку вона тебе знаходить, а потім ти повинен її відшукати (скіпка).

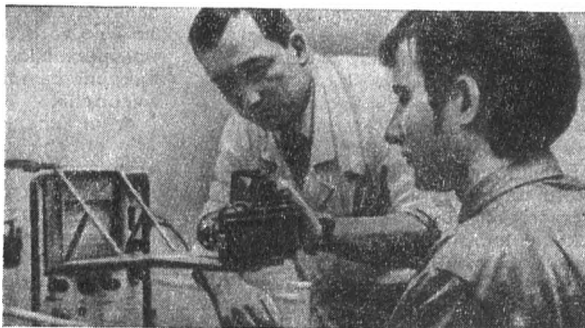

АРХІТЕКТУРА І ПЕЙЗАЖ

«Архітектура цих будинків чудова. Вони можуть бути взірцем гармонії, світла і свіжості». Такими словами видатний французький архітектор професор Жан Руайє характеризує сучасну болгарську архітектуру. У різних країнах, особливо на Арабському Сході й в Африці, болгарських архітекторів цінують дуже високо, за їх проектами тепер споруджуються будинки в Сирії, Гані, Малі, Тунісі, Іраку, Лівії. На наших фото — болгарський морський курорт «Русалка», Палац культури і спорту у Варні, педагогічний інститут «Кирил і Мефодій» у Тирново.

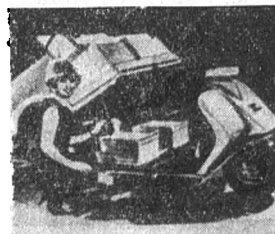
ЕХО В МОЗКУ

Новий ультразвуковий прилад для діагностики тканин мозку з успіхом використовує в своїй практиці польський лікар-нейрохірург Томнакєвич (на фото ліворуч). Прилад створено в одній з лабораторій Польської Академії наук.

МІНІ-АВТОМОБІЛІ

В умовах сучасного великого міста автомобіль втрачає свою найголовнішу якість — мобільність. Середня швидкість його часто не перевищує швидкості пішохода, до того ж і ставити автомобіль іноді доводиться досить далеко від потрібного місця. Ось тут і виявляються переваги так званого міні-автомобільчика. Він і проскочить скрізь, і стане де завгодно. Навіть відома фірма «Дженерал-моторс» у Сполучених Штатах, яка виробляє найбільші в світі легкові автомобілі (її гасло: «Хто має великі плани, повинен їздити у великому автомобілі»), проектує зараз кілька моделей «міні» із звичайним бензиновим двигуном (швидкість 70 кілометрів на годину) та з електромотором на акумуляторах (швидкість 40 кілометрів на годину).

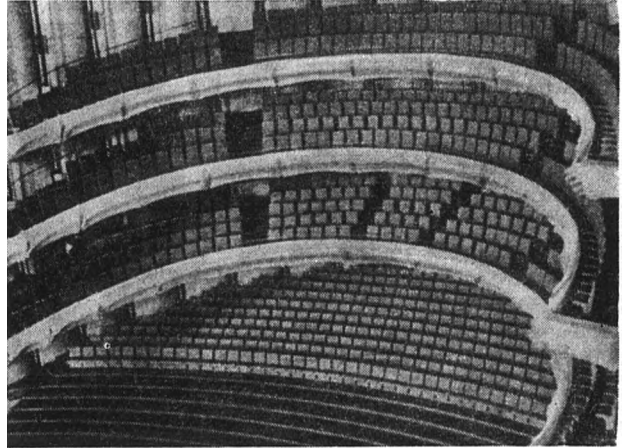
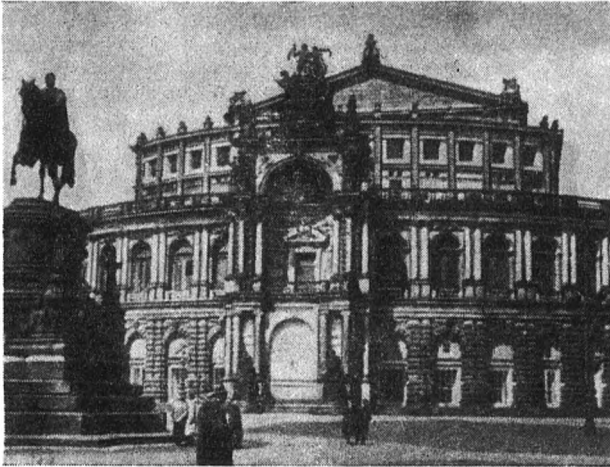
ТРИ ВІКИ НА ДНІ МОРЯ

На дні Гданської бухти польські водолази знайшли старовинні гармати. Одну з них відлили ще за часів останнього короля з династії Ягеллонів, про що свідчить напис: «Сигізмунд Август, король Польщі, великий князь Литви». А на інших гарматах збереглося зображення герба шведської королівської династії Ваза (1523 — 1654). Археологи вважають, що гармати опинилися на дні Гданської бухти в 1628 році під час морського бою між польським та шведським флотом.

ТЕАТР У ДРЕЗДЕНІ

Будинок оперного театру в Дрездені тепер повністю реконструюється. Тут буде обладнано новий зал для глядачів, але теперешній фасад театру, до якого так звикли жителі й гості Дрездена, архітектори збережуть. На фото — фасад театру й проект нового залу.

ЕЛЕКТРО-ОФТАЛЬМ

Оригінальний прилад, створений польським ученим професором Вітольдом Старкевичем, дозволяє сліпим діставати уявлення про форму і обриси деяких предметів. Сліпого вдягають у шолом, на якому вмонтовано своєрідну «телекамеру». Всередині камери — мозаїка із світлочутливих елементів; кожен з них з'єднаний з відповідним елементом на шоломі, що легкими ударами електричного струму натискає на шкіру. Якщо в поле зору камери потрапить, наприклад, коло, сліпий одразу ж відчуває його зображення у себе на лобі. Отже, сліпий, так би мовити «бачить шкірою» обриси людської фігури, різних предметів, дверей тощо.

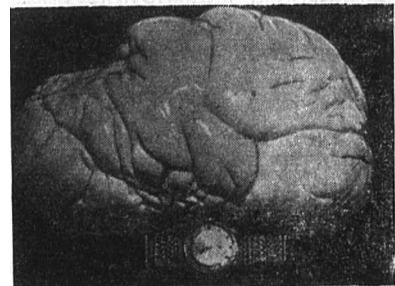

«ПЕРЛИНА № 1»

Понад 30 років у сейфах одного банку в Сан-Франціско зберігається найбільша у світі перлина вагою близько 7 кілограмів. Її походження пов'язують з Китаєм і відносять до VI сторіччя до нашої ери. Поверхня перлини вкрита «зморшками», які за легендою нібито відтворюють риси облич трьох найвидатніших осіб Китаю — Конфуція, Будди і Лао-цзи.

Оцінено цю «кнамистину» в три з половиною мільйони доларів, але для її власника, американського археолога Уїлберна Кобба, вона практично нічого не варта. Вже кілька років він марно намагається продати її на найбільших аукціонах світу. Покупця немає і невідомо, чи знайдеться він узагалі. «Перлину трьох облич», або «Перлину № 1», як її називають, Уїлберн Кобб дістав у подарунок від одного арабського шейха на знак подяки за врятування його єдиного сина, котрий вмирав від тяжкої хвороби.

Уявлення про розміри рідкісного витвору природи дають вміщені тут фото. На одному з них зображений власник перлини.

ДРУЖНІ ВІДНОСИНИ

Зала в Раді Міністрів держави Торакансі. Прем'єр-міністр Торакансі, міністр закордонних справ, начальник генерального штабу, міністр у справах релігії та інші.

МІНІСТР ЗАКОРДОННИХ СПРАВ (до прем'єр-міністра). Ваша ясновельможність, я закінчую мою доповідь і хочу ще раз наголосити на тому, що Хопантомола посилила свої інтриги супроти нашої держави. Ми маємо відомості, що останніми днями в районах, які межують з нашим кордоном, зібрано вже чимало ворожого війська. Отже, наш споконвічний ворог король Хопантомоли ще й досі плекає якісь надії.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. О тварюка!.. Авжеж, це він на нашу землю зиркає.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Зиркає.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Бодай йому повилазило!

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Бодай йому повилазило!

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Яких заходів ужито? Що скаже начальник генштабу?

НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. Ми укріплюємо наші кордони.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. То добре. А ще що?
НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. Перекинули війська з центру до кордонів.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. І це добре. А ще що?

НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. Набрали подвійну кількість новобранців.

ПРЕМ'ЄР МІНІСТР. Добре зробили, добре. А політичні заходи? Що думає міністр закордонних справ?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Ваша ясновельможність, доповідаю. Ми думаємо вжити якнайсерйозніших заходів. Король Хопантомоли...

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Бодай він дуба дав!

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ. А-а-мі-і-нь! Дай боже, аби він якнайшвидше дуба дав... А-а-м-і-і-нь!

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Ну гаразд, то що з тим виродком?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Королю Хопантомоли за три дні сповниться вісімдесят чотирьох років.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Заповзввся жити, падлюка. Ніяк не здохне.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Ми гадаємо, що згідно з правилами міждержавного протоколу, буде доречно послати королю в день його народження вітальну телеграму. Подаю на ваш розгляд, ваша ясновельможність.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. І справді, доречно...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Текст телеграми готовий... (Читає.) «Світлосяйному Мадраганові Четвертому, королю Хопантомоли. З нагоди вісімдесяти четвертих роковин від часу світлої появи вашої величності на світ...»

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Правильніше було б не світлої, а темної...

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ. Правду речеш...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ (читає). «Я, прем'єр-міністр Торакансі, від свого імені й від імені держави вітаю вас із цим радісним для обох наших дружніх і братніх країн днем і зичу...»

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Непогано було б додати «від щирого серця».

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. «...від щирого серця зичу всілякого добра вашій величності й народові Хопантомоли...»

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Допишіть «дружньому».

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Слухаю! «... дружньому народові Хопантомоли щастя на вічні часи. Прошу прийняти з цієї нагоди почуття моєї високої поваги. Прем'єр-міністр Торакансі Фосіка».

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Чудово. Якщо немає граматичних помилок...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Ваша ясновельможність, я показував своєму синові — а він перейшов до наступного класу, маючи найвищу оцінку з граматики, — то немає.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Крапки, коми — все де треба?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Де треба, не турбуйтеся!

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Ну, тоді я підпишу. (Підписує.) На вашу думку, цих заходів досить?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Для того щоб ізжити зі світу короля Хопантомоли...

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Додайте «поганого».

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Так, поганого короля Хопантомоли, ми належним чином підготувалися...

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Добре, дуже добре...

Зала в королівському палаці Хопантомоли. Король, міністр закордонних справ, міністр збройних сил, міністр у справах релігії та інші.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Як я вже розповідав вашій величності, Торакансі чимдуж готується до війни. Адже прем'єр-міністр Торакансі провадить ворожу нам політику.

КОРОЛЬ. Ах, виродок! Недоносок ослиці!..

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ. Так-так...

КОРОЛЬ. Що так-так?

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ. Все так, як ви зволили сказати.

КОРОЛЬ. Чи вжито якихось заходів?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Дозвольте доповісти. Перш за все ми приготували відповідь на вітальну телеграму прем'єр-міністра Торакансі з нагоди дня народження вашої величності. З вашого дозволу, о володарю, я прочитаю...

КОРОЛЬ. Читайте...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Слухаю! «Ясновельможному прем'єр-міністрові Торакансі Фосіці. Я дуже зворушений вітанням, яке ви прислали до дня мого народження...»

КОРОЛЬ. Допишіть: «люб'язним вітанням».

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ (читає). «Від щирого серця підтримую побажання зміцнювати братерство, що виросло із спільності долі наших країн...»

КОРОЛЬ. Допишіть «історичне»...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Слухаю! «...історичне братерство, що виросло із спільності долі наших країн...»

КОРОЛЬ. Допишіть ще «дружніх».

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. «...дружніх країн, і сповнений готовності всіляко зміцнювати добросусідські відносини між нашими народами; користуюся щасливою нагодою і маю честь висловити вам і у вашій особі народові Торакансі, най-

видатнішим представником якого є ви, почуття вдячності».

КОРОЛЬ. «Глибокої, глибокої». Допишіть! Почуття вдячності завжди глибокі!

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Слухаю! «...глибокої вдячності. Король Хопантомоли Мадраган Четвертий».

КОРОЛЬ. Давайте, я підпишу. Гадаєте, цих заходів досить?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. За два тижні двадцятиріччя визволення Торакансі.

КОРОЛЬ. Краще б вони ніколи не визволялися.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. З цієї нагоди ми приготували вітання.

КОРОЛЬ. Чудово... Там, звичайно, пишеться про мої «найщиріші» почуття, про «величезний вклад у справу миру» цих гадів із Торакансі?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Звичайно...

КОРОЛЬ. Прочитайте, що там наприкінці.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. «...з нагоди роковин визволення братньої Торакансі прийміть від мого імені та від імені мого народу, екселенц Фосіка, найщиріші побажання...»

КОРОЛЬ. Годі, зрозуміло. О, якби мені той Фосіка попався в руки, я б його, вродка, на шматки розірвав!

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ. Аллах може, і попадеться він в руки вашій величності, і досягнете ви, чого бажаєте... Ми всі вибагаємо це в аллаха!

КОРОЛЬ. Добре, добре! А зараз... Що зробили ви, міністре збройних сил?

МІНІСТР ЗБРОЙНИХ СИЛ. Рушниці й гармати вже всі аж вилискують. У відпустку нікого не пускаємо. Вояки вже восьмий місяць налаштовані до бою й чекають, володарю наш!

КОРОЛЬ. Чого чекають?

МІНІСТР ЗБРОЙНИХ СИЛ. Волі вашої, ваша величність!

КОРОЛЬ. Добре! Нехай чекають.

Зала в Раді Міністрів Торакансі. Прем'єр-міністр, міністр закордонних справ, міністр внутрішніх справ, начальник генерального штабу та інші.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Що нового чути про ворога?

НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. На жаль, добрих звісток поки що немає. Король Хопантомоли видав указ про мобілізацію трьох чергових років.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Ах, недобиток!.. Попався б він мені, я б випустив з нього всю до краплини кров.

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ. Поможі, божже!.. А-а-мі-інь!

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Ну добре, а ми яких заходів ужили?

НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. Ми теж ужили деяких заходів, і ще...

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Я не питаю, що зроблено в армії, фахівці й самі впораються. Мене цікавлять заходи політичні.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Наші стосунки мають винятково дружній характер. Як ви знаєте, минулого місяця ми обмінялися де-в'ятьма дружніми вітаннями.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Дуже добре...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Ми надіслали вітання й побажання щастя принцеві-наступнику з нагоди його весілля.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Дуже добре. А ще що?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Надіслали вітальну телеграму з нагоди роковин возведення короля Хопантомоли на трон.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Добре зробили, аби тільки аллах послав, щоб той трон перекинувся та розтросив голову тому старому собаці.

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ. А-а-мі-інь.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Гаразд, а ще яких політичних заходів ви збираєтесь вжити?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Ми вживемо... Думаємо весь час. Тільки нагоди не знаходимо...

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Мусите знайти. Головне завдання міністерства закордонних справ — завжди знаходити зачіпку.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Звичайно, ваша ясновельможність. Але повірте, що було вже знайдено чимало всяких зачіпок.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. А наші вороги не байдикують. Ось недавно король Хопантомоли прислав телеграму, де висловив співчуття у зв'язку із смертю моєї тещі, і запевнив мене у своїй дружбі. Бачте, сучий син, навіть мою тещу використав у своїх політичних замірах.

НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. І в той самий день, коли вони висловили співчуття з приводу смерті тещі вашої ясновельможності, три хопантомольських літаки порушили наш повітряний кордон.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. А того дня, коли ми привітали короля з народженням онука, вони полонили групу наших розвідників.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Коли ми востаннє надіслали королю Хопантомоли запевнення в дружбі?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Та ще й тижня немає.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Хіба ж так можна!.. Яка нечемність — так довго не виявляти дружніх почуттів. Це може викликати підозру. Спить наше міністерство закордонних справ! Негайно знайти нагоду для вітання. Треба щось придумати. От хоч би й... Хоч би й... Хоч...

НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. Хоч би й, хоч би й...

МІНІСТР У СПРАВАХ РЕЛІГІЇ (звівши руку догори). Хоч би й, хоч би й...

УСІ РАЗОМ. Хоч би й, хоч би й... Хочбий, хочбий, бийхоч, бийхоч.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. О, придумав! З тієї нагоди, що ми підписали з королем Хопантомоли торговельну угоду...

МІНІСТР ТОРГІВЛІ. Але ж не минуло ще й року. Тільки вісім місяців...

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Дарма... Надішлемо вітання з тієї нагоди, що вісім місяців тому укладено торговельну угоду, і запевнимо їх, що ми свідомі нашої дружби...

НАЧАЛЬНИК ГЕНШТАБУ. А тим часом давайте переведемо до кордону танкову бригаду.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Це можна, тільки ж одразу треба надіслати вітання. Ох, запастися б мені короля в руки, тільки кісточки б хрупнули... Але шукайте нагоди... Нагода... нагода... нагода...

УСІ (бродять по залі). Нагода, нагода, нагода... годана... годана... годана... дагона... дагона... дагона... догана... догана... догана...

МІНІСТР ХЛІБОРОБСТВА. Нагода?... У Хопантомолі довго не було дощу, їм загрожувала посуха. Але минулого понеділка нас повідомили, що дощ пройшов.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Бодай їх позаливало разом з їхнім королем.

МІНІСТР ХЛІБОРОБСТВА. Надішлемо вітання з тієї нагоди, що пішли благодійні дощі.

ПРЕМ'ЄР-МІНІСТР. Гаразд. Пишіть... «Його величності Мадраганові Четвертому, королю Хопантомоли. Висловлюю безмежну радість вашій величності з нагоди того, що землю дружнього і братнього королівства Хопантомоли, яке страждало від посухи, зросили благодійні дощі. Прошу прийняти...»

Зала в палаці короля Хопантомоли. Король, міністр закордонних справ, міністр хліборобства, міністр збройних сил та інші.

МІНІСТР ЗБРОЙНИХ СИЛ. Ваша величність, ті вісті, що про них я доповідав раніше, підтверджено нашими агентами в Торакансі. Немає сумніву, прем'єр-міністр Торакансі плекає підступні заміри.

КОРОЛЬ. О сучий син! Не буду я Мадраган Четвертий, король Хопантомоли, коли не проляжуться сльози його матері... А ви що придумали?..

МІНІСТР ЗБРОЙНИХ СИЛ. Ваша... воли... воли... воли... Ваша величність! Найкраща оборона — наступ. Тому, ва... ва... ваша величність, треба бути готовими, щоб напасати першими...

КОРОЛЬ. Чи вжито якихось політичних заходів?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Ми подумаємо, ваша величність.

КОРОЛЬ. Подумаймо...

УСІ. Подумаймо, подумаймо, подумаймо... Нумо подумаймо... Нумо, нумо, нумо...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Форма вітання готова, ваша величність.

КОРОЛЬ. Читайте!

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Слухаю! (Читає напам'ять.) «Його ясновельможності Фосіці, прем'єр-міністрові Торакансі. З нагоди того-то й того-то від мого імені й від імені мого народу ще раз висловлюю найщиріші почуття вдячності дружньому і братньому народові Торакансі за виявлену люб'язність і з нагоди цього...»

КОРОЛЬ. Ну гаразд, але ж з якої нагоди? Ми повинні знайти... Нагода... нагода...

УСІ. Нагода... нагода... дагона... дагона... надога... надога...

КОРОЛЬ. Нехай міністр закордонних справ знайде. Може, привітати з новим роком?

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Уже вітали. І з нагоди того, що в прем'єрового молодшого

сина прорізався зуб, і з нагоди національного свята. Ми використали всі нагоди, ва... ва... ва... ваша величність.

КОРОЛЬ! О-о-о! Запопасти б мені того мерзотника... Ну чому не вдаються наші заміри? Чому ніяк не можемо спровадити на той світ оцього падлюку? З якої нагоди було останнє послання? Що це за міністр закордонних справ? Знайдіть негайно ж зачіпку, інакше не бути вам більше на цій посаді!..

МІНІСТР ХЛІБОРОБСТВА. Я знайшов!

КОРОЛЬ. Що знайшов?

МІНІСТР ХЛІБОРОБСТВА. Нагоду. Згідно з повідомленнями, що їх одержало моє міністерство, в Торакансі зібрано перший у цьому році врожай огірків. Прем'єр-міністр Торакансі з цієї нагоди виголосив промову. Отже, ми можемо...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. Вітати прем'єра.

КОРОЛЬ. Читайте.

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. «Його ясновельможності Фосіці, прем'єр-міністрові Тора-

кансі. З цієї нагоди, що в братній і дружній Торакансі, з якою нас єднає спільна історична доля, вибрано перші огірки, маю за честь вітати від щирого серця вашу ясновельможність і побажати вам і у вашій особі народові Торакансі, найгіднішим представником якого є ви, усілякого гаразд у та...»

КОРОЛЬ. Як тільки відішлете, одразу ж починайте наступ.

МІНІСТР ЗБРОЙНИХ СИЛ. Бо коли ні, то вони перші почнуть, найясніший володарю!

Чути страшений гуркіт: гурр... гурр! Гах! Гах!

КОРОЛЬ. Що це? Що за гуркотнява?

МІНІСТР ЗБРОЙНИХ СИЛ. Отже, ми заізналися. Вони почали... Це ар... ар... артилерія!

КОРОЛЬ. Пошліть...

МІНІСТР ЗАК. СПРАВ. «У зв'язку з переходом вашого війська в наступ, прошу прийняти з цієї нагоди мою найщирішу вдя... вдя... вдячність...»

РЕШАД НУРІ ГЮНТЕКІН

ТЯГАТИ ВОДУ, МИТИ ПОСУД

Я, загалом, тиха, лагідна людина. Але раз на місяць чи там на рік, навіть коли на те немає жодної причини, я все-таки зриваюсь. Мене опановує якась упертість, як ото говорять — «йому плюй на голову, а він каже — дощ іде».

Тоді, ясна річ, я можу накоїти лиха, наробити шкоди, і насамперед самому собі.

Отак, наприклад, було минулої зими.

Сварка почалася через те, що дружина пришила мені гудзика не тим боком. Правда, й у Хасібе язик довгенький. Я щось сказав, вона собі, зрештою з мого рота вилетіло якесь погане слово, і я крикнув: «Бош ол, іди геть!»¹ Тільки ж Хасібе не остовпіла й не впала до моїх ніг. Навпаки, вона з гідністю мовила:

— Я дуже рада! Але з дому підеш ти. Бо хазайка тут я...

Довелось мені пакувати свої пожитки.

Не встиг я дійти й до рогу вулиці, як вже й пошкодував. Бо, правду кажучи, ме-

ні тепер хоч з мосту та в воду. Як-не-як, жінка має хату — добру чи погану, а все-таки прихисток. До того ще й город. З такою жінкою чесному і достойному чоловікові, далекі, не випадає розлучатися. І тому я, поки не пізно, повернувся додому. Постукав у двері, але Хасібе відчинила вікно:

— Хто там? Що вам треба?

— Ти, либонь, так само як і я, ще й досі не отямилась... Це ж я, люба моя, твій чоловік.

— Який чоловік? Я вдова. І з вами не знайома... Ідіть собі з богом.

І зачинила вікно. Я й благав, і вимагав, і погрожував. Даремно... даремно...

Так мучила вона мене п'ятнадцять днів. Тоді через свого родича прислала мені листа: «Я згодна ще раз одружитися з тобою, але з умовою, що ти підпишеш угоду... Коли ж ні, не шукай мене. Хасібе».

Хоч у мене з подиву мало очі не повилазили, я все-таки прочитав угоду: «Те, що всю хатню роботу чоловіки полишають на дружину, а на себе беруть набагато легші

¹ Бош ол — будь вільна. За шаріатом, варто чоловікові крикнути дружині «бош ол», як вони вже розлучені. Для поновлення родинного життя знову має відбутися шлюбний церемоніал.

справи поза домом, є соціальна несправедливість. І тому я, одружуючись із своєю колишньою дружиною знову, зобов'язуюся носити воду, замінити й мити посуд. Підпис!»

Спершу я обурився, але потім подумав: жінки — істоти примітивні... Як із одного кутка землі в інший поширюється мода на сукні та парасольки, так оце зараз, либонь, мода на укладання угод. Що ж робити! Згодом знайду якийсь спосіб розірвати угоду, а поки що нехай буде так. І я підписав: «Кашіделі Алі Мурат».

За два дні ми одружилися. Наше подружнє життя не було схоже на перший медовий місяць. Я насилу виконував умови угоди. Начепивши хвартушка або хапаючи відро чи віника, я позирав на себе й то сердився, то сміявся, бо де ж таки чувано, щоб сорокарічний чоловік та перевернувся на жінку. Так минув тиждень. А дружина моя твердо стояла на своєму: «Те, що записано в угоді, має бути виконано», казала вона.

— Чуєш, жінко, я більше місяця не витримаю... Хатня робота важча. Давай жити, як раніше... Бо я вмру, і залишишся ти вдовою, — сказав я нарешті.

Але Хасібе не така, щоб послухатись розумної поради. Ще б пак — має безкоштовного наймита!

Якось набрав я з колодязя воду і впустив відро. Жінка одразу ж накинулася на мене: «І вайло ти, і сякий, і такий. І руки в тебе не туди стоять!»

Я згорнув руки на грудях і сказав:

— Безсоромнице! Я ж не всі сорок років у тебе наймитую!

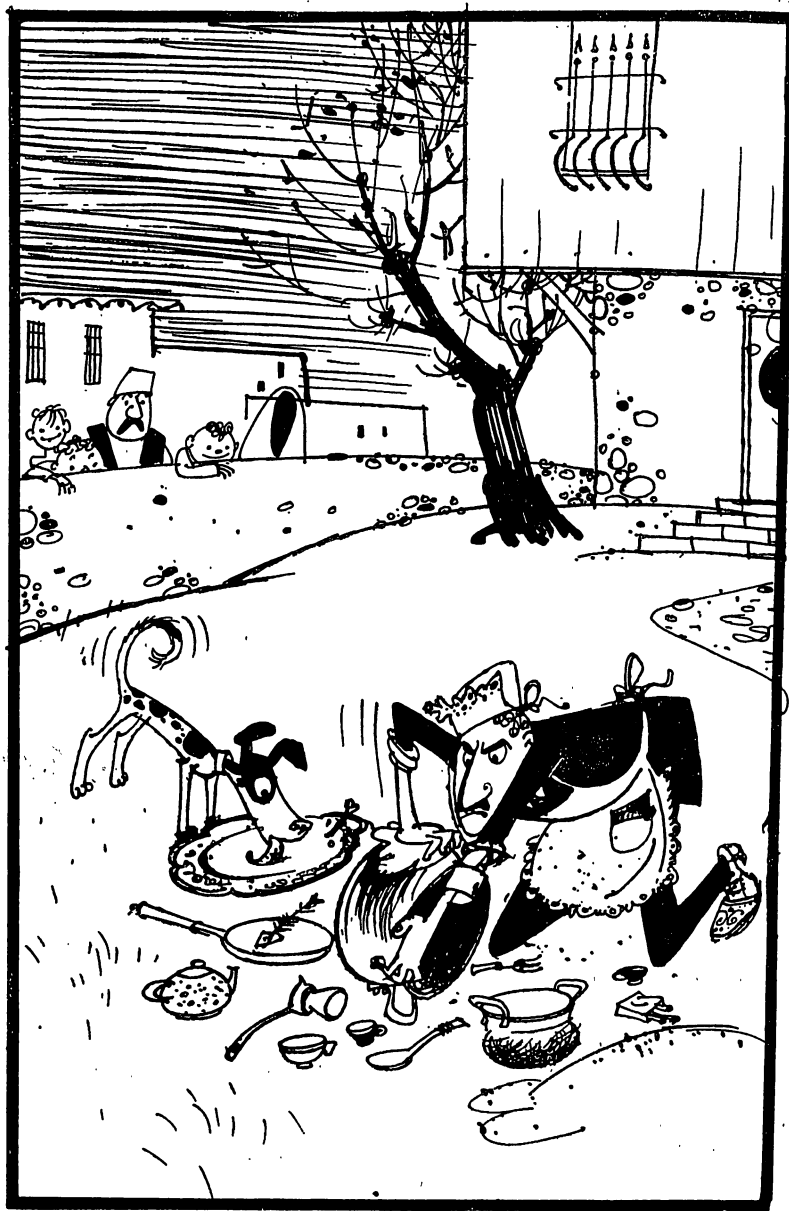
І почали ми сваритися. Аж ось Хасібе принесла гак і сказала:

— На ось, лови!

Тепер заповзаяв я:

— Чого це я ловитиму?.. В угоді нічого не пишеться про те, щоб витягати з колодязя відра...

Хасібе з криком і лементом узяла гак і ловила відро дві з половиною години. А я знайшов вихід. Щоразу, витягаючи воду, я впускав відро, і Хасібе годинами ловила

його. Врешті це їй набридло, і вона сказала:

— Звільняю тебе від носіння води.

Я зітхнув. Одного лиха спекався. Тепер черга віника. Прибираючи в хаті, я поперевертав усі речі догори дном, поперебивав миски, склянки й люстра.

Хасібе заверещала, мов скажена:

— Поприбирай черепки!

Але я тільки похитав головою:

— В угоді про це нічого не написано. Коли хочеш, позивай мене до суду, ніхто тебе не в'яже...

Мене було звільнено від прибирання.

Тепер дійшло до миття посуду. Дружина загадала мені, що та як робити, а сама причепурилася — й на вулицю.

Я одягнув її хвартушок, на голову ша-

почку, повиносив посуд надвір і почав чистити піском каструлі. Потім узявся за миски та кухлі, а собаці кинув мідну тачу, щоб вилизала.

Під ворітьми зібрався цілий гурт дітлахів. Вони глузували з мене, а сторож кричав: «Їй-богу, з нього краща господиня, ніж із моєї дружини». А жінка одного жебрака-араба кляла мою Хасібе: «Бодай отій повії очі повилазили!»

Аж ось прийшла, виграючи парасолькою, дружина. Та як побачила, що робиться у дворі, так і отетеріла...

— Що це таке, Мурате? Як тобі не сором? Я здивовано глянув на неї.

— Хіба ж працювати сором?

— Ти ж мене осоромив!..

— Чим саме?

— Що, тобі не було іншого місця?

— Моя воля — де схочу, там і митиму... В угоді немає й слова про те, де я мушу мити посуд. Не подобається — іди до мирового.

— Позбирай посуд і йди до хати!

Я витер руки і сказав:

— Посуд я помив. Завдання виконав. А носити посуд не моя справа.

Хасібе спересердя й зубами скреготала, і плакала, але що з того? Я знову переміг.

Цілий вечір Хасібе сиділа насуплена, а опівночі ще раз щиро заплакала. Тоді я сказав їй кілька солодких слів, вона — мені, і ми помирилися.

КОНТРАБАНДА В МИТНИЦІ

Два роки тому один мій товариш був у Франції і розповів отаку історію:

— Речей у мене було небагато, тільки валізка, але один приятель доручив мені одвезти килим його товаришеві в Марсель. Я погодився, не знаючи, що завозити до Франції килими суворо заборонено.

Службовці митниці, звичайно, затримали мене. Що робити? Якби килим був мій, я б його покинув. Аж ось мені спало на думку, що митниця мусить пропустити до Франції мусульманина з усім його причандаллям. «А спробую», подумав я собі й удався своєю гарною французькою мовою до службовця митниці:

— Я ділова людина. Цей килим називається седжаде. Ми, мусульмани, стаємо на нього до молитви, яка називається намаз. Я дуже правовірний мусульманин, і тому все потрібне для молитви вожу з собою.

Службовець почухав потилицю, подумав трохи й загадав мені ще раз вимовити слова «седжаде» та «намаз». А записавши їх собі, пішов до телефону:

— Мосьє Артін Саркісян? Ви, здається, стамбулець... Тож добре знаєте і турків і їхню мову. Що таке «седжаде»? Так, так, седжаде... Ага, дякую. А «намаз»? Ага, молитва... Чудово... Чи не могли б ви зробити

мені послугу — якихось п'ять хвилин. Будь ласка, прийдіть, бо тільки ви можете мені зарадити.

Службовець закінчив розмову й сказав:

— Я тут покликав свого знайомого вірменина, він переїхав сюди із Стамбула. Прошу, не сприйміть це як недовіру... Службовий обов'язок, розумієте...

Я занепокоївся, але мовив розважливо:

— Атож, обов'язок перш за все... Перевіряйте, як належить.

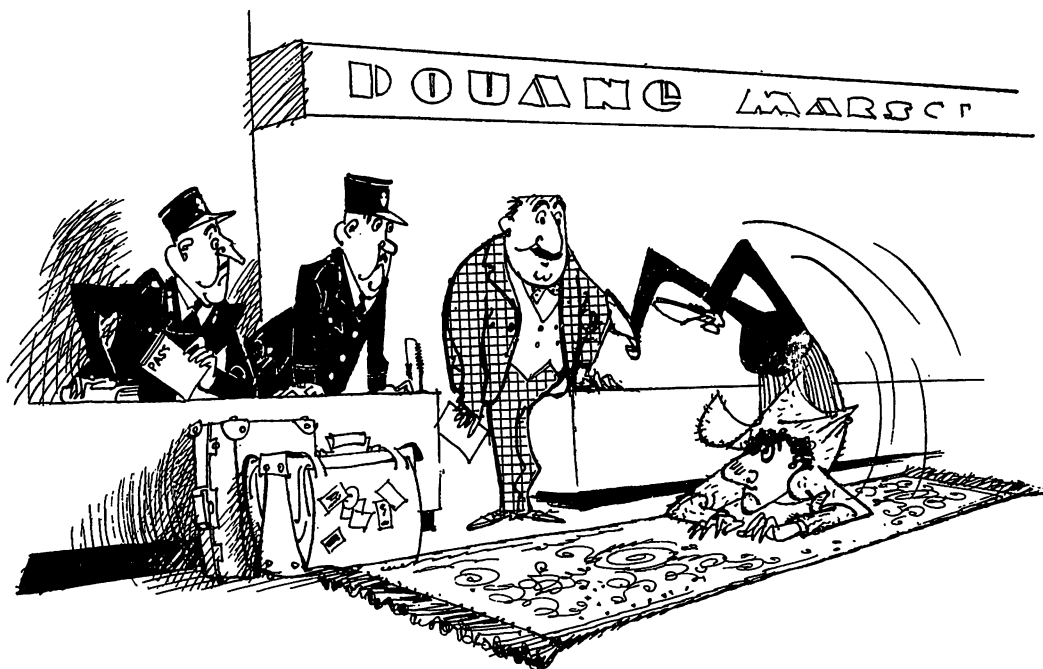
За якихось п'ять хвилин прибув мосьє Артін Саркісян. Це був типовий стамбульський вірменин. У нас їх вельми не полюбляють, але, здивавшись із турком десь на чужині, вони ставляться до нього з приязню.

Саркісян-ефенді привітався до мене по-дружньому, як і належить землякові. І я одразу збагнув, що він сприятиме мені в усьому.

Службовець митниці розгорнув килим. Боже, це було щось таке, що не мало кінця й краю. Два з половиною, ба й три метри.

— Оце і є той «седжаде», на якому мусульмани моляться?

— Звичайно, — впевнено відповів вірменин.

— Гаразд, але невже для молитви потрібен отакий довжелезний килим?!

Запитання було слухне. Я дивився кудись у простір, але Артін-ефенді надзвичайно щиро відповів:

— Саме такий і потрібен для молитви.

Службовець вагався. Нарешті сказав:

— Ще одне прохання... Чи не може шановний ефенді показати мені, як це турки моляться? Мені було б дуже цікаво.

Ми з Артіном-ефенді презирнулися, й він сказав мені по-турецьки:

— Що ж робити... Мусиш молитися.

Для більшої вірогідності я роззувся. Потім глянув на вікно, визначив за сонцем, де має бути кибла¹, зняв догори руки й крикнув: «Аллах екбер!»² Але ж цього було мало, щоб переконати службовця митниці, — треба було щось читати. А я, мов на гріх, не пам'ятав жодного слова з нашого мусульманського ритуалу. Хоч-не-хоч, довелося кричати дитячий вірш Муалліма

¹ Кибла — сторона, куди повертаються на час молитви мусульмани; напрямом до Кааби.

² «Аллах екбер» — всевишній аллах.

Наджі, бо тільки він і пригадався мені на той час:

О, якби мені знати, чого це ягнятко сумує,
Його плач мені серце крає...

Після цього я низенько вклонився. Артін-ефенді помітив, що я роблю вже набагато більше, ніж цього вимагає намаз, і сказав мені по-турецьки:

— Годі... Вставай!

— Як це вставай? — продовжував я кричати тим самим тоном, що й вірш про ягнятко. — Як уставай, коли ще два метри килима лишилося. А коли спитають, нащо ті два метри?

Артін-ефенді подумав і сказав:

— Тоді перевернися раз через голову.

Ці слова були немов самим Аллахом послані; я задер угору ноги, крикнув щодуху «амінь» і перевернувся через голову так, що мої п'яти опинилися якраз край килима.

За кілька хвилин я вже виходив з митниці, несучи в оберемку товаришевого килима.

З турецької переклав Грицько ХАЛИМОНЕНКО

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

БАТЬКИ Й ДІТИ

В одному аристократичному товаристві Бернарда Шоу познайомили з якимсь пихатим лордом. Зневажливо глянувши на письменника, лорд раптом запитав його:

— Це вірно, що ваш батько був кравцем?

— Так, вірно, — відповів Шоу.

— А ви ніколи не виявляли бажання наслідувати свого батька?

— Сер, — відказав письменник, — здається, ваш батько був справжній джентльмен, чи не так?

— Так, так, — пихато відповів лорд. — Мій батько був справжній джентльмен!

— Ну от, бачите, — підсумував Бернард Шоу, — а ви чомусь не виявляєте бажання наслідувати свого батька!

СТРАШНА ПОМСТА

Відомий театральний критик Ерік Регер розповідав якось своєму приятелеві, що замолоду хотів стати актором.

— Чому ж ти відмовився від цієї думки?

— Розумієш, — пояснив Регер, — жодний режисер і жодний театральний директор не побажали визнати моїх акторських здібностей. Я тоді був у жахливому відчаї. І вирішив помститися всім!

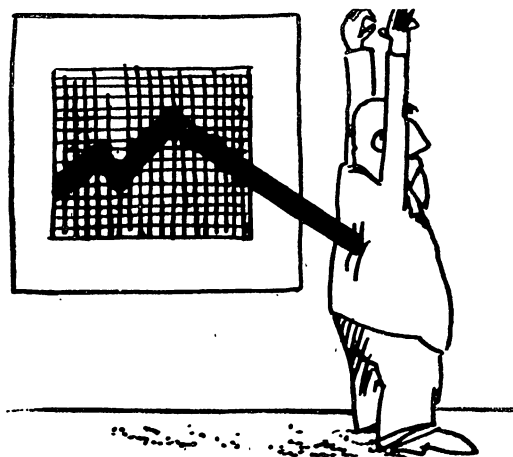
— Що ж ти зробив? — спитав приятель.

— Я став театральним критиком, — пояснив Ерік Регер й, посміхаючись, додав: — ох, і жалкують же вони, мабуть, що не схотіли зробити з мене актора!

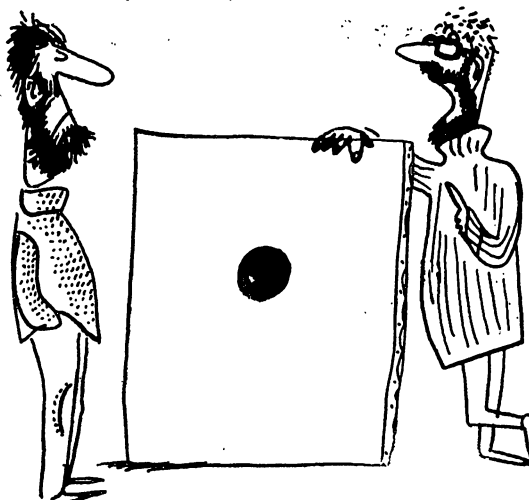
СКЛАДНЕ ПЕРЕВТІЛЕННЯ

Відомий німецький актор Едуард фон Вінтерштейн у 80-річному віці ще грав на сцені й знімався в кіно, виявляючи надзвичайну бадьорість, енергію та моторність. Одного разу він грав старого поважного пана у фільмі, який ставив його син, режисер Густав фон Вангенгейм. Знімали епізод, де герой має підніматися стрімкими сходами.

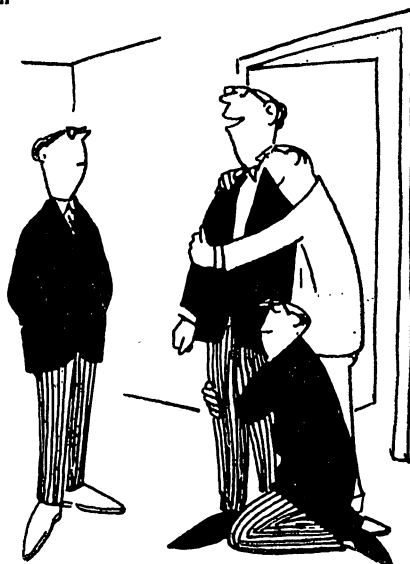
— Почали! — подав команду режисер, але за якусь мить зупинив операторів і, звертаючись до батька, сказав:

Крива економічного спаду.

— Тільки не кажи мені, що ти вже десь бачив таку композицію, бо я почну нервувати...

— Коли ви маєте намір працювати у нас, то повинні знати — я вимагаю від своїх підлеглих лише одного — лояльності й нічого більшого!

— Татусю, не можна ж так! Ти повинен підніматися сходами повільно, аби глядачі повірили, що ти стара людина!

Все повторили спочатку, але режисер знову зупинив зйомку.

— Тато, — сердито звернувся він до батька, — невже ти не можеш почуватися старою людиною, таким собі 70-річним поважним паном?

— Почуватися старою людиною? — перепитав Едуард фон Вінтерштейн. — Сімдесятирічним? Ні, синку, це для мене надто складне перевтілення. Може, краще, хтось інший виконає цю роль?

ЛІКАРСЬКА ПОРАДА

Видатний фізик Макс Борн, коли вже був літньою людиною, звернувся до одного відомого лікаря. Вчений скаржився на кепське самопочуття, поганий сон, відсутність апетиту тощо.

Оглянувши свого пацієнта, лікар суворо наказав йому:

— Вам треба добре відпочити, хоча б два-три місяці. Ідьте кудись на лоно природи, дихайте свіжим повітрям, пийте молоко!

А потім, коли Борн уже прощався з ним, лікар додав:

— І одну сигару на день, не більше!

Через кілька місяців Макс Борн знову відвідав лікаря.

— О, — зрадів той, — ви чудово виглядаєте! Мабуть, дотримувалися усіх моїх порад?

— Так, так, жив на лоні природи, пив молоко. Все це справді було прекрасно, але ж сигара... Не легко людині у моєму віці раптом почати курити!

ВИБІР ПРОФЕСІЇ

Режисер Рене Клер знімав для одного із своїх фільмів якусь масову сцену. Статистами були студенти. Клер дуже нервував, бо оті молоді хлопці й дівчата робили все не так, як він їм прояснював. Роздратований, він закричав:

— Ви ж нічого не вмієте! Ким, взагалі, всі ви збираєтеся стати?

— Як то ким? — здивувався хтось із статистів. — Хто інженером, хто лікарем, хто адвокатом...

— Тепер усі в наш час хочуть бути інженерами, лікарями, адвокатами, — відказав Рене Клер, — і чомусь ніхто не хоче стати актором або режисером!

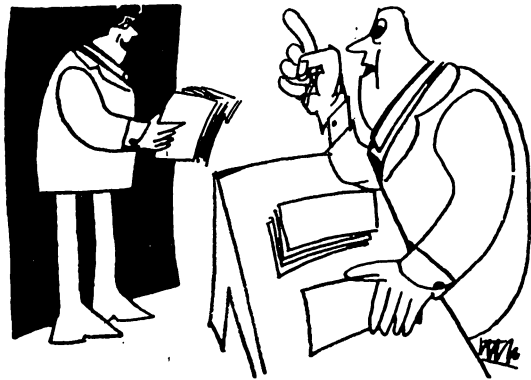
— Чому ж не хоче? — відповів один дотепний студент. — Якщо з тебе не виходить ні інженер, ні лікар, ані адвокат, можна спробувати ще стати актором чи режисером!

ШАНУВАЛЬНИКИ МУЗИКИ

В одному курортному готелі композитор і піаніст Макс Регер познайомився з дамою, яка назвала себе великою шанувальницею музики.

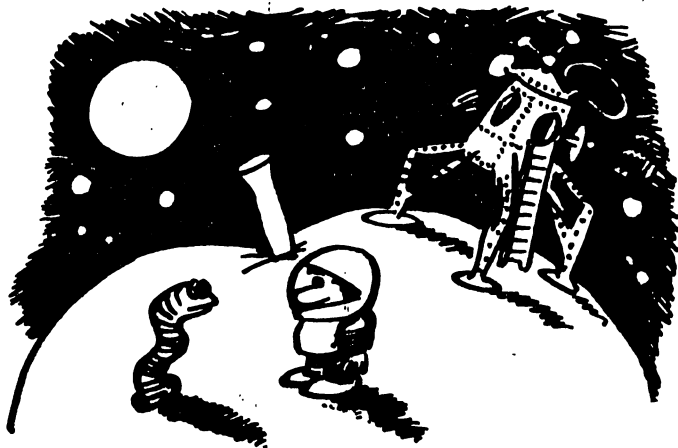
— Бетховена або Моцарта я ладна слухати цілу добу! — запевняла дама. — Я не знаю кращих композиторів, а їхні твори пізнаю вже з першої ноти!

Скоро Регера переселили в інший номер, розташований поряд з тим, де жила ота шанувальниця Бетховена і Моцарта. В номері був рояль, і Регер часто грав твори Бетховена, Моцарта та інших композиторів.

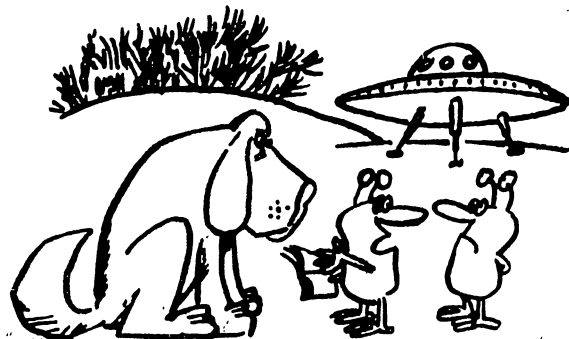

— Пане редакторе, я закінчив свою статтю. Чи не могли б ви її прочитати?

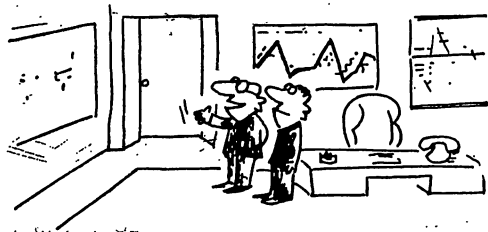
— Звичайно, можу. Тільки спершу скоротіть її наполовину, початок перенесіть на кінець, а закінчення... Ні, краще викресліть його зовсім!

Всі розміри в Космосі є відносними.

— Спробуй ти, бо я вже звертався до нього різними мовами, та він все одно не розуміє!

— А це моя електрокардіограма!

І от якось за обідом дама, не знаючи, що її новим сусідом став саме Макс Регер, поскрзжилася композиторові:

— Така прикрість, така прикрість! У сусідньому номері поселили нового пожилиця, і він без упину грає на роялі. Хоча б він виконував щось путнє, а то таке!..

ГУДЗИКИ ПІДВЕЛИ

Художник Адольф Менцель дуже неохоче малював портрети на замовлення, але один грошовитий фабрикант таки умовив його зробити портрет своєї дружини. Коли портрет був готовий, фабрикант запросив до себе гостей, щоб показати їм його. І вийшло так, що Адольфа Менцеля, також запрошеного в це товариство, ні з ким не знайомили, господарі забули про нього, і художник сидів сам десь у куточку.

Гості стали висловлювати свої думки з приводу портрета. Дехто говорив страшні дурниці, але Менцель стримувався і мовчав. Та ось одна гостя, видаючи з себе знавця живопису, сказала:

— Взагалі, портрет нібито непоганий. І схожість певна є, і фарби гарні, але подивіться-но сюди, хіба ж це гудзики? Ні, гудзики на сукні нашої милої господині художникові не вдалося намалювати посправжньому!

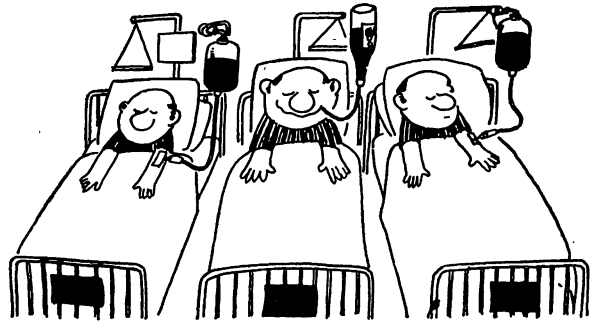
— Пані, даруйте, не знаю, з ким маю честь, — не витримав Менцель й вибіг із свого закутка, — в академії мене вчили малювати людські обличчя, але курсу малювання гудзиків у нас, на жаль, не було!

— Перш ніж зарахувати вас на посаду друкарки, дозвольте влаштувати невеличкий іспит. Скажіть, який з усіх цих предметів друкарська машинка?

— Любий, хочу сказати тобі, що хімічні досліді твоєму сину не вдаються!..

В лікарні.

Без слів.

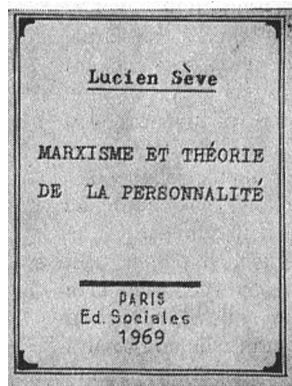
— Усі мої сусіди поїхали у відпустку. І от я маю..

ПРИСВЯ- ЧУЄТЬСЯ ПРОБЛЕМІ ОСОБИ

Великий інтерес до проблеми людини в сучасній філософії і соціології — явище зовсім не випадкове. Подальша науково-технічна революція і розвиток продуктивних сил у сучасному капіталістичному світі (здійснювані, звичайно, на капіталістичній приватновласницькій і державно-монополістичній основі) загострили соціальну боротьбу. Ще відчутнішою зробили вони непевність у завтрашньому дні окремої особи, чия поведінка і спосіб мислення піддається — переважно через засоби масової інформації — безнастанній обробці. Непопулярні війни (найяскравіший приклад — війна у В'єтнамі), військовий психоз, моральний занепад суспільства, вкрай зросло вживання наркотиків і сексуальна розбещеність — усе це, взяте разом, не може не висунути на передній план проблему людини та її цінностей.

Гострота цієї проблеми стає ще більш очевидною, коли порівняти становище людини в капіталістичному світі з уже цілком реальною і видимою пер-

Люсьєн Сев. Марксизм і теорія особи. Париж, Едісьйон соціаль, 1969.

спективою, яку розкриває перед нею нове, соціалістичне суспільство. Це суспільство, що спочатку було створене в Радянському Союзі, а тепер будується і в ряді інших країн, об'єднаних у світову соціалістичну систему, з історичного погляду ще дуже молоде. Але воно вже встигло в усій повноті виявити свої переваги щодо всебічного розв'язання проблеми людини. Та ідейні противники перекручують цей факт і силкуються довести, що й соціалістичне суспільство нібито неспроможне розв'язати цю проблему. Наші ідейні вороги при цьому не вдаються до об'єктивного наукового аналізу. Вони старанно добирають лише окремі, дрібні факти, витлумачуючи їх однобічно й тенденційно, і поминають, умишено ігнорують всі ті важливі й визначальні для нашого соціалістичного суспільства процеси і явища, які свідчать про зовсім протилежне. Конкретне, аргументоване викриття ідейних противників — наше постійне завдання. Важливим аспектом

ідеологічної боротьби є всебічне теоретичне опрацювання проблеми людини як ученими в наших соціалістичних країнах, так і марксистами в капіталістичному світі.

Відрадным явищем є те, що це питання привертає все більшу увагу філософів-марксистів, соціологів, психологів, педагогів, медиків та ін., причому дедалі яснішим стає його комплексний характер. Про це свідчить щораз частіша публікація окремих наукових розвідок і колективних праць, на зразок зовсім недавно виданої в Москві збірки досліджень «Проблема людини в сучасній філософії». Неабияке значення має також посилене розробка на марксистській основі таких нових галузей знань, як соціологія і психологія особи, соціальна психологія тощо.

З-поміж наукових праць, присвячених проблемі людини, вирізняється, на мою думку, книга французького філософа-марксиста Люсьєна Сева «Марксизм і теорія особи», видана минулого року в Парижі. Вона відзначається передусім переконливістю аргументації, глибоким аналізом сучасної як буржуазної, так і марксистської соціологічної та психологічної літератури, обґрунтованістю висновків. Автор не тільки простежує висвітлення проблеми людини у творах Маркса і Енгельса, а й дуже слушно, з марксистських позицій коментує нові дані й відкриття в різних галузях науки.

Люсьєн Сев гостро критикує визначення людини й її діяльності, що їх дав ренегат Гароді в одному з останніх своїх творів «Чи можеш ти бути комуністом сьогодні?». Сев справедливо відзначає, що тут «пекреслено істотну різницю між

марксизмом і спіритуалізмом», і зауважує, що перетворення наукового соціалізму в абстрактний гуманізм підриває класову основу комуністичної політики. Автор переконливо доводить неспроможність намагання Гароді примирити християнство з марксистською ідеологією.

Глибоко і всебічно розкриває Сев значення геніальної Марксової думки, що людина — це сукупність усіх суспільних відносин.

Автор аналізує суперечності, яких допускаються сучасні прихильники біологізму й фізіологізму в психології, розвінчує не науковість, а часом і пряму реакційність позицій цих теоретиків, що нехтують соціальну суть людської особи. Водночас Сев критикує і основну концепцію сучасної буржуазної психології, яка будує всі свої дослідження на понятті «загальний індивід», тобто вивчає якусь зовсім абстрактну людину. Це те саме, пише він, що й поняття про індустріальне суспільство, — мовляв, сучасні індустріальні продуктивні сили мають однакову технічну характеристику, незалежно від суспільного устрою. Але чи можна взагалі ототожнювати соціалістичну й капіталістичну країни і розглядати їх тільки як окремі варіанти спільного поняття «індустріальне суспільство», тобто робити операцію, до якої саме і вдаються нинішні ідеологи імперіалізму? Звичайно, що ні. Це було б, за виразом Сева, «фундаментальною теоретичною помилкою». Цілком обгрунтовано є його критика сучасних буржуазних соціологів та психологів, що розглядають капіталіста і робітника просто як психологічний тип, як систему моделей, і нехтують, недооцінюють саму об'єк-

тивну суспільну логіку в діяльності конкретного індивіда. Сев цікаво й дотепно формулює парадокси індивідуальності й гуманності. В чому ці парадокси, яка їх суть? Парадокс індивідуальності полягає в тому, що всякий індивід є щось самобутнє, особливе, неповторне і водночас саме ця індивідуальна особливість спільна для всіх людей, це спільний факт, отже, факт суспільний. Парадокс гуманності ще складніший і внутрішньо суперечливіший: всяка людина носить у собі, за виразом Монтеня, форму людської поведінки, але водночас гуманність історично розвивається і змінюється, вона є продуктом мінливих суспільних відносин.

Автор переконливо розкриває різницю між психологією поведінки і психологією особи. Він вважає, що особу треба вивчати не взагалі, не як абстрактний тип, бо цей шлях безплідний і заводить у безвихідь. Закони формування особи треба шукати в трьох напрямках: психосоціальному, психобіологічному і психологічному.

Торкаючись проблеми умов і можливостей максимального виявлення особи, її талантів і здібностей, Сев аргументовано доводить вирішальне значення соціально-економічних умов суспільства. Так, у капіталістичному суспільстві, де панує відчужена праця, виробництво не є основною галуззю, в якій людина виявляє себе, свої специфічні здібності і талант — як правило, вона працює, щоб заробити на шматок хліба. Справжня теоретична суть людини за капіталізму найчастіше виявляється поза виробництвом і то вельми обмежено, неповно. Зовсім інші перспективи відкриває в цій сфері соціалізм, який

створює об'єктивні передумови для всебічного розвитку здібностей людини, забезпечує безстанний поступ суспільства, «підтримуючи загальний динамізм особи на найвищій точці».

Сев піддає критиці фрейдизм, екзистенціалізм і структуралізм, доводить їхню неспроможність створити наукову теорію особи. Екзистенціалізм абсолютизує значення окремої особи і доходить до апології індивідуалізму, ігноруючи той факт, що людина може змінити свою суть і здобути інші можливості для виявлення себе тільки тоді, коли діє колективно, спільно з іншими людьми, в напрямі прогресивного суспільного розвитку. Структуралістичний антигуманізм виявляє себе як ідеологія пристосування до буржуазного суспільства, котре витлумачується так само абсурдно, як і всяке інше суспільство. Звідси повний скептицизм, безнадія і безперспективність.

Не всі питання в книзі Люсьєна Сева однаково добре і переконливо опрацьовані. Деякі з них тільки накреслені (наприклад, про талант, про умови і можливості його розвитку), інші — і то досить значні, дуже актуальні, наприклад, про філософську антропологію — по суті, ледве зачеплені.

Але в цілому праця Люсьєна Сева являє собою надзвичайно талановите й оригінальне сучасне марксистське дослідження, присвячене одній з найактуальніших проблем нашого часу — проблемі людини. Вона є водночас новою теоретичною перемогою зростаючих сил послідовних марксистів-ленінців на сьогоднішньому Заході

Атанас СТОЙКОВ
(Переклад з болгарської)

ПІСНІ З КРАЇНИ НА ДУНАІ

«Ліричні струни». Літературне видавництво. Бухарест.

З Румунської Соціалістичної Республіки долинули до нас нові пісні. Дванадцять лірників, різних, як дванадцять місяців, разом ударили по струнах, видобувши з них чудові українські мелодії.

Книжка пісень так і називається — «Ліричні струни». Упорядкував її та написав вступне слово Євген Мигайчук.

У книжці представлені два поетичні покоління. Старші автори (Д. Онищук, Є. Сав'юк, Ю. Ракоча, М. Коцар, О. Масикевич, О. Мельничук) народжені між 1901 і 1915 роками, молодші (М. Волощук, І. Шмукляк, К. Ірод, Ю. Павліш, В. Баршай, І. Ковач) — між 1934 і 1946 роками.

Окремі автори «Ліричних струн» мають власні збірки, видані Літературним видавництвом у Бухаресті. Це Оксана Мельничук («Цвіте земля скарбами», 1960; «Слаблю життя», 1962), Юрій Павліш («У праці, у пісні, в любові», 1961), Денис Онищук («Полин і мед», 1965). Більшість поетів дебютувала в газеті для українського населення Румунії «Новий

вік» та виступала в антології «Серпень» (1964).

Тематичне звучання «Ліричних струн» досить своєрідне. Вже з самих назв творів можна частково судити про характер рецензованої книжки: «Весна» (Ірод, Коцар, Мельничук, Сав'юк), «Прихід весни» (Павліш), «Весна прийшла» (Баршай), «Весняний день», «Весняна ніч» (Коцар) і т. д. Авторі вводять читача в розмаїтий світ поетичних образів природи.

З-поміж віршів збірки вирізняються поезії Юрія Павліша «Одне у нас бажання...», «Везувій» та вірш Дениса Онищука «Слава тобі людино!». Останній — це гімн людині-творцеві:

Людина — одинокий ум,
що атом цей відкрила,
що підкорила
цю незлічиму силу
своїй свідомій волі
(а не сваволі).
Слава тобі, людино!

Громадянські інтонації звучать і в поезіях Ореста Масикевича та Євгена Сав'юка

Денис Онищук здобув читачькі симпатії як сатирик і гуморист, автор «Полину і меду». Ім'я цього автора добре відоме на Україні, куди він недавно приїжджав і де про нього багато писали. В даній збірці він виступає як тонкий лірик.

Цікаво, що в плані творчих пошуків найбільш оригінальний — наймолодший автор «Ліричних струн», випускник українського відділення факультету слов'янських мов Бухарестського університету Іван Ковач. Як на нашу думку, його «Три берізки» — це маленький шедевр. «Три берізки, лише три берізки вигинають при дорозі вечір», «співають білу пісню ночі», «місяцеві тихо світять»... Пластична легкість, експресія, якась святкова піднесеність звичайної лексики надають творові неабиякої художності, роблять його немовби прозорим. Вірші І. Ковача відзначаються асоціативною несподіваністю («Буде світлом пахнуть верба»), простими, але музичними повторами («Течуть ріки, ріки, ріки»), частими алітераціями.

Щирим ліризмом пройнята поетична добірка Корнелія Ірода, знаного дотепер у ролі здібного прозаїка та перекладача українських творів на румунську мову. Вірш «Друг» перегукується мотивом з Франковою поезією «Привіт тобі, мій друже вірний, гаю...»; до твору «Ох, печаль тих розлук на пероні...» автор поставив епіграфом «Коли потяг у даль загукоче...» В. Сосюри; звертаючись подумки до милої (вірш «Де ти, радосте моя, блукаєш?»), поет згадує, як вона зимовими вечорами «читала Єсеніна тихо». Класична і сучасна українська.

російська і взагалі слов'янська література допомогли настроїти «Ліричні струни» на художній лад.

Поетична фантазія Н. Ірода напрочуд рухлива, світосприймання своєрідне, романтичне. Не кожен же вміє побачити і відчутти, як «плачуть клени жовтим листям за низкою останніх журавлів»!

Цікаві поетичні знахідки маємо і в добірках Василя Баршая, Михайла Волощука, Мико-

ли Коцара, Юрія Ракочі, Івана Шмуляка.

У своїй творчості автори «Ліричних струн» орієнтувалися, звісна річ, на сучасну українську літературну мову. Але в багатьох випадках (за межами України це, власне, в якійсь мірі неминуче) є відхилення від сучасних мовних норм. Головні огріхи полягають у зміні деяких граматичних форм (постоєм, замість постоїмо — у Волощука, мете, замість матимете — у Са-

в'юка, набігають, ляг, замість набігають, ліг — у Ковача) та у довільній часом акцентології.

Відзначимо появу «Ліричних струн» як позитивне літературне явище. На румунській землі під теплим дунайським вітром визріли українські мелодії, і дзвенять вони вільно і мирно, славлячи дружбу українського та румунського народів.

Михайло ШАЛАТА

«Весь мир»
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
(на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85; відділи: 93-20-82
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

ВФ 05595. Здано до набору 11. IV. 1970 р. Підписано до друку 15. V. 1970 р. Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3.
Тираж 50 050. Ціна 60 коп. Зам. 01974.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94

ВГЕГВІТ

ІНДЕКС 74088.

1970

Ціна 60 коп.